

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИДНІПРОВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ»

Г. П. ЄВСЄЄВА, М. В. САВИЦЬКИЙ

*Історія та традиції українського
народного житла
Придніпровського регіону*

Дніпропетровськ
ДВНЗ ПДАБА
2016

УДК
ББК
Є-25

Євсєєва Г. П., Савицький М. В. Історія та традиції українського народного житла Придніпровського регіону / Укладачі: Г. П. Євсєєва, М. В. Савицький – Д. : ПДАБА, 2016. – 269 с.

*Схвалено до друку вченою радою
Державного вищого навчального закладу :
«Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»
(протокол № 10 від.23.03.2016 р.)*

Рецензенти:

Сторожук Микола Андрійович – д-р т. наук, проф., професор кафедри технології будівельних матеріалів та виробів ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»;

Кривчик Геннадій Георгійович – д-р іст. наук, проф., зав. каф. українознавства Дніпропетровського національного університету інженерів залізничного транспорту ім. Академіка Лазярана;

Богомаз Костянтин Юхимович – д-р іст. наук, проф., зав. каф. політології Дніпродзержинського державного технічного університету;

Поповський Анатолій Михайлович – д-р філол. наук, проф. каф. мови Дніпропетровського університету внутрішніх справ.

Є-25 Євсєєва Г. П., М. В. Савицький

ISBN 978-966-323-117-4

Пропонований навчальний посібник з історії українського народного житла відзначається широким розмаїттям тем, котрі стосуються народного житла українців Придніпровського регіону. Він висвітлює питання історії технології зведення українського народного житла на території Дніпропетровщини, сакральних традицій, пов'язаних з народним житлом, аналізує фіто- зоосимволіку.

Розрахована на науковців, студентів і всіх, хто цікавиться питаннями історії українського народного житла та історією Дніпропетровщини.

УДК
ББК

ISBN 978-966-323-117-4

© Євсєєва Г. П., 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
1. ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ (Євсєєва Г. П.)	11
2. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ОПИС ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ (Євсєєва Г. П.)	27
3. БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДНОМУ БУДІВНИЦТВІ (Євсєєва Г. П.)	50
4. ТЕХНОЛОГІЇ та обладнання УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО ХАТОБУДУВАННЯ (Євсєєва Г. П.)	72
5. САКРАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ У ЗАБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ (Євсєєва Г. П., Єгорова В. С.)	106
6. САКРАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕР'ЄРУ ТА ОЗДОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ (Євсєєва Г. П., Єгорова В. С.)	118
7. ФІТО- і ЗООСИМВОЛІКА В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ ХАТОБУДУВАННІ (Євсєєва Г. П., Ткач О. В.)	154
8. ДВІР ТА ДВОРОВІ ЗАБУДОВИ УКРАЇНЦІВ ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ: ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ УТРИМАННЯ (Євсєєва Г. П., Волкова С. П.)	165
9. ДНІПРОПЕТРОВЩИНА – КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ: ТИПИ ТА ВИДИ КОЗАЦЬКИХ ЗАБУДОВ (Колесник А. В., Волкова С. П.)	184
ПІСЛЯМОВА	199
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	201
ГЛОСАРІЙ	218
ДОДАТОК 1	226
ДОДАТОК 2: ПРОГРАМА-ЗАПИТАЛЬНИК	234

*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.*

Т. Г. Шевченко

*У ній – наша Правда і Право.
І Святість Синівських Присяг!
Та Хата – то н а ш а ДЕРЖАВА.
В тій Хаті – Державність У С Я !!!
А. Листопад*

ПЕРЕДМОВА

Уже сьогодні по всій території України не часто можна зустріти типову, стару хату, той чи інший тип народних господарчих споруд. Мине небагато часу, й окремі пам'ятки народної архітектури важко буде знайти. Між тим, сільське житло було найбільш масовим об'єктом народного будівництва. У ньому втілені кращі надбання і досвід народних зодчих, воно становить велику цінність для історії культури українського народу, історії українського мистецтва, архітектури та етнографії, екобудівництва. Народне мистецтво хатобудування Наддніпрянської України – багатовимірний у просторі й часі масив українського рукотворного мистецтва – являє собою народну архітектуру, її оздоби, речове наповнення інтер'єру дому та садиби, а також пластично-просторові утворення, що визначають ритуальні локуси родинного життя українського села від найдавніших часів до сьогодення.

Комплексне вивчення регіональних шкіл майстерності народної архітектури дає можливість, з одного боку, зафіксувати морфостилістичні особливості традиційного українського житла; з іншого – дослідити форми їх побутування та сакральні особливості забудови. Це значно збагачує наші знання про функціональні можливості рукотворних виробів, про релігійно-магічні та інші ситуаційні властивості окремих предметів, про неперервну взаємодію людини зі світом природи.

Кожна селянська хата, як і сьогодні, так і сто літ тому, насичуючись побутовими виробами, що мають подвійні реальності, приховані значіння, прадавні смисли, являє собою своєрідний унікальний особистісний світ, який тісно переплітається із загальносуспільною буденністю, сприймаючи її впливи та активно впливаючи на неї, утворює гармонійний світ навколишнього середовища, в якому і живе сучасна людина. Тому важливо нам знати, скажімо, не еволюцію української хати як образу, а її структуру, характер технології хатобудування, навіть ланцюг дій, що змінюються народною практикою у системі українського хатобудування, рівночасне дійство у вигляді орнаментно-декоративної і пластичної народної творчості різних складових, у сумі яких народжується традиційна українська оселя, зокрема, оселя українців Наддніпрянщини.

В українській народознавчій науці до цього часу не бракує наукових розвідок, як загального корпусу, так і окремих гілок народного архітектурного мистецтва, Наддніпрянщини зокрема, про які мова йтиме далі. Але, на наш погляд, залишаються невивченими технології та сакральні процеси хатобудування у народному мистецтві регіону. Існує нагальна потреба у реконструюванні «життєвих обривів» мешканців Придніпровського регіону України на зламі XIX–XX століть, включаючи відтворення історичних форм народної архітектури, ритуальних просторових уявлень, національного архітектурного фонду.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, щоб, достовірно (за фактичними розповідями та доказами старожилів регіону) відтворивши народно-архітектурну ситуацію Придніпровського регіону України з кінця XIX до середини XX століття, визначити морфологію й образну стилістику регіонального народноархітектурного мистецтва, твори якого знаходили місце в обширах народного житла, в обрядових циклах ритуалу забудови, освячення, заселення та утримання господарства та оселі мешканцями регіону. Злободенність розвідок із вивченої тематики зумовлюється ще й потребою формування національної свідомості українців, суворого

необхідністю духовного відродження України, позитивного вирішення екологічних проблем, упровадження новітніх технологій зеленого будівництва, популяризації сільського життя. Життя на лоні природи у повній гармонії із цією природою. Важливість поставлених у дослідженні питань підказується природнім бажанням пізнати витoki сучасного народного архітектурного мистецтва, його першоджерела. Та й самим інженерам-будівельникам треба твердо пам'ятати, що будь-який поступальний рух на шляху прогресу не тільки зумовлюється, а й цілковито ґрунтується на житті попередньому. Поглиблений інтерес молоді до свого прадавнього коріння, національних витоків, етнічної історії та до природи гармонії селянської оселі визначив саме таке спрямування нашого дослідження і водночас дав підстави сподіватися: Україна не загине, допоки живе її першооснова – українське село.

Практика народної архітектури європейських народів підтверджує тезу про те, що опорою народного архітектурного мистецтва був і залишається сільський будинок: лише оздоблення народного житла в усіх його проявах може бути метою руху в галузі зеленого будівництва, не говорячи про давно призабуті технології.

Мета й основні напрями нашого дослідження полягають у комплексному вивченні народного архітектурного мистецтва Середньої та Нижньої Наддніпрянщини України (Придніпровського регіону) кінця ХІХ – середини ХХ століття, оскільки Дніпропетровщина належить саме до цього історико-географічного та промислово-економічного регіону.

Робота з вивчення історії та традицій українського хатобудування Придніпровського регіону, зокрема, території Дніпропетровської області, проводилася шляхом аналізу літературних і наукових джерел та на основі польових досліджень. Основним джерелом інформації стали польові дослідження, які велися протягом 2013–2015 років на території Петриківського, Царичанського, Криничанського, Магдалинівського районів Дніпропетровської області, власний досвід та спостереження за проведенням

робіт із будівництва хати та інших господарських будівель учасників експедиції та авторів колективної монографії.

Першоосною нашого дослідження послужили матеріали, зібрані колективом авторів разом зі студентами – учасниками Лабораторії історії та традицій українського хатобудування Українського національного центру екологічної архітектури і зеленого будівництва Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, яка діє на кафедрі українознавства. В експедиційних виїздах упродовж 2013–2015 років до історико-етнокультурних місць Середньої та Нижньої Наддніпрянщини України, обмежених територією нинішньої Дніпропетровської області, викладачі та студенти крихта по крихті збирали досвід поколінь, записуючи та примножуючи народні знання про найцінніше – рідну оселю. Архітектурний орнаментно-пластичний і кольоровий декор, технології хатобудування, гончарна кераміка, народне килимарство, рушникове перебірчасте ткацтво, художня вишивка, настінні розписи досліджувалися переважно «на місцях» шляхом фотографування залишків будівель та споруд, виробів у помешканнях, графічного копіювання, опитування людей літнього віку тощо. До польових матеріалів була додана систематизована інформація про твори народного архітектурного мистецтва Середньої та Нижньої Наддніпрянщини, Півдня України з колекцій Національного музею народної архітектури та побуту України в Києві (Пирогове), Музею народної архітектури та побуту (Львів), Закарпатського музею народної архітектури та побуту (Ужгород), Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (Переяслав-Хмельницький).

У ході польових досліджень зібрано й паспортизовано понад триста зразків архітектурного декору, художнього розпису у зодчестві, глиняного посуду, народних «череп'янок», стінописів, народних меблів, килимів, тканих та вишиваних рушників, елементів народного строю, світлин старовинних українських хат та присадибних забудов, відтворено технології будівництва українських хат тощо. Переважна їх кількість уперше вводиться

до наукового обігу і зберігається у згаданій вище Лабораторії українського хатобудування Українського національного центру екологічної архітектури і зеленого будівництва Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Вивчення народних архітектурно-будівельних і декоративно-художніх традицій має не лише теоретичне, а й практичне значення. Використання всього кращого, прогресивного з вікового народного досвіду допоможе архітекторам та інженерам-будівельникам, яких готує ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», створювати поселення нового типу, що будуть відповідати не лише сучасним вимогам життя, а й кращим національним традиціям та естетичним уподобанням народу. Матеріали і теоретичні положення нашого посібника можуть бути використані: у сучасних технологіях зеленого будівництва, у відтворенні практики народного архітектурного мистецтва регіону; для написання роботи з історії українського архітектурного мистецтва порубіжжя ХІХ–ХХ ст.; у підготовці навчальних посібників для викладання курсів «Вступ до спеціальності: будівельна справа», «Історія українського хатобудування»; під час студіювання курсу з історії України та історії української культури у навчальних закладах будівельного профілю; у музейній діяльності тощо.

Це перше наукове видання комплексних польових досліджень традиційної народної архітектури Придніпровського регіону, зокрема сіл Петриківського, Царичанського, Криничанського, Магдалинівського районів Дніпропетровської області. У книзі читач знайде інформацію про будівництво хати та хатнє життя, господарчу магію, фіто- і зоосимволіку в народному будівництві, матеріали щодо художнього оспівування української хати та інші, які можуть зацікавити не тільки вчених, студентів чи учнів, а й всіх, хто хоче мати уявлення про народну архітектуру й побут Дніпропетровщини – одного з малодосліджених у фольклорно-етнографічному плані регіонів України.

Давні житла і господарські споруди – це не тільки пам’ятки культури минулої епохи, а й цінне свідчення того, якою була ця епоха. Вигляд будівель, їх планування, призначення кімнат може дати інженеру-будівельнику чи інженеру-архітектору інформацію не тільки про те, як люди пристосовувалися до клімату та умов праці, але про родинне життя як основу духовного існування людини минулого. Семантика будівель, будівельної діяльності та пов’язаних із ними обрядів – складова частина семантичного коду духовної культури народу. Саме в такому плані особливо цікава традиційна народна архітектура сьогодні.

Подальші наукові розвідки будуть здійснюватись у векторі еволюції нашої родової Колиски, місця, де нам завжди тепло і затишно, де ми завжди очікувані і жадані – це наша УКРАЇНСЬКА ХАТА.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Питанням розвитку українського народного житла, його архітектурним особливостям, художнім засобам оформлення присвячена низка наукових праць. Відомості про народне житло центральних та південних районів України містяться у працях науковців XIX ст. та періоду незалежності. Деякі питання розвитку українського сільського будівництва та його типології розглядаються у публікаціях вчених радянського періоду.

Аналізуючи першу групу джерел, можна сказати, що найдавнішу друковану інформацію про матеріальну (нерухому) культуру, зокрема про історію та традиції хатобудування, Середньої та Нижньої Наддніпрянщини зустрічаємо всередині XVII ст. у Г.-Л. Боплана [13]. І лише через сто років в Одесі з'являються книжки О. Скальковського про життя й побут українців [116–118]. Побіжно трапляються описи побуту українців у книзі О. Афанасьєва-Чужбинського [2].

Перші фундаментальні спроби дослідити народну архітектуру, зокрема, українське народне житло, були зроблені в кінці XIX – на початку XX століття. Це були праці етнографів та істориків М. Сумцова [132] та Д. Багалія [4–7], у певною мірою – Ф. Гумилевського [28], Г. Лукомського [76]. У розрізі нашого дослідження цікавою є робота В. Харузина [158].

М. Сумцов у своїй праці «Слобожане» (1918 р.) дослідив заселення Слобожанщини, життя і побут слобожан, їх традиційну культуру. Вчений зупиняється і на аналізі специфіки типу слобожанської хати, її особливостях, інтер'єрі. Цінним є опис сволюка у власній хаті М. Сумцова на хуторі Боромлі, ілюстрації слобожанської хати. Це ґрунтовна праця, яка і сьогодні дає нам ключ до вивчення історії українського народного житла [133]. Д. Багалій у дослідженні «Історія Слобідської України» [7]. порушує проблеми історії духовної й матеріальної культури, будівництва і побуту слобожан. У книзі є два розділи («Заселення Слобідської України з другої

половини XVII до кінця XVIII століття» і «Слобожанський побут»), які допомагають нам і сьогодні окреслити специфіку традиційної культури наших прадідів, їх розселення, будівництво житла, побут. Прекрасне доповнення до розуміння специфіки історії та традицій українського хатобудування дають і праці етнографів-аматорів В. Іванова, зокрема, «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии»(1898), та П. Іванова «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии» (1907), «Народные обычаи русские, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате» (1889), Т. Осадчого «Щербановская волость Елизаветградского уезда: историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание». Г. Сорокіна «Местечко Дмитровка (Опыт историко-статистического и этнографического описания). Поряд із фольклорним матеріалом та статистичними даними, у цих працях маємо цілий комплекс прикмет, які визначали день для початку забудови, місце майбутньої оселі, набір необхідних умов, виконання яких забезпечувало вдале будівництво та щасливе життя в новій оселі [51; 52; 90; 124].

У середині XIX – на початку XX століття вийшла ґрунтовна праця «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» [152], у якій аналізуються світоглядні уявлення слов'ян і вірувань, пов'язаних із житлом українців.

Г. Булашев у кінці XIX ст. опублікував дослідження «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські погляди та вірування», яке стало підґрунтям до освітлення комплексу вірувань українців, пов'язаних із житлом. Автор деталізує прикмети, характерні для давніх українців під час вибору місця забудови та заселення новозбудованої хати [16].

Досить цікавою, на нашу думку, є праця Хв. Вовка [20], у якій він розглядає загальний вигляд та характер сільського житла, матеріали та способи будування в Україні, особливості будівництва печі, планування

української хати, що дає можливість порівняти технічні та технологічні принципи її будівництва.

Цікаві матеріали знаходимо в серії публікацій, які з'явилися в кінці XIX – на початку XX ст. і пов'язані з життєво необхідною тенденцією будувати вогнестійке житло, яким власне була українська хата. «Скрізь тепер намагаються ставити такі хати та комори, щоб і дешеві були, й міцні, і ловкі, а саме головне – щоб не піддавалися так «червоному півневі». Заохочуються ставити – хто заможніший – будівлі з цегли та каменю, а хто убогіший, той до глиняних, саманних береться, – вони чепурні, міцні, дешеві, довговічні й негорючі», – зазначається в передмові до невеликого видання І. Улашівського «Саманні будівлі» [153]. Невеличка брошура «Вальковия постройкі (съ 20 рисунками въ текстъ)» Ф. С. Дудка також детально описує технологію будування української хати як найбезпечнішого та найчистішого (в значенні екологічного. – Г. Є.) житла цього часу [40].

Заслуговує на увагу низка цікавих праць архітектора і вченого С. Таранушенка у розрізі досліджуваної нами теми. Роботи «Хата по Єлисаветинському провулку під ч. 35 у Харкові» (1921)» [139] та «Старі хати Харкова» (1922) [139] викликають особливий науковий інтерес. В останній із них автор описує не тільки тип слобожанської хати, а й її інтер'єр, особливості стін та стелі, їх декорування. Зокрема, подає розписи стелі (на білому тлі – птахи, зірки), які дослідник зустрічав на Харківщині, подає власноручні креслення з детальним описом облаштування [139]. Про популярність вивчення питання української хати та її технології будівництва підтверджує віднайдена нами «Инструкция по землебитному строительству» [97], яка містить детальний опис побудови землебитної хати, що була популярна на території Слобожанщини та Середньої та Нижньої Наддніпрянщини.

Мабуть що єдиним дослідженням початку XX ст., яке стосується безпосередньо історії народного житла тогочасного Катеринославського краю, є доробок відомого харківського етнографа, члена Харківського

історико-філологічного товариства, В. А. Бабенка [3]. Ця праця постала як результат підготовки до XIII Археологічного з'їзду, який проводився в Катеринославі у 1905 році. Етнографічна експедиція на чолі з В. А. Бабенком влітку 1904 та 1905 років зібрала досить суттєві матеріали, котрі стосувалися народного побуту українців Катеринославщини. «Ввиду сложности задачи изучения бытовых и духовных особенностей украинского народа на прострастве, обнимающем целую губернию, пришлось делать изыскания преимущественно в таких местностях губернии, где наиболее сохранились остатки народной бытовой старины» [3; с.19]. Саме тому наукові спостереження, викладені у зазначеній праці, стосуються головним чином, Новомосковського, Словоносербського (нині Луганська обл., а на той час повіт, який входив до Катеринославської губернії – Г. Євсєєва) та Катеринославського повітів.

Етнографічний нарис В. А. Бабенка містить розділи (III та IV), які описують житло та дворові забудови, типи дворів та присадибних ділянок. Описуючи поселення в Катеринославській губернії, автор стверджує, що вони розподілялися залежно від різноманітних природних умов, як правило, пов'язаних і наявністю відкритих (річок, озер) або закритих (криниці) водойм. Перші тягнуться по берегах численних рік і річечок на території губернії, повторюючи вигини цих річок, – тому мають, як правило неправильну форму. Ті, які розташовані біля закритих водойм, – побудовані просто в степу, мають рівний вид заселення, а відтак і правильний план розташування забудов. Як правило, в центрі такого поселення знаходиться велика площа – вигін або базар. На ній знаходять головні споруди села – церква, сільська управа, школа. Від площі в різні сторони тягнуться вулиці і вулички. Етнографічний звіт має опис самої хати, правда, дещо схематичний.

Аналізуючи джерельну базу українського народного житла нашого краю не можемо оминати праці Д. І. Яворницький, який досліджуючи історію Запорізького козацтва, подає розгорнуту характеристику побуту запорізьких козаків, їхнього житла та устрою поселень, специфіки забудови

козацьких зимівників [170]. Цікаві поодинокі описи українського народного житла знаходимо і у першій історико-народознавчій монографії про Запоріжжя «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», яку Дмитро Іванович написав ще у 1888 році [168]. Ці та інші публікації [169; 171] мають виняткове значення для вивчення українського народного житла Придніпровського регіону, адже більшість сіл та невеличких міст області постали як колишні козацькі зимівники.

Детальну інструкцію щодо забудови української хати знаходимо у невеликій розвідці П. Куцаня «Глиносолом'яні стіни» у передмові якої сказано, що «глиняне будівництво (саманове, глинолите, глинобитне) що далі, то більше має прихильників не лише у нас в СРСР, але і по інших країнах. Особливо у кількісному відношенні будівництва, помічається після світової війни, бо поновлювати житловий фонд найкраще з допомогою побудови української хати. Незважаючи на ту недовіру, з якою дехто з будівельників ставиться до глиняного будівництва, як до чогось бідного й сурогатного, можна запевнити, що широкому вживанню глинолитих та саманових будівель належить велике майбутнє не тільки по селах, але й по містах, бо глиняні будівлі недорогі, вогнетривкі, а правильно побудовані – гігієнічні, міцні, вродливі» [71, с. 4]. Подібні зауваги знаходимо в роботах К. Куниці [70], А. Мерзеєва [79].

У 40-х роках ХХ ст. з'явилось дослідження О. Воропая «Звичаї нашого народу». Перебуваючи за межами України, відомий етнограф з вуст переміщених українців записав звичаї, обряди, відомості про побут нашого народу. Цей матеріал цінний у розрізі вивчення традиційної культури українців, зокрема, звичаїв та обрядів, що стосуються житла [22].

Нову хвилю свого розвитку зазнала українська хата після Другої світової війни. Україна була майже повністю зруйнованою. Відновлювати житловий фонд найпростіше і найдоступніше можна було лише, будуючи українські хати за старовинними технологіями та прадідівським методом. Умови, створені Вітчизняною війною, вимагали максимального розширення

будівельних можливостей, широкого застосування місцевих будівельних матеріалів, які дають змогу у короткий термін провести небачені в історії щодо масштабів відбудовні роботи. Технологія спорудження української хати не потребує дорогих будівельних матеріалів, не вимагає застосування кваліфікованої робочої сили, інженерні і конструкційні вишукування може з успіхом здійснити за найширшої самодіяльної участі пересічного населення з мінімальними затратами часу і природних ресурсів – таких висновків доходить архітектор Ю. Л. Коліко, описуючи технологію забудови української хати з ґрунтоблоків [62].

Продовжує популяризацію української хати, збудованої з саману, публічна лекція к. т. н. М. М. Сенченко, яка була застенографована та видана Товариством для поширення політичних та наукових знань УРСР. Брошура мала на меті дати поради людям, що будуватимуть собі будинок у сільській місцевості. «Німецько-фашистські загарбники перетворили квітучі міські та сільські населені пункти нашої країни на купи руїн. Колосальні зруйнування, зроблені гітлерівськими загарбниками на території України, привели до того, що мільйони людей в місті і на селі залишилися без притулку. Проте на Україні здавна існують народні прийоми сільського будівництва (наприклад, мазанки, саманові та глинобитні хати), які можуть стати зараз в нагоді» [114], – говориться в передмові до лекції. Про популярність і необхідність забудови української хати свідчать непоодинокі повоєнні публікації [12; 19; 57; 119]. Але треба сказати, що в згаданих виданнях технологію української хати сором'язливо називають сільським будівництвом, не визнаючи його народною архітектурною культурою українців.

До середини 60 – 70-х років ХХ століття народна архітектура України майже не вивчалася в окремих дослідженнях, лише згадувалася у комплексних розвідках, що стосувалися української культури [65]. У цьому аспекті слід згадати роботу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР «Українці» [150]. Ця історико-етнографічна монографія

у двох томах серед багатьох розділів, які описують соціально-економічне становище українців та їхнє життя, у розділі «Поселення, двір, житло» подає цікаву інформацію про специфіку житла українців. У розділі коротко описується регіональна особливість забудов українських поселень в ХІХ ст. початку ХХ століття. Але доля цієї фундаментальної праці була невтішною. Весь тираж книги був вилучений із бібліотек і видавництв, котрі поширювали книгу. Фундаментальні дослідження про українців, котрі містилися в книзі були розміщені в іншому виданні «Народы мира. Этнографические очерки», в якому інформація про народне житло українців була ще більше скорочена [151].

У 70-ті роки ХХ століття почали з'являтися праці, присвячені вивченню народного будівництва в Україні. У них розглядалися особливості забудови того чи іншого регіону, типи хат, їх інтер'єр; будівництво господарських споруд, облаштування двору. Серед них – Т. Косьміна «Сільське житло Поділля» [63], П. Манушенко «Народна дерев'яна архітектура Закарпаття (ХVІІІ – початок ХХ ст.)», А. Данилюк «Замкнені двори на Поліссі» [31], А. Данилюк та М. Шпак «Традиційне і нове в бойківському житловому будівництві» [32–33], В. Маланчук «Інтер'єр українського народного житла» [77], І. Добрянська «Настінний розпис Лемківщини» [34; 35], М. Струнка «Українське народне житло Миколаївщини» [131], В. Скуратівський «Народне житло басейну Тетерева» [122], М. Мануревич «Народное жилище гагаузов...» [80], З. Петрова «Сельские жилые дома в Карпатах» [92; 93], Б. Бутник-Сіверський «Народные украинские рисунки» [17–18].

Ключ до розуміння багатьох проблем народного будівництва, розвитку житла, його розмірів залежно від складу сім'ї дають праці С. Токарева, зокрема, «К методике этнографического изучения материальной культуры» [140–141]. Дослідник порушує питання про потребу збереження давніх традицій, які є проявом своєрідності етнічної культури. Розвиваючи цю думку, можна сказати, що своєрідним осередком народних традицій є житло

з його оздобленням та обладнанням. С.Токарєв акцентує увагу на тому, що житло виконує соціальну функцію: воно, як правило, об'єднує людей в одну групу.

У дослідженнях українських етнографів Г.Стельмаха [126–129] і М. Приходько [98–100], які вивчали національне житло, знаходимо багатий матеріал щодо планування селянського помешкання, техніки будівництва, класифікації згідно зон. У працях М. Приходько на основі вивчення і зіставлення робітничого і селянського житла спостерігаємо тенденцію і потребу збереження окремих прогресивних традицій сільського житла (конструкція вікон, дверей, розташування речей тощо) [100], що дає нам можливість обґрунтувати технічні та технологічні прийоми народної архітектури.

Велику увагу житловому будівництву в радянський період приділяв архітектор В. Самойлович [108–112]. У його працях узагальнюється своєрідність і багатий досвід у використанні будівельних матеріалів стосовно тієї чи іншої території України, а також досліджуються питання, пов'язані з ефективним розміщенням вхідних дверей, вікон, теплових додаткових шлюзів, розмірів печі, оздоблення стін. На думку автора, Середня Наддніпрянщина – це одна з тих територій, де розвивалася східнослов'янська культура, де найінтенсивніше відбувався процес формування української народності, а потім нації. «Саме в цьому районі найяскравіше виявились основні ознаки культури і побуту українського народу. Характерне для середньої Наддніпрянщини селянське житло з традиційними білими стінами, пофарбованою глиною призьбою та чотирисхилим солом'яним дахом, що ховається в зелені садків, узагальнює в собі основні і найбільш типові риси української народної архітектури» [110, с. 36]. В. Самойлович як архітектор – один з перших, хто намагався застосувати деякі традиції українського народного житла у сучасному будівництві. Його роботи «Жилий будинок колгоспника» та «Орнаментальний декор в оздобленні сучасного сільського

житла» [112] містять розлогі рекомендації щодо новітнього прочитання прадідівських секретів у побудові та оздобленні хати.

У 1980 – 1990-х роках спостерігаємо деяке поживлення у вивченні сакральних особливостей української хати. З'являються публікації присвячені вивченню української народної архітектури. Це, перш за все, праця Т. Косьміної [63], у якій вона розглядає традиційне житло Поділля, порівнює хату подолян з оселями інших регіонів. Цікавий ілюстративний матеріал цієї дослідниці, де вона подає коментарі до типу житла, його інтер'єру.

У 1981 році вийшло наукове дослідження А. Данилюка «Українська хата» [30]. Це історично-етнографічна книга, яка вперше популярно висвітила народне житло в системі побутового, архітектурного і естетичного аспекту. Автор розглянув різні типи планування, архітектурні особливості традиційної української оселі, господарчих споруд різних регіонів України. «Народна будівельна творчість – явище історичне, багатовимірне, яке розвивалось у руслі поступу загальнолюдських цивілізацій. Воно постійно відчувало вплив різних факторів суспільного, соціально-економічного, морального характеру, вибираючи на вікових шляхах найцінніше», – зазначав дослідник [30, с. 3]. Автор описує специфіку української хати різних регіонів нашої країни, особливості інтер'єру. Ця праця дає нам можливість порівняти народну архітектуру різних територій, знайти спільне і відмінне в традиційному будівництві житла.

Цього ж року вийшов друком фотопутівник «Музей народної архітектури та побуту УРСР» [84], який містив описи регіональних особливостей народного житла Національного музею народної архітектури та побуту України (популярні назви, що походять від назви однойменного села: «Пирогів», «Музей просто неба в Пирогові») — музей просто неба, скансен, архітектурно-ландшафтний комплекс усіх історико-етнографічних регіонів України, який був відкритий ще 1969 року. Розташований він на південній околиці Києва, у Голосіївському районі, поблизу селища Пирогів.

Загальна площа — 133,5 га. За даними цього видання, територія Дніпропетровської області віднесена до регіону «Південь України». У музеї представлена хата з Царичанського району. Особливістю хат нашого регіону видання називає розписи стін.

Цікавими дослідженнями народної архітектури стали праці Л. Чижикової [161–163], у яких вона розглядає особливості будівництва хати, зокрема, на Слобожанщині. Дослідниця зупиняється на таких питаннях: особливості розвитку житла в регіоні, тип хат, технологічні прийоми, художнє оформлення осель, а також простежує зміни в структурі житлового будівництва на Слобожанщині та порівнює матеріали експедиції, зібрані у Харківській, Воронежській та Курській губерніях. Л. Чижикова розглядає особливості фундаменту, підлоги, стелі, дахів слобожанської хати.

«Формування матеріальної культури народу залежало від природно-географічного середовища, в якому вона створювалась, а також від напрямків господарської діяльності, соціальної структури етносу чи його групи», — пише З. Гудченко, розглядаючи народні традиції в сільській архітектурі періоду радянської перебудови [26].

Про неабиякий інтерес науковців до українського народного житла в радянський період свідчать праці не тільки українських учених, а й російських. У цьому плані варто відзначити роботу А. Байбуріна «Жилище в обрядах и представлениях восточных славян». Як визначено у передмові до видання, книга присвячена вирішенню двох проблем: освоєння східними слов'янами життєвого простору та особливості символічної внутрішньої організації їхнього житла. Автор вперше вводить у науковий обіг поняття «строительная обрядность». Науковець стверджує, що будівельній обрядовості характерна дуалістичність — тому, що вона пов'язана не тільки і не стільки з образом будівлі (хати), а більше з образом соціальної групи (сім'ї), яка в ній проживає. Хата і сім'я в будівельній обрядовості виступають нероздільно. Ця обставина визначає специфіку обрядовості у забудові хати. Будівництво хати сприймається як одночасний процес створення

культурного символу і соціальної структури. Саме тому, на думку автора, технологія будівництва хати виокремилась у самостійну галузь набагато пізніше [8, с.15]. Розвідка А. Байбуріна опирається на глибокі наукові дослідження, проте жодного разу не згадуються українці, хоча приклади забудов на території України наводяться. Автор відмовчується, не називаючи жителів України українцями, відповідно до тенденцій радянської доби.

Під кінець епохи соціалізму вийшов друком навчальний посібник для вишів «Культура і побут населення України» [69]. Як зазначив у передмові керівник наукового проекту В. І. Наулко, це була перша спроба висвітлення історії українського народознавства. «Вивчення національних традицій має важливе значення для вирішення процесів взаємодії сучасної індустріально-міської культури і давньої. Наші часи позначені небувалим зростанням інтересу до проблеми вітчизняної історії, витоків національної культури, до непересічних досягнень минулого. Знання свого родоводу, історичних та культурних надбань предків необхідні не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій у практиці сьогодення» [69, с.5]. Т. В. Косьміна, автор статті про поселення та житло (розділ 2.4.), детально описує основні зони й типи поселень. Відносячи наш край до центральної та південної зони заселень, авторка стверджує, що на території Середньої та Нижньої Наддніпрянщини переважали безсистемні та безсистемно-вуличні поселення, що надавало своєрідності регіону. У цьому ж розділі знаходимо опис конструктивних особливостей та декоративно-художнього оздоблення як інтер'єру, так і екстер'єру хати [69, с. 83 - 93].

Розвідки періоду незалежності відрізняються глибшими і фундаментальнішими дослідженнями. Це пояснюється необхідністю пояснити власні корені, потребу відтворити ментальну культуру, яка так глибоко і вагомо постає в архітектурі української хати.

Одна з перших наукових розвідок «Етнографія України» за редакцією доктора історичних наук, професора С. А. Макарчука [44], поруч із глибоким і ґрунтовним аналізом становлення і розвитку українського етносу, містить

розділ «Поселення. Двір. Житло», в якому аналізуються форми та типи планування сільських поселень, типи українських хат та особливості інтер'єру, визначається роль житла в житті українців.

Також помітно відрізняється ґрунтовністю праця А. Пономарьова «Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій» [96]. Пропонований курс лекцій етнічної історії України відзначається широким тематичним розмаїттям: від історії етнічності українських земель до історії традицій народної матеріальної культури в системі звичаїв та обрядів. У передмові до видання автор наголошує, що зацікавленість історією українського народу в нашому суспільстві, сьогодні пов'язана не тільки з прагненням досягнути історичний досвід, так необхідний для сьогоденного державотворення, а й із внутрішньою потребою людей глибше зрозуміти свій родовід й духовні витоки нації. «Буття всіх народів зливається в один спільний акорд всесвітньо-історичного життя людства тільки тоді, коли кожне є самобутнім звуком у цьому акорді: цілковито однакові звуки гармонії не створять» [96, с. 7], – стверджує автор.

На думку автора, особливо рельєфно етнічний образ і часова етапність виявились в такому стабільному компоненті народної матеріальної культури як житло та поселення. «У XVII – XVIII ст. в Україні сформувався і побутував такий тип народного житла, котрий одержав назву український. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розміщення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі – покуття), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати. Оригінальність внутрішнього планування української хати, як правило, виявлялася через світоглядні уявлення та обряди, пов'язані з окремими предметами: піччю, столом, скринею, лавами, жердками-полицями» [96, с.221].

Підручник В. Савчука «Українська етнологія» [106] присвячений вивченню проблеми житла з погляду етнологічної науки. На думку автора, в такому аспекті вивчення українського житла викликає певні труднощі, бо якщо подивитися на нього просто як на «споруду, де живуть люди», то «в уяві виникають найрізноманітніші конструкції — від вітрових захистів та наметів давніх мисливців і скотарів до сучасних багатопверхових забудов, порівнювати які немає жодного сенсу. Проте будь-який тип житла завжди має одну спільну властивість: у людській свідомості воно завжди протиставлялося рухові, дорозі, тому уявляється як зупинка в русі, як місце, організований простір для короткочасного відпочинку чи тривалого перебування» [106, с. 380].

На думку автора, найпоширенішою є етнологічна типологізація житла за такими ознаками як будівельний матеріал, стиль конструкції й планування, розміщення печі й культового місця, зв'язок із господарськими забудовами, внутрішній інтер'єр тощо. На Наддніпрянщині, стверджує дослідник, зберігся «класичний» трикамерний зв'язок: житлова хата через сіни поєднувалася з коморою. Таким чином, можемо говорити про «існування окремого українського традиційного житлового стилю, що проявляється у притаманних лише йому особливостях планування, будівничої технології, інтер'єру, зовнішнього і внутрішнього художнього оформлення, а також у поширенні відкритого типу садиби тощо» [106, с.383].

Статус канонізованого етнічного символу отримала традиційна для центральних районів України *хата-мазанка* з оштукатуреними глиною та чисто побіленими стінами, чотирихилим солом'яним дахом та симетрично розташованими обабіч вхідних дверей коморою і житловим приміщенням із двома вікнами. Українська хата стала одним із найпрезентативніших і глибоких символів української народної культури. Такого роду еталони етнологи називають «ідеальним помешканням», бо саме вони служать «прототипом» для зведення переселенцями на чужині своїх осель. Українські емігранти, які опинялися в Канаді та інших частинах світу, завжди

намагалися відтворити традиційний тип української хати, де стилістична прихильність до минулого поєднувалася з атрибутами сучасного комфорту [106, с. 385].

У 1994 році вийшов друком один із найкращих ілюстрованих етнографічних довідників «Українська минувшина», який підготував колектив авторів під керівництвом А. Пономарьова. Перший розділ довідника «Поселення. Житло. Забудова», хоч за обсягом і невеликий, проте подає розлогу інформацію та малюнки щодо типології українського традиційного житла в Україні [144]. Довідник містить інформацію про роль житла в духовному житті селянина, вплив рослинного та тваринного світу на уявлення українців. Також довідник має алфавітний покажчик усіх дефініцій, які використовуються в довіднику. Але опису технології хатобудування та технологічних процесів забудови народного житла довідник не містить.

Залишилася майже непомітною невелика брошура М. Дмитренка «Народні повір'я» [34], яка не містить описів особливостей українського народного житла, проте має розлогі рекомендації щодо оберегів житла та господарських будівель, накопичених віруваннями українців.

«Муравський шлях - 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції» – упорядники М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова [85] – це матеріали експедиції, учасниками якої вони були, зробивши детальні описи фольклорно-етнографічних особливостей кількох районів Харківської області. Видання здійснене за допомогою Міжнародного Фонду «Відродження» та Харківського обласного Центру народної творчості. Збірка стала на той час першим науковим виданням комплексних польових досліджень традиційної народної культури Слобожанщини, зокрема сіл Богодухівського, Краснокутського, Валківського та Нововодолазького районів, які були здійснені 1997 року. У книзі подано інформацію про календарне коло свят, родинні обряди та звичаї, будівництво хати та хатне життя, господарчу магію, народну медицину, традиційну кухню, народну топоніміку, ігри та розваги дітей та молоді, легенди, перекази, обрядові пісні

(тексти і нотації) та інші матеріали, які продовжили велику школу фольклористів та етнографів Слобожанщини і стали для нас гарним прикладом у збиранні народних матеріалів щодо особливостей українських забудов нашого регіону.

У фундаментальному дослідженні «Історія української культури» [55] у розділі «Культура побуту» подається детальний опис українського народного житла. «Південно-східна територія України, що належить до зони лісостепу, характеризується поєднанням різних типів домобудування. Переважна більшість жител – наземні, у плані – прямокутні чи квадратні, орієнтовані за сторонами світу. Площа в середньому $20-30 \text{ м}^2$. Природні умови, ландшафт справляли великий вплив на формування народної архітектури, на характер житлових будівель, їх розміщення. У кожному ландшафті формувалися власні моделі народних жител» [55; с.114].

Варто згадати й невеличкий фотоальбом «Пам'ятки архітектури Катеринославської губернії» [138], який вийшов у серії «Україна першої третини ХХ ст. у фотографіях Стефана Таранушенка». В альбомі містяться фотографічні зображення пам'яток архітектури колишньої Катеринославської губернії. Здебільшого ці знімки були зроблені у 1928 році особисто Стефаном Таранушенком під час експедиції до Дніпропетровська на запрошення Д. І. Яворницького з метою обміру та фотофіксації Троїцького собору в Новомосковську. Альбом містить кілька цікавих світлин тогочасної української хати на території Катеринославської губернії [138, с. 46; с. 62 – 66].

Коллективний навчальний посібник «Українська етнологія», який вийшов друком 2007 року, розкриваючи розділ про народну архітектуру сільських житлових комплексів, зазначає, що на відміну від професійної, народна архітектура творилася не індивідуальним талантом професіональних архітекторів, а власноруч народними майстрами «згідно з віковими традиціями світоглядними уявленнями народу та виробленими ним канонами» [143]. Автор цього розділу Т. Косьміна серед інших виокремлює

лісостеповий житловий комплекс із лівобережним та правобережним та степовим підтипом, до яких власне ми відносимо територію Дніпропетровської області. «Характерною рисою житла українського Лісостепу, яка набула значення загальноетнічного, загальноукраїнського символу, стала «біла українська хата». Своєрідною ознакою житла саме цього району стала традиція нанесення на побілену стіну або підведену стіну розписів», – зазначає автор [143].

Корисна для розуміння специфіки українського житла праця О. Губка «Психологія українського народу», у якій автор, простежуючи етногенез психології українського народу, стверджує, що матеріальна діяльність наших предків, зокрема, побудова житла та господарських споруд, є уречевлення їхніх інтелектуальних сил [25, с.301].

В останні роки з'являється низка праць в аспекті зацікавленості історією народного житла щодо ощадних технологій забудови хат та використання місцевих матеріалів для цього в межах проектів зеленого будівництва [9; 49; 159; 160].

Отже, аналізуючи наукову літературу щодо українського народного житла, можна стверджувати, що в історико-етнографічних працях українських та зарубіжних учених досліджено чимало аспектів та територіальних особливостей українського народного житла. Проте розвідок, у яких містився б досвід будування української хати на території Дніпропетровщини (Катеринославщини), майже немає, а у наявних розвідках відсутній опис технології українського хатобудування на що власне і спрямована наша робота. Наша розвідка має на меті доповнити науковий доробок матеріалами про народне будівництво з уст народу для всіх тих, хто хоче мати уявлення про житлову народну культуру й побут Придніпровського регіону, зокрема Дніпропетровської області – одного з малодосліджених у фольклорно-етнографічному відношенні регіонів України.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ОПИС ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ

2.1. Історико-географічна характеристика краю

Площа Придніпровського регіону, до якого входять Дніпропетровська і Запорізька області (а за деякими джерелами й Кіровоградська обл.), – 59,1 тис. км². Кількість населення – 5,3 млн осіб. Економіко-географічне положення району характеризується тим, що він охоплює не тільки південно-східну, а й центральну частину держави. Придніпровський регіон не має виходу до державного кордону. Він межує з чотирма економічними районами країни, виходить до Азовського моря. Значний вплив на економічний розвиток має те, що територію району майже посередині перетинають річка Дніпро, важливі залізниці та автомагістралі, а також те, що він близько розміщений до важливої паливно-сировинної бази країни – Донбасу.

Населення і трудові ресурси. Перші за часом виникнення слов'янські поселення V – VII ст. у межах сучасного Придніпровського регіону належать історичним антам, споріднених зі слов'янами. У наступні часи, VIII – IX ст., у місцевості понад Самарою та Дніпровими порогами мешкало слов'янське населення уличів, а в IX – XIII ст. виникло велике слов'янське поселення на Ігреньському півострові (місто Пересічень). На Монастирському острові (нині м. Дніпропетровськ) в IX ст. знайшли притулок візантійські монахи, які заснували там чоловічий монастир і каплицю. У 20-х роках XIII ст., після невдалої битви із татаро-монголами на р. Калка, монастир, який існував на Монастирському острові, було знищено. Після татаро-монгольської навали і зруйнування міста на Ігреньському півострові настав час знелюднення. Лише в лісах по берегах Самари тривало життя нащадків дніпрових слов'ян – бродників, перевізників та «толковинів» (перекладачів з тюркських мов). Міграція чужоземців по степах сучасної Дніпропетровщини спричинила утворення своєрідної зони відчуження, яка у XV ст. називалася «Дике поле».

У козацькі часи ця територія стала складовою частиною земель Запорізької Січі (Війська Запорізького). Управлінський центр Січі розташовувався на території сучасного Нікопольського району. За різних обставин у межах цього району центр Січі п'ять разів змінював місце свого розташування, через що Запорізька Січ у кожному випадку отримувала іншу назву: Томаківська (80-ті роки XVI ст. – 1593 р.), Базавлуцька (1593 – 1638), Микитинська (1638 – 1652), Чортомлицька (1652 – 1709), Підпільненська (1734 – 1775) Всі названі Січі розташовувалися на території сучасної Дніпропетровської області, що є прекрасною історичною цінністю у руслі перспективного історико-туристичного розвитку регіону.

Сьогодні як у більшості регіонів України, так і в Придніпровському спостерігається від'ємний приріст населення. Хоч середня густина населення збігається з цим показником для України, але в межах регіону є певні її відмінності. У Запорізькій області густина населення (68 осіб на 1 км²) менша за середню для України, а Дніпропетровська належить до найгустозаселеніших (108 осіб на 1 км²). Понад половину жителів Придніпровського регіону проживають у двох містах: Дніпропетровськ і Запоріжжя. Крім них, у регіоні є ще вісім великих міст: Кривий Ріг (742 тис. осіб), Дніпродзержинськ (225 тис.), Мелітополь (184 тис.), Нікополь (169 тис.), Бердянськ (148 тис.), Павлоград (142 тис.), Новомосковськ (85 тис.), Марганець (62 тис.). У цілому для регіону рівень урбанізації становить 80 %, тобто значно вищий, ніж середній для України. Співвідношення міського (2 718 864) і сільського (536 532) становить відповідно 83,5 % та 16,5 %. Сільське населення регіону проживає в села чисельність яких на 1 грудня 2015 року складає 2 349 одиниць (1 435 Дніпропетровська обл. та 914 Запорізької обл.).

Частка українців серед жителів району становить 76 %. Переважно в містах проживають також росіяни, євреї, білоруси, а у деяких населених пунктах частку жителів становлять молдавани, серби, греки, німці, поляки.

Надмірна концентрація підприємств важкої промисловості зумовила деякий дефіцит чоловічих і надлишок жіночих трудових ресурсів у містах. У сільській місцевості (особливо у Запорізькій обл.) проблеми забезпечення трудовими ресурсами пов'язані як із недостатньою заселеністю регіону, що склалася історично та під впливом природних умов, так і з відтоком сільських жителів до промислових центрів. Характерною рисою регіону стала велика частка кваліфікованих трудових ресурсів із вищою і середньою спеціальною освітою (майже третина від їх загальної кількості у державі). Придніпровський регіон характеризується значним природоресурсним потенціалом. До енергетичних ресурсів тут належить кам'яне вугілля західної частини Донбасу.

Природні умови і ресурси. У регіоні унікально поєднуються рудні корисні копалини. Тут зосереджені басейни світового масштабу залізної (Криворізький, Білозерський) та марганцевих (Нікопольський, Токмацький райони) руд. Серед руд кольорових металів перспективне значення мають боксити Високопільського родовища, великі запаси титанових руд у Дніпропетровській області.

Регіон має густу транспортну мережу. Через нього проходять залізниця й автошляхи: *Київ — Дніпропетровськ — Донецьк, Харків — Сімферополь* тощо. Найбільші залізничні вузли — *Дніпропетровськ, Запоріжжя, П'ятихатки, Синельникове*.

Розміщення регіону у лісостеповій та степовій географічних зонах із багатими ґрунтово-земельними ресурсами створює сприятливі умови для виробництва різноманітної сільськогосподарської продукції (зерна пшениці і кукурудзи, соняшнику, м'яса і молока), яка не тільки задовольняє потреби населення регіону, а й вивозиться за його межі. За валовою продукцією сільського господарства регіон посідає шосте місце серед економічних регіонів країни. А за загальною площею, площею сільськогосподарських угідь і площею орних земель він переважає більшість регіонів України. Головною галуззю сільськогосподарського виробництва є рослинництво. Під

зерновими культурами зайнято близько 50 % посівних площ. Більша частина посівів зернових припадає на озиму пшеницю. Провідні технічні культури – соняшник, цукрові буряки, південні коноплі. Сільське господарство Придніпров'я дає 20 % виробництва пшениці, 25 % – кукурудзи, 35 % – соняшнику, 14 % – овочів, 14 % – м'яса, 15 % – молока, 20 % – вовни від загальнодержавного. Поблизу великих міст створено приміські господарства. Потреби населення індустриальних центрів визначають спеціалізацію тваринництва. Провідну роль відіграє молочно-м'ясне скотарство. Дістали розвиток також свинарство, птахівництво, вівчарство. У водосховищах Дніпра і в Азовському морі виловлюють рибу. Особливу цінність мають осетрові Азовського моря.

Упродовж століть українці були переважно селянською нацією. Село було саме тим осередком, що живило українські корені, тут ретельно берегли стародавні звичаї та традиції. Регіон відзначається цікавими і привабливими історико-етнографічними пам'ятками: Дніпропетровщина – край давнього заселення, про що свідчать розкопки численних стоянок і поселень різних періодів. У м. **Орджонікідзе** в результаті розкопок кургану скіфського періоду "Товста могила" були виявлені всесвітньо відома знахідка українського археолога Б. Могилевського – золота пектораль, різні прикраси, зброя, кінська упряж, що зараз зберігаються в Музеї історичних коштовностей України (Києво-Печерська лавра). Археологічними пам'ятками відомі села **Старі Кодаки, Микільське-на-Дніпрі, Волоське, Капулівка**. Храмове будівництво в області представлене православними церквами XVIII - XIX ст. Троїцький собор м. Новомосковськ (XVIII ст.) по праву вважається шедевром вітчизняного дерев'яного зодчества (зведений без жодного цвяха). Із храмових споруд XVIII ст. у місті також збереглися Миколаївська церква і келії Свято-Миколаївського Самарського пустинницького чоловічого монастиря, заснованого в XVII столітті. У XVIII столітті у с. **Китайгород** зведено Свято-Успенську, Миколаївську церкви й дзвіницю церкви Святої Варвари, а в с. **Петриківка** – церкву Різдва (у 1990 р. на її місці збудовано

нову церкву Святого Різдва). У культовому зодчестві краю ХІХ ст. представлене Свято-Миколаївським собором (м. Дніпродзержинськ), а також церквою Різдва і Спасо-Преображенським собором (м. Нікополь). Історію і традиції краю показано в експозиціях численних музеїв Дніпропетровщини, серед яких на особливу увагу заслуговують Дніпропетровський історико-краєзнавчий музей ім. Д. І. Яворницького і Музей народно-прикладного мистецтва **с. Петриківка**. Петриківський розпис, побудований переважно на рослинно-тваринних мотивах, відомий не лише на теренах України, а й далекого зарубіжжя. Про визнання таланту і майстерності петриківських майстрів свідчить той факт, що *2011 року ЮНЕСКО прийняла рішення про внесення Петриківського розпису до Списку нематеріальної культурної спадщини людства*. Вперше у своїй історії Україна виборола такий почесний статус. Пишаємося тим, що наш національний культурний скарб визнано в усьому світі. Таке важливе для України рішення було прийнято на 8-й сесії Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.

Петриківка – це один із центрів української вишивки та петриківського розпису. Тут працювала фабрика художніх виробів «Дружба», сувеніри якої користувалися неабияким попитом в усьому світі. Сьогодні працює експериментальний цех, який зберігає та продовжує набуток фабрики. Дніпропетровщина стала батьківщиною та місцем початку кар'єри багатьох відомих політичних діячів минулого і сучасності (Л. Брежнева, В. Щербицького, Л. Кучми, Ю. Тимошенко та ін.), а також останнім притулком кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка (с. Капулівка). Село Капулівку в 1880 році відвідали два знані художники – І. Репін і В. Серов. На Дніпропетровщині жили і працювали відомі у світі особистості: І. Манжура, В. Підмогильний, І. Мечников, Д. Яворницький та інші.

На території Придніпровського регіону розташовані 15 історико-ландшафтних унікальних парків, серед них: Шолоховський каскадний

водоспад, також відомий як Томаківський, місцеві ж мешканці його прозвали «Червоні камені». Гранітний каньйон – одне з наймальовничіших місць регіону, в ньому ростуть рідкісні види рослин, занесені до Червоної книги. Довжина каскаду водоспадів складає 14 метрів і бере свій початок від річки Кам'янка, а вірніше, від її притоки Базавлук. Усього ж довжина ділянки становить близько 30 метрів. Перепади висот складають від декількох сантиметрів до півтора метра. Загальний перепад близько 6 метрів. Свою «народну» назву місцевість одержала завдяки гранітам характерного червоного кольору. Примітно, що граніти із цього місця можна зустріти по всій Дніпропетровській області як архітектурні елементи або навіть монументальні будови. Крім того, гранітні блоки з цієї місцевості використовувалися для облицювання будівель, мостів і метро по Україні.

Мавринський майдан (Юр'ївський р-н) – це одне з найзагадковіших місць України – «обсерваторія древніх», як її люблять називати уфологи. Було помічено зв'язок «візерунка» Мавринського майдану з положенням сонця залежно від пір року, тому це місце служило обсерваторією та храмом; ще одна знакова пам'ятка регіону – **острів Хортиця**, розташований посередині Дніпрового річища. Це найбільший гранітний острів на річці, який завжди захоплював мандрівників своєю величиною та красою. Свого часу острів був свідком козацької слави. У 1965 році на Хортиці було засновано Державний історико-культурний заповідник, територія якого займає практично всю прибережну частину острова, а в 1980-ті роки тут споруджений Музей історії українського козацтва.

Цікавими історичними об'єктами Придніпровського регіону є унікальна пам'ятка загальнодержавного значення – Кам'яна Могила (**с. Терпіння**) і скіфські кургани (**с. Кам'янське**). У районі Кам'яної Могили в 1890 році відомий археолог М. Веселовський відкрив давні наскельні зображення (петрогліфи), що належать до різних часів від мезоліту до кінця бронзового віку. Це видатна пам'ятка первісного мистецтва на теренах України. Серед малюнків на стелях гrotів і стінах, плитах зустрічаються зображення тварин

(биків, коней, оленів, антилоп і хижих звірів), людей і геометричних фігур, що не піддаються інтерпретації. Поряд із Кам'яною Могилою розташований невеликий археологічний музей. У районі села Кам'янське розкидано близько 10 скіфських курганів (IV ст. до н. е.). У результаті розкопок двох курганів знайдено золоті прикраси. У 1906 році на березі річки був виявлений Янчокрацький скарб (срібні і золоті прикраси, кінська зброя), який понині зберігається в Державному історичному музеї Москви. Цікавинка нашого краю – музейні експозиції **Гуляйполя** (експозиція міститься в одному з найстаріших збережених будинків міста і розповідає про знаменитого городянина – Нестора Махна) і **Мелітополя**. На території Придніпровського регіону розташовані понад 30 курганів, зокрема, на території Дніпропетровщини – Курганні могильники Бабина Могила (с. Кам'яне Поле) і Могила Чекерезка (с. Томаківка).

Розвиток ремесел та промислів. Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства українці здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. У XIX до 30–40 років XX ст. обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, ложкарства досягла свого апогею. Кожна родина займалася прядінням і ткацтвом, використовуючи такі знаряддя як терниці, прядки й самопрядки, снівниці та кросна. По селах ходили кушніри та шевці, які шили кожухи й кожушанки, свити, чемерки, взуття тощо. У кожному селі була кузня – шанована серед селян споруда. У коваля можна було не лише замовити серп, ніж чи сапу, підкувати коня тощо, а й почути свіжі новини. Солеваріння і транспортування солі, пов'язане з чумацьким промислом, свічкарний, цегельний, миловарний і безліч інших промислів свідчили про надзвичайну різноманітність занять українського народу на Дніпропетровщині. Українські ремісники й кустарі виявляли величезні творчі здібності, надаючи своїм речам художньої виразності, оригінальної форми, своєрідної стилістики. З другої половини XX ст. народні ремесла і промисли

починають занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю.

Діапазон сучасних ремесел і промислів значно звужився, але ті їх види, що збереглися до сьогодні, розвиваються як важливі складові декоративно-прикладного мистецтва, що задовольняють здебільшого художні запити населення.

У регіоні, який мав і має великі поклади залізної руди, досить поширене ремесло з обробки заліза. Найважливішим і найпоширенішим було **Ковальство** – обробка металів способом гарячого кування. Майже в кожному селі були розташовані, як правило, на околиці, кузні, у яких були горно, закріплене на вертикальній колоді ковадло, точило, корито з водою для гартування та охолодження виробів, стояк для підковки чобіт. Біля кузні влаштовувалось пристосування для шинування коліс, а також, інколи, стовп для прив'язування коней, коли їх підковували. Ковалі здавна виготовляли зброю та різноманітні речі господарського призначення (сокири, ножі, молотки, лопати, сапи, лемеші, цвяхи, замки, клямки, залізні ворота й огорожі, стремена тощо). Важливими видами ковальства були підковування коней, а також оковка возів і особливо натягування залізних шин на колеса. Селяни з великою пошаною і водночас із певною упередженістю ставилися до ковалів як до чарівників-добродіїв, що володіють складним і таємничим мистецтвом перетворення металу на ті чи інші речі. В них бачили захисників від нечистої сили, "ковалів людської долі". Кузня на селі звичайно була місцем зібрання чоловіків, своєрідним клубом. Ковальський промисел існував на теренах регіону аж до середини ХХ століття.

Ткацтво. На Україні льон, коноплі, а також вовну здавна використовували як ткацьку сировину. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. домашнє ткацтво у Придніпровському регіоні було досить популярним, незважаючи на розвиток фабричної промисловості, і являло собою усталений комплекс технічних прийомів та знарядь праці, які склалися протягом століть. На кінець ХІХ – початок ХХ ст. для ткання застосовували

горизонтальний ткацький верстат. Із розвитком легкої промисловості необхідність у домашньому виготовленні тканин відпала. Але традиції народного художнього ткацтва й до сьогодні не занедбані.

Килимарський промисел нашого регіону мав особливий розвиток. Орнамент робили переважно рослинний, з високоякісним природним фарбуванням, секрети якого майже не розголошувалися, а передавалися по жіночій лінії від матері до доньки. Деякі секрети збережені і зараз і потребують відновлення. Для килимів Лівобережного Придніпров'я характерне зображення великих, здебільшого стилізованих квітів, галузок, букетів. На Правобережжі такі ж орнаментальні мотиви мали менші, дрібніші форми. Відмінності у колориті зводились до того, що на килимах з Лівобережжя він відзначався поєднанням золотисто-жовтих, синіх, коричневих та рожевих кольорів, на килимах із Правобережжя вводилися ще червоний та чорний. Колір тла завжди був контрастним стосовно кайми.

Теслярство – один із найбільш масових деревообробних промислів незамінним для зведення житлових та інших споруд, господарських будівель тощо. Народні майстри-теслі у XVII ст. звели багато унікальних споруд, зокрема, відомий Новомосковський собор (без жодного цвяха), фортифікаційні козацькі укріплення, що викликали подив іноземних фахівців. Із поширенням в Україні заробітчанства сільські теслі й столяри, об'єднуючись в артілі, будували водяні млини та вітряки, зводили церкви, монастирі та інші монументальні споруди. Традиції народного теслярства і понині зберігаються у сільському будівництві.

Столярство – вид деревообробного промислу; виготовлення хатнього начиння – лав, ослонів, скринь, столів, креселок та стільців, мисників, ліжок, а також віконних рам та рамок для вуликів, дерев'яних частин борін та плугів тощо. Мистецтво багатьох українських столярів досягало справжньої віртуозності. Велика увага приділялася оздобленню виробів дерев'яними розетками, хрестами, квітками та іншими візерунками. Особливо ретельно

ставилися столяри до орнаментування скринь, що призначалися для зберігання посагу і стояли в хаті на чільному місці.

Стельмаство – деревообробний промисел, пов'язаний з виготовленням транспортних засобів – возів і саней, а також коліс, полоззя, дуг тощо. Специфіка стельмаства полягала й у тому, що матеріал для гнуття ободів, дуг, полоззя заздалегідь розпарювали у спеціальному приміщенні – парні.

Плетіння – кустарний промисел із виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів із різноманітної еластичної сировини. На Дніпропетровщині має багаті й давні традиції.. Як сировину для плетіння використовували лозу, верболіз, хвойну та дубову скіпку, коріння ялини, сосни тощо. Кошики, популярні серед домогосподарок навіть сьогодні, плетуть із лози з корою (так зване сіре плетіння). Способом плетіння виконували стіни у хатобудуванні.

Вишивка. Кожен регіон України має своєрідні особливості української вишивки. У Придніпровському регіоні переважають зооморфні, антропоморфні, орнітоморфні мотиви (зображення звірів, людей, птахів). Вони – своєрідний «паспорт» для вишитих речей (наприклад сорочок) за якими пізнається вишиванка нашого краю. Від найдавніших часів до наших днів вишивання є найпопулярнішим промислом, який не тільки не згасає, а й поширюється (останнім часом найактивніше).

2.2. Історико-етнографічна приналежність Придніпровського регіону

Придніпровський регіон належить до чотирьох етнічних зон України: **Середня та Нижня Наддніпрянщина** (північно-західна частина Дніпропетровської області) – один із найдавніших заселених районів української землі, осереддя інтенсивного процесу формування давньорусько-українського етносу. Переважно це територія і розселення в минулому східнослов'янських племен – полян, найрозвиненіших у соціально-економічному відношенні. Особливо це стосується традиційних для цього району основних галузей господарства – землеробства і скотарства з їх

винятково багатою агрокультурою і різноманітністю сільськогосподарських знарядь, домашніх промислів, ремесел. Тут аж до сьогодні збереглися давні риси планування і будівництва житла та господарських споруд, зокрема, характерний тип обмазаної та побіленої хати, специфічний одяг та народні промисли; **Слобожанщина** охоплює північно-східні райони Дніпропетровської області, з часів монголо-татарської навали ця територія була малолюдною (слобідною – вільною), зазнавала постійних нападів кримських татар. З другої половини XVI ст. цей край заселяється козаками і селянами з інших регіонів України; **Південь України** охоплює територію Запорізької та південні райони Дніпропетровської областей. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників. Із середньовіччя ця територія відома як «Дике поле». Основним фактором українського заселення «Дикого поля» служили козацтво і Запорізька Січ. Українське народне колонізаційне просування у південні степи не припинялося аж до середини XX ст. Для населення цього краю характерні давні культурно-побутові риси, пов'язані зі специфікою традиційного степового землеробства, відгінного тваринництва, будівництва, домашніх промислів тощо.

Середня Наддніпрянщина – місцевість, що охоплює долину Дніпра від устя Десни до острова Хортиця (кінець Дніпровських порогів). Цей регіон має сприятливі умови для життя, створені самою природою: рівнинний рельєф, чорноземні родючі ґрунти, повноводі річки. Тому цей край був здавна густо заселений, що впливало на процеси етнічного формування українців. Основним будівельним матеріалом для забудови житла тут були деревина, солома, очерет, лоза, почасти камінь. У будівництві переважали каркасні та зрубні хати.

Нижня Наддніпрянщина – це землі долини Дніпра від острова Хортиця до Дніпровського лиману. У зв'язку з бідністю лісів основними будівельними матеріалами тут були камінь і глина з широким використанням вапняку та черепашнику.

Слобожанщина охоплює північно-східні райони Дніпропетровської області, з часів монголо-татарської навали ця територія була малолюдною, зазнавала постійних нападів кримських татар. З другої половини XVI ст. цей край все більше заселявся козаками і селянами з інших регіонів України. Процес заселення вніс у традиційно-побутову культуру нові елементи. Оскільки основна хвиля заселення йшла з півночі, зокрема, із суміжної Полтавщини та середнього Подніпров'я, особливо істотним стало привнесення багатьох культурно-побутових елементів із цих регіонів. Цей край був густо заселений лише із середини XVIII ст., що впливало на процеси етнічного формування, окрім українців тут проживали й інші етнічні групи. Основним будівельним матеріалом для забудови житла тут були деревина, солома, очерет, лоза, почасти камінь. У будівництві переважали каркасні, саманні та зрубні хати.

Південь України охоплює територію Запорізької та південні райони Дніпропетровської областей. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників. Із часів середньовіччя ця територія відома як «Дике поле». Основним фактором українського заселення «Дикого поля» служили козацтво і Запорізька Січ. Українське народне колонізаційне просування у південні степи не припинялося аж до середини XX ст. Для населення цього краю характерні давні культурно-побутові риси, пов'язані зі специфікою традиційного степового землеробства, відгінного тваринництва, будівництва, домашніх промислів тощо, і приносні, що приходили сюди з різних регіонів України і з-поза її меж у процесі заселення та масового заробітчансько-міграційного руху в цьому регіоні. Істотно позначилися активні етнокультурні зв'язки і взаємовпливи українського та іноетнічного населення, котре проживало тут, зокрема, росіян, білорусів, греків, молдаван, сербів, вірмен та ін. Міжетнічна взаємодія простежується, наприклад, у поєднанні різнонаціональних елементів одягу, декору тощо. Інтенсивний розвиток на Півдні України землеробського капіталізму, фабрично-заводського виробництва, зокрема робітничого класу, великою мірою

впливали на місцеву традиційно-побутову культуру, особливо на витіснення її національних складових професійно-урбанізованими елементами.

Загалом, за матеріалами другої половини XIX – початку XX ст., південноукраїнський етнографічний район відзначається реаліями традиційно-побутової культури порівняно пізнього часу.

За визначенням А. Пономарьова, «Етнічність – категорія синкретична (неподільна). Вона означає складну систему суспільних відносин, що зв'язує особу як носія етнічних ознак (етнофора) з її етнічним середовищем: родиною, сусідством, громадою, етнічною групою, нацією чи суспільством загалом» [96, с.9]. Інакше кажучи, етнічність – це вся багатобарвність культурної картини народу або народонаселення держави. Якщо ми говоримо про українську етнічну спільність (етнос, народ), то цим терміном ми позначаємо групу людей, члени якої мають спільну назву, елементи культури, міф про спільність походження та спільне географічне розташування. Саме спільне географічне розташування у процесі довгого історичного перетворення від найдавніших часів до кінця XVIII ст., під дією соціально-політичних чинників, сформувало ті регіональні особливості матеріальної культури, зокрема архітектури, які вирізняють Середню та Нижню Наддніпрянщину серед інших регіонів України.

Особливо суттєві нашарування містить традиційно-побутова культура періоду регіоналізації України (XIV–XVIII ст.), який можна вважати переломним у тривалій історичній динаміці архаїчної, традиційної, землеробської в основі культури. «Історична етапність народної культури виявилася через два ключові явища: по-перше, через творення регіональних форм культури, по-друге, через взаємодію двох могутніх культурних пластів, а по суті, двох типів ментальності», – пише А. Пономарьов [96, с.14].

Розмаїтість розвитку етнічної історії України відбилася на основоположних засадах соціального життя та культурних цінностях.

Однією з підвалин соціального життя в традиційному суспільстві завжди була система звичаєвого права як головний регулятор стосунків між людьми і важлива ділянка народної свідомості. За давньоруських часів її правову основу становила сукупність народних юридичних та моральних звичаїв, що ґрунтувалися насамперед на загальнолюдських цінностях: чесності, справедливості, близьких до релігійних уявлень. Саме таке спрямування звичаєвих норм лягло в основу правової системи Давньоруської держави, відомої на початку X ст. як «Закон руський».

У період інтенсивної регіоналізації України у XIV—XVI ст. утворилися нові правові системи кількох типів: на Наддніпрянщині, на відміну від інших регіонів, тривалий час побутувало руське (Русь) право. Опіраючись на цю правову систему, складався й побут мешканців нашого регіону: принципи земельного володіння і користування, форми громадського устрою, внутрішньородинні взаємини, власне, вся традиційно-побутова та архітектурна культура, яка за своєю суттю стала регіональною.

Більшість науковців, котрі досліджують етнічну історію України, схиляються до такого регіонального поділу: на Закарпатті були поширені урбаріальні громади, члени яких мали право користуватися окремими наділами, котрі, втім, фіксувалися грамотами як власність поміщика; щодо пасовищ, то вони були колективною власністю сільської громади. На Правобережжі, згідно з так званою «Уставою на волоки» 1557 року, побутували дворищні громади: їх члени мали право індивідуального володіння і орною землею, і значною частиною угідь. Інші громади будувалися на засадах займанщини – давніх нормах звичаєвого права. Вважалося, що коли селянин обробляв незайману землю, він діставав право на володіння нею. Це широко практикувалося козацтвом Запорізької Січі, селянами Лівобережної та Слобідської України, степової частини Правобережжя і особливо південних районів України, тобто там, де були вільні землі [29; 83; 87; 106; 135; 143].

Своєрідність правових систем, що мали чітко виражену регіональну основу, спричинила подібну регіональність і в інших компонентах побуту, занять та культури. Найрельєфніше така тенденція виявилася в сфері матеріальної культури, зокрема, в традиційному житлі. Адже тип житла, як і увесь комплекс господарських будівель, визначається і типом господарських занять, і формою родини, регульованими нормами звичаєвого права, і природними чинниками. Система цих чинників відбивала своєрідну типологію народного українського житла, що співвідноситься не лише з природно-кліматичними зонами України, а й системою етнокультурних цінностей та звичаєвих норм.

Регіональність українського народного житла, як і матеріальної культури взагалі, і традиційно-побутової культури в цілому формувалася переважно в період XIV—XVIII століття. Українське народне житло, за визначеннями науковців [29; 83; 87; 106; 135; 143], поділяється на п'ять основних регіональних типів, кожен із яких підрозділяється на підтипи, а ті, у свою чергу, на зони, а зони – на варіанти. Усе розмаїття цієї розгалуженої системи збігається з типологією історично-етнографічного районування, у структурі якої є і великі історично-культурні області, й історично-етнографічні регіони, й історичні зони, й етнографічні райони, тобто вся палітра етнічних земель. Кожне з угруповань самотутнє й неповторне, разом із тим виявляється через специфічність зональної культури.

За поділом А. Пономарьова, на етнічному і природному ґрунті України вирізняються такі регіональні типи житла: лівобережний, правобережний, поліський, карпатський, степовий (південний). Лівобережний регіональний тип поділяється на середньонаддніпрянський, полтавський та слобожанський підтипи; правобережний — на галицький та подільський; карпатський — на гуцульський, бойківський, лемківський, покутський, буковинський та долино-закарпатський; степовий (південний) — на буджацький, нижньодніпровський, приазовський, кримський [96, с. 89 – 123]. Отже, до території Середньої Наддніпрянщини належать землі

сучасної Дніпропетровської області, її північно-західні райони, зокрема: Новомосковський, Магдалинівський, Петриківський, Царичанський, Криничанський, Верхньодніпровський, та П'ятихатський райони; до території Нижньої Наддніпрянщини належать землі Софіївського, Солонянського, Томаківського, Нікопольського, Апостолівського, Широківського, Васильківського, Покровського районів.

Кожний регіональний тип народного житла в Україні має головні ознаки: системну забудову, характер зв'язку між господарськими спорудами, тип планування хати, кількість житлових приміщень та господарських будівель. Дослідники [96; 106; 144] визначають такі: для поліського житла властивий зв'язок між усіма господарськими спорудами, для лівобережного – вільне розташування споруд, для південного – однорядна забудова, для карпатського – замкнений зв'язок між усіма елементами садиби. Щодо зональних варіантів, то вони визначаються другорядними конструктивними елементами (формою даху, наявністю ганку, конструкцією стін тощо) що зумовлюється природними умовами (будівельним матеріалом, місцем розташування житла тощо). Саме через це зональна варіативність розмаїтніша, ніж регіональна, хоча і тут усталилися типи, що є своєрідними символами етнічної землі, або історичної зони. Так, А. Пономарьов, вирізняє круглий двір, характерний для Поділля; гуцульську гражду; козацький двір; притаманну Півдню довгу хату [96]. Особливої символічності набула українська «біла хата» – найбільш поширена на Середній Наддніпрянщині, насамперед Надпоріжжі.

Як зазначають майже всі науковці, що досліджують народне житло, народна матеріальна культура – це надзвичайно складне явище, сформоване у системі різноманітних чинників: соціально-економічних, історичних, географічних, власне етнічних. Така властивість матеріальної культури пояснюється тим, що вона не тільки виконує прагматичні функції, а й становить невід'ємний компонент духовної, зокрема обрядово-ритуальної культури. Народна матеріальна культура була одним із найважливіших

каналів передачі етнокультурної інформації від покоління до покоління, передусім за допомогою системи традицій. Ці традиції матеріалізувалися в повсякденних речах, зокрема, у житлі, хатньому начинні, засобах та способах господарювання.

Хведір Вовк зазначає, що «зовсім однаковий на цілому просторі країни цей загальний тип української хати став одною з найголовніших та найвиразніших етнографічних ознак українського народу» [20, с. 95]. «На початку XVII ст. на території України сформувалися типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. Адже вони, ґрунтуючись на давній східнослов'янській основі, створювалися в етнічних традиціях українців та в системі своєрідних соціально-економічних і природних умов України», – підкреслює А. Пономарьов [96, с. 123].

У межах цих етнічних традицій сформувалися три основні типи поселень та три типологічні зони їх побутування: північна, центральна і південна. Всі вони мали давню слов'янську основу, проте сильно позначену своєрідністю природно-географічного середовища. Для центральної зони України, тобто для території Середньої Наддніпрянщини, традиційним типом забудов був безладний (безсистемний), зумовлений особливістю заселення краю. Майже до кінця XVIII ст. селяни мали можливість займати тут землі за звичаєм займанщини – одержання земельної власності на правах першості займання вільних земель. В його основі лежало традиційне уявлення селян про те, що їхня праця, вкладена в землю в будь-якій формі, надавала права на володіння і розпорядження нею. Займанщина особливо поширеною була у XVI—XVIII ст. серед козаків та селян, що мігрували з різних регіонів України на Запорізьку Січ. З перетворенням народної колонізації на планомірні переселення почали виникати наприкінці XVIII ст. поселення вуличної, рядової, радіальної та шнурової забудови.

Хоча у межах типотвірних етнічних традицій Середньої Наддніпрянщини побутували різноманітні зональні варіанти: одні виникали

під впливом певних соціальних умов, інші – суто природних. Прикладом зональної варіативності, сформованої під впливом соціально-економічних умов, можна назвати малодвірські поселення (кутки) та хутори, що мали різну природу та різний час виникнення. Невеликі селища – дворища, які виникали як селянські заїмки (пасіки) або (з XVI—XVIII ст.) – тимчасові поселення запорожців – зимівники.

Щодо природних чинників, то вони зумовили різноманітність як варіантів поселень, так і підтипів забудов. Досліджуючи села Дніпропетровської області, котрі належать до різних етнічних регіонів Наддніпрянщини, можна помітити, що змінюється ландшафт і змінюється варіант розселення. Але, незважаючи на цю різноманітність, спільні тенденції все ж проглядаються: загальною символічною ознакою українських поселень є своєрідна близькість розташування біля річок, озер чи інших видів водойм:

*«Коло річки, у садочку
Маленька хатина, –
У хатині чорнобрива
Молода дівчина» (Леся Українка).*

Вода, водоймища відігравали велику обрядову роль для українця, адже більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією: купальські обряди, русалії й Водохреще, обливання та ворожіння на мосту, біля криниці чи ополонки; водна магія та культ води лежали в основі багатьох вірувань та повір'їв українських селян Наддніпрянщини.

Ще однією суттєвою ознакою житла українців Середньої та Нижньої Наддніпрянщини, яку ми спостерігаємо і сьогодні, став в і д к р и т и й т и п д в о р у – не покритий дахом, що відрізнявся від типу дворів, поширених серед усіх сусідніх народів. За дослідженнями А. Пономарьова саме «лісостепова та степова зони створили найбільш сприятливі умови для формування відкритого типу двору, поширеного згодом на всій території України. Це явище пов'язувалося з етногенетичними процесами, ядром яких

була Середня Наддніпрянина, зокрема Київщина, звідки вони поширювалися на інші землі України» [96, с. 224]. Автор пояснює відкритість двору відкритістю спілкування (взаємодії), зумовленої природничо-ландшафтними умовами лісостепової та степової зони, яка при своїх обширах давала можливість взаємодіяти (сусідствувати) у злагоді і мирі, ділячись всім необхідним між собою. Що, власне, і зумовило відкритість двору.

Поряд із символом відкритості і доступності оселі українця Середньої та Нижньої Наддніпрянини спостерігаємо вияв яскравого індивідуалізму, який увиразнюється наявністю огорожі (паркану, тину, муру). Саме огорожею позначали обійстя, проте висота її була невисокою, що опосередковано підтверджувало приязні та товариські стосунки між сусідами. Огорожа також мала і має сьогодні велике символічне значення для господи та її господаря (рис. 2.1). Згадаймо народне прислів'я «Яка хата – такий тин, який батько – такий син».

*Рис. 2. 1. Сільська весняна вулиця
(мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)*

Ще одна риса українського народу виявлялася у народному житлі – волелюбство та незалежність. Особливо рельєфно ця риса українця була зреалізована у вільній забудові двору. Українці Середньої та Нижньої Наддніпрянини розташовували господу в такий спосіб: господарські

споруди, як правило – по периметру двору, огороженого парканом, вільно, не торкаючись одна одної. Ближче до вулиці, у передній частині двору, з переважною орієнтацією вікон на сонце, а дверей на схід або (частіше) південь, ставили хату, поблизу – «чисті» господарські споруди: комору, повітки, возовні. З іншого боку двору за коморою будували льох, погріб, а в глибині – споруди для живності: стайні, хліви, повітки, конюшні, кошари, загороди, сажі. За господарськими спорудами розміщувався город, а далі – левада з обов'язковою посадкою верби (Середня Наддніпрянщина) чи акації (Нижня Наддніпрянщина). На межі городу і левади влаштовували тік та приміщення для молотьби і зберігання хліба – клуні, половники, сінники.

Українська оселя втілювала в собі не тільки довершену матеріальну культуру українців, а й цілу систему етичних та естетичних засад народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків. Образ «білої хати», оспіваний багатьма письменниками та змальований багатьма художниками, став символічним не тільки для самих українців, а й для інших народів, які впізнають Україну за її скромним, але високоестетичним житлом.

Ось як писав Олександр Довженко у далекому 1945 році: *«Напишу я слово про хату за тисячу верст і за тисячу літ від далеченних сивих давен аж до великого мого часу. В Україні й поза Вкраїною сушу. Білу, з темною солом'яною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мохом, архітектурну праматір пристанища людського. Незамкнену, вічно відкриту для всіх, без стуку в двері, без можна? і без войдите!, високоморальну людську оселю. Бідну і ясну, як добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа, немовби виросла вона, мов сиріжка в зеленій траві. Опишу її неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і убогу, журливу і ніколи не горду. У полі, на горі й під горою, на городі серед квітів весною і влітку, серед насіння восени. Насіння у ній і на ній од стріхи до самого долу. Здається, щезни вона, і спустіє земля, заросте бур'яном, споганіє, і світ*

стане чорний від голоду й злости. Опишу її внутрішній образ. Все, що в ній є й чого нема й не буде ніколи, хоч і могло би бути. А не було й немає в ній безлічі речей. Нема в ній челяді, немає гайдуків, прислужництва нема. Немає кабінетів, віталень, спалень, де довго сплять, і не було в ній розпусти й лінощів паразитизму. Немає в стінах фамільних портретів і скарбів нема в сундуках, і ковані панцирі предків не красуються по її кутках, бо билися гаразд лицарі дідки небораки без панцирів з одверто голими грудьми. А потім погнили онучі, пострухли клейноди до нитки, не стало й сліду на землі. Не змовлявся в ній ніхто й ніколи заволодівати світом чи поневолювати сусіда, не було в ній бучних бенкетів, ні великих урочистих зустрічей, не грали органи, ні оркестри в її тісних стінах і ніколи не засідали далеко-розумні дипломати. Не було в ній, будемо говорити, щастя, не було тривалих радіощів. А було в ній плачу і смутку багато і вельми багато журби поміж насінням отим і квітами. А знала вона багато розлук і прощань безутішних. І співала вона здебільшого, і так талановито й натхненно, як ніяка оселя в світі, журбу, і прощання, і спогади про далеке минуле, коли ріки були глибші, риба більша, трави густіші, коні прудші й шаблі гостріші. Опишу я покинуту хату. Споконвіку кидали її, і хто кидав, мало вертався. Носило його скрізь усіма вітрами чи сам, мов собака, бігав усе життя за чужим возом і лише згадував її, як щасливе дитинство.

Люди, що годують хлібом, молоком і медом інших людей, живуть у хаті на землі, що подарована вже їм законом новим навіки у вічне, в обов'язково вічне користування, себто в обов'язок неухильний і неодмінний. Вони розмовляють мовою хати і поля. Опишу, як воювала колись хата з палацами західного Ренесансу, з кам'яними фортецями розумних ворогів, як легко її завжди було підпалити, як палає вона довгі століття і ніяк не згорить, мов неопалима купина. І люди тихі Удовиченки, роботящі руки, жєнці, косарі, молотники, пасічники, пастухи, шахтарі, майстри, воїни палають на своїх огнищах жертвних, посилаючи всьому світу, нащадкам своїм, самі не знаючи куди, палкі свої заповіти під грізні гуки щирих і

фальшивих проклять чи могильну тишу біля своїх аутодафе. Я не славлю тебе, моя хатино стара. Не хвалюся твоєю драною правобережною і лівобережною стріхою і не пишаюся коморою твоєю, що її одтяли від тебе і розвіяли вітром спустошені, духовно некрасиві люди. Я навіть забув уже, що біля тебе був хлів і клуня з чорногузом, який приносив до тебе щовесни наївне дитяче щастя з далекого теплого краю. Хай не дорікають мені вороги холоднодухі і лживі, що я превозношу, чи прославляю тебе, чи ставлю над всіма оселями світу. Я прощаюсь з тобою. Я кажу тобі згинь з моєї землі. Хай тебе не буде. Обернись в хороми, покрійся залізом, красуйся великими вікнами, вирости, піднімись над травами, над житами і над садами. Вирости вгору і вишир. Хай не прощаються на бувших перелазях, не тужать в кожних сінях і попід стріхами удови й сироти. Хай бігають по твоїх просторах покоях веселі діти, хай одпочивають досхочу в твоїх спальнях і любляться в щасливих лінощах твої люди. Хай прийде до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті, щоб зникли сум і скорботи з твоїх темних кутків і пічурок і холодних твоїх сіней. Я не захоплююсь тобою, не підношу тебе до неба перед світом. Ні, я кажу тобі, сивій: ой хатонько, моя голубонько, спасибі тобі прощай. Мені жаль розлучатись з тобою. В тобі так гарно пахло давниною, рUTOю-м'ятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням. А в сінях пахло макухою, гнилими грушами і хомутом.

У твої маленькі вікна так приязно заглядало сонце, і соняшник, і всякі інші квіти, і зілля всілякі пахучі. А на покуті понад столом і темний сивий бог у срібних шатах, і Ленін, і Шевченко, і козак Мамай, і Будьоний, і Георгій Побідоносець на білих і рижих конях, і ще якісь люди і боги дивляться через стіл на піч, і на кочерги, і на всякого доброго чоловіка, що входить у двері, вже не скидаючи у сінях шапки, дивляться мрійно і мирно, ніби припинивши навіки тяжке змагання, і проживають у мирному товаристві й згоді, розмовляючи, коли нема людей у хаті, з домовиком, що

живе за комином у трубі, і з тихим, зовсім уже кволим українським чортом, і сняться всі вкупі разом бабусі, поки не перехреститься вона з переляку у сні, бормочучи крізь сон «во ім'я отця і сина» [37].

І саме такий образ житла здобув назву «української хати», який генетично тісно пов'язаний з окремим регіоном України – Придніпровським, до якого власне й належить Дніпропетровщина сьогодні. І оскільки саме тут, на колишній території Гетьманщини й Запорізької Січі, зароджувалися націогенетичні процеси, формувалася національна культура, багато з явищ цієї культури сприймалися і сприймаються досі як національні символи, зокрема житло українського селянина, українця-хлібороба і трударя.

3. БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДНОМУ БУДІВНИЦТВІ

В Україні у будівництві здавна використовували найпростіші матеріали – глину, лозу, дерево, воду і природний камінь. У тих районах, де природного каменю було мало, застосовували висушену, необпалену цеглу з глини.

Перш ніж перейти до опису української хати, ми вважаємо за доцільне ознайомити читача з матеріалами, потрібними для її побудови.

Глина. Властивості глини, яка широко застосовувалася в будівництві і була першим в'язучим матеріалом, людина знала вже в епоху неоліту [120]. Її застосування зумовлювалося тим, що з усіх гірських порід тільки вона має пластичність у вологому стані, легко формується, а висихаючи твердіє, набуваючи значної міцності. Незважаючи на те, що глина – неводостійкий матеріал, глинобитні будинки, споруди з цегли-сирцю або з обпаленої цегли на глиняному розчині простояли століття і збереглися до наших днів (Рис. 3.1.).

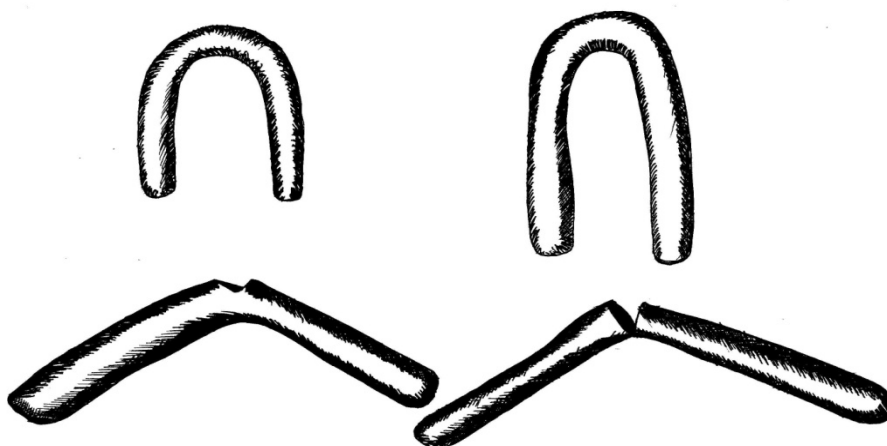
*Рис. 3.1. Українська хата, якій понад 135 років
(фото зроблене восени 2013 року студентами в селі Галушківка
Петриківського р-ну Дніпропетровської обл.)*

Глину як будівельний матеріал люди використовують уже багато тисяч років, тому що її легко добувати і виготовляти з неї безліч потрібних речей. Велика Китайська стіна, перші Єгипетські піраміди, саманні будинки старої Англії, збудовані з глини, стоять і нині. Наші пращури також будували з глини стіни, печі, димарі з лози обмазували глиною, підлоги, які давали природну теплоту і створювали сприятливий мікроклімат у хаті, навіть двері робили з глини, не кажучи вже про різноманітний посуд. Глину використовували практично у всіх відомих нам стародавніх цивілізаціях. У трипільській культурі, яка проіснувала на наших землях три з половиною тисячі років, задовго до появи християнства і раніше за побудову відомих Єгипетських пірамід та Стоунхенджу в Британії, також основним будівельним матеріалом була глина.

У природі глина лежить скрізь шарами, іноді з прошарками піску. Діаметр частинок глини менший *0,005 мм*. Більшість видів глини – сірого-жовтого кольору, але трапляються глини білого, червоного, жовтого, коричневого, синього, зеленого і навіть чорного кольорів. Для будування хат придатна різна глина, але ліпша для різних будівель і хати, зокрема, звичайна руда мастка глина, тобто та, що має в собі найменше різних органічних домішок, як-от: піску, камінців, різного коріння, рослинної землі тощо. Таку глину легко розпізнавали наші прадіди навіть звичайними, не лабораторними способами. За розповідями старожилів, «добра глина» (*тобто якісна; тут і далі роз'яснення наші. – Г. Є.*) повинна бути до деякої міри тягуча й липуча, у «сировому вигляді прилипала до ніг; коли зліпити за теплої погоди грудку такої глини й кинути на землю, то вона не повинна розпадатись»; «брали до рук невелику кількість глини, формували з неї невелику грудку діаметром *4–5 см*, добре її висушували. Потім клали висушену грудку в стакан з водою і спостерігали: грудка з жирної глини не розпадалася за *20 год*, із пісної розпадалася протягом *4 – 5 год*»; «невелику кількість глини брали до рук, додавали трохи води, щоб було глиняне тісто. Розмішували глиняне тісто доти, доки воно не липнуло до рук. Потім із тіста формували джгутик

(товщиною з палець, довжиною з долоню), який сирим вигинали у вигляді кільця. Потім давали кільцю висохнути. Якщо глиняне кільце висохнувши не потріскалось, глина добра (тобто *жирна*), якщо потріскалась – пісна непридатна для будівництва»(рис. 3.2); «як бризнути на жирну глину водою, то вода не зразу впитується нею, а краплями лежить зверху»; «у злегка вогкому стані при розтиранні між пальцями вона (жирна глина) дає відчуття мила, більш вогка – пристає до руки»; «при розрізуванні грудки жирної глини утворюється блискуча поверхня розрізу, простругуванні ножем не кришиться, а дає стружку»; «грудка (діаметром десь до 5 см) добре і густо вимішаної глини при висиханні дає розколин – глина жирна, якщо розколин не буває, то це значить, що у глині є багато домішок піску і вона не придатна до будівництва, хіба на шпарування».

Рис. 3.2. Визначення пластичності глини

Пісною глиною зветься така глина, яка має в собі значну кількість піску. За оповідями господарів будівель пісну глину використовували рідше на будівництво, частіше на шпарування. «Коли в глині є домішки піску більш за одну третину всього її обсягу, то така глина є пісна і, звичайно, для будування стін вона не годиться». Щоб визначити якість глини, таке просте дослідження давало надійні наслідки. Люди знали і, передаючи досвід одне одному, зберегли різні способи певнішого наочного дослідження якості глини, а саме визначити відсоток (чи частину) «домішку піску в глині можна простим відмулюванням глини в такий спосіб: беруть дві однакові шклянки

(склянки), в одну насипають глини приблизно більше половини, доливають склянку теплуватою водою і добре розмішують. Після дають осісти піскові (для цього потрібно приблизно до 5 хвилин), а потім воду обережно зливають у другу склянку. Так треба проробити 2–3 рази, після чого дають цій масі встоятись. Оскільки ж питома вага піску більша проти глини, то пісок осяде на дно, а глина буде поверх піску. Порівнявши ці два шари (глини й піску), легко буде визначити частку (відсоток) домішки піску в глині».

Крім розподілу глини на мастку й пісну вона ще відрізняється й за кольором, а саме: «глина буває кольору блакитно-сірого, зеленуватого, червоного, жовтуватого й темно-сірого». На думку господарів будівель, найкраща глина, придатна для забудови «жовтуватого кольору», поклади якої лежать під невеликим шаром родючого ґрунту.

Головні властивості глини: пластичність, непроникливість для води й вогнетривкість. Пластичність глини – це її властивість набувати першупліпшу надану їй форму, яка не втрачається й після того, як глина вже висохне. Для випробовування глини на пластичність, щоб визначити придатність її для виробництва будівельних матеріалів для хати, є декілька найпростіших народних способів, якими користувалися наші прадіди та про які нам розповіли під час польових досліджень: «беруть кавалок замішаної глини й надають їй форму циліндра завтовшки з великий палець, обгинають його навколо пальця і якщо від цього глина не тріскатиметься, то вона досить пластична». Або так: «беруть такий глиняний циліндр завдовжки приблизно до 20 см, піднімають за один кінець і коли циліндр від власної ваги не розривається, – це є доказом того, що глина пластична»; або «глину треба взяти з глиняника (глиняного кар'єру), розім'яти її руками, то коли глина добра, на руці не помічається піщинок, а глина буде трохи липуча, як тісто, м'яка й мастка, коли її розтирати поміж пальцями. Зроблена з такої глини кругла грудка – коли висихає – на всій поверхні тріскається. Якщо таку грудку масткої глини покласти у воду, то грудка ця розпускається в ній не дуже швидко».

Особливість використання глини в будівництві на території України і, зокрема, Придніпровського регіону, в тому, що з давніх-давен її змішували з соломою та з іншими залишками волокнистих рослин. Солому чи інші волокнисті рослини «примішують до глини задля того, що без неї, при сухому літі, глина репається висихаючи, і чим більше всихається, тим більше тріскається, а щоб цього не було, ото й підмішують до неї соломи, роблять її не такою жирною», – так пояснюють селяни.

Глина має багато властивостей, які не так просто замінити іншими матеріалами. **Вогнестійкість.** Глина під дією вогню стає лише міцнішою. Наприклад, стіни з дощок та соломи (під час зведення будинку) є предметом підвищеної пожежонебезпеки, але коли стіна оштукатурена або облицьована глиною, вона належить до граничного класу за вогнестійкістю, тобто здатна протягом двох годин витримувати вплив вогню без займання і втрати несної здатності.

Екологічність. Глина – це природний, поновлюваний матеріал, тому її використання не впливає на навколишнє середовище. А безпосередньо у будівлі не виділяє ніяких шкідливих речовин. Отже глина – один із найбільш екологічних будівельних матеріалів.

Глиняна штукатурка регулює вологість у приміщенні. Здатність глиняних штукатурок регулювати вологість у приміщеннях добре відома. Варто відзначити цікавий факт, що перші 10 мм шару глини найбільше впливають на мікроклімат у приміщенні, тоді як перші 1–3 мм товщини набагато швидше реагують на зміну вологості, ніж шари, що залягають глибше. Звідси витікає, що в першу чергу важлива площа поверхні, покрита глиняною штукатуркою, а не товщина шару глиняної штукатурки.

Глиняна штукатурка очищує повітря в приміщенні. Здатність глиняної штукатурки очищати повітря поки не має ні народного, ні наукового пояснення. Досвід показує, що впродовж багатьох років у приміщенні, обробленому навіть дуже тонким шаром глиняної штукатурки,

шкідливі запахи і випаровування (кухонний сморід, тютюновий дим тощо) значно слабшають.

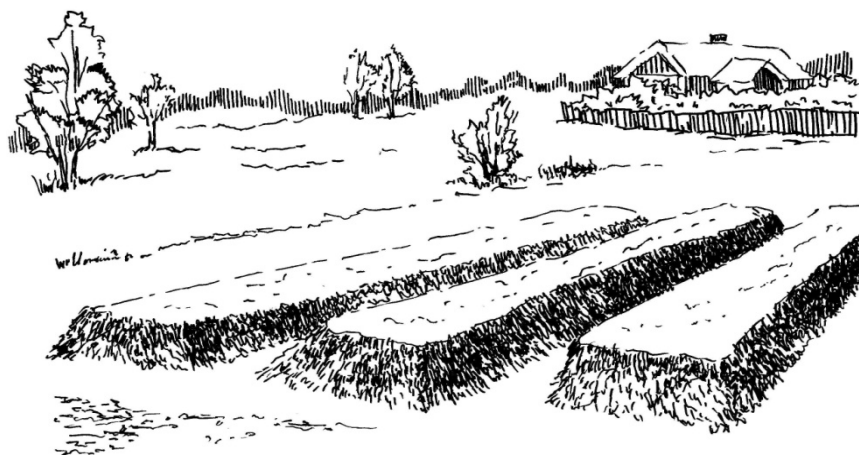
Глиняна штукатурка – функціональна обробка. Глиняна штукатурка має й інші чудові властивості: консервація деревини, необмежений термін зберігання, теплоізоляція. Ці властивості значною мірою пояснюють той факт, що сьогодні глину знову починають розглядати як один із найфункціональніших будівельних матеріалів.

Глиняна штукатурка захищає від електричного смогу. Зовсім нещодавно інша властивість глиняної штукатурки прикувала до себе пильну увагу: здатність стін, покритих глиняною штукатуркою, послаблювати високочастотне випромінювання. Численні експерименти встановили, що шар глини певної мінімальної товщини володіє значною екранувальною здатністю.

Заготовляти глину краще починати восени, бо в цей час вона легше піддається копанню, до того ж протягом зими, під дією різних атмосферних впливів, вона стає пластичніша і пухкіша. Досвід селян показує, що сирець, виготовлений із лежалої й добре обробленої глини, менше тріскається. Від такого підпушування глина змінює деякі складові частини. За час лежання на повітрі глина ніби переробляється, поліпшується якісно й обробляти її легше, оскільки морози та відлиги заготовлену глину розпушують, вона стає м'якшою. Заготовлену глину залишають на зиму складеною шаром заввишки від 70 см до 1 м і шириною 2–3 м при необмеженій довжині (рис. 3.3). Протягом осені, зими та ранньої весни з глини поступово вимиваються шкідливі для глиняних матеріалів домішки і вона стає ще пластичнішою, вогнестійкішою та вологостійкішою. Саме ці властивості глини додають позитивних характеристик традиційному українському житлу, що збудоване з глини.

У деяких випадках замість глини застосовувався *грунт*, наприклад у саманній чи глинобитній технології забудови хати. Як відомо на території

Придніпровського регіону ґрунти чорноземні високої якості. Саме тому почасти їх використовували як будівельний матеріал.

*Рис. 3. 3. Виморожування глини в кагатах
(мал. студентки Яни Гусевої.)*

Дерево. Придніпровський регіон розташований в лісостеповій смузі і здавна мав непогані запаси деревини. Про це свідчать авторитетні історики нашого краю «Ріка Самара, – писав 1637 року Боплан, – знаменита надзвичайним лісовим багатством, отож навряд чи якесь інше місце може зрівнятися в цьому з околицями Самари» [13].

Ось як характеризує лісові запаси нашого краю Д. Яворницький у своїй знаменитій «Історії Запорізьких козаків»: «Характерним явищем запорізького краю був також брак лісу: ліси тут росли лише в низовинних місцях, найвологіших або найбільш суглинистих чи супіщаних, тобто по берегах рік, озер, лиманів, по річкових островах, схилах балок, ярів, пагорбів. Усі інші місця були безлісною рівниною, вкритою травою влітку й замурованою снігом узимку. З даних минулих століть видно, що в межах вольностей запорізьких козаків ліси були по правому й по лівому берегах Дніпра, іноді суцільно, іноді з великими проміжками, звідси далі на південний захід до Бугу й на південний схід до Азовського моря. Видно також, що з усіх окраїн вольностей запорізьких козаків північно-східна окраїна,

Протовчанська, Орільська й Самарська паланки, нинішній Новомосковський і частково Павлоградський повіти справедливо вважалися найлісистішими паланками всього Запоріжжя.

Уздовж правого берега Дніпра ліси починалися біля річок Мокрого й Сухого Омельника і росли то всуціль, то з перервами, до гілки Дрімайлівки й нижче; весь цей величезний простір землі, до 400 верст в одну лінію, становив приблизно 30 000 десятин лісу. Крім того, на захід від правого берега Дніпра ліси траплялися по річках Сурі, Базавлуку, притоках Інгульця: Зеленій, Кам'яноці, Тернівці й Саксагані; по Інгульцю, Бешці, Аджамці, Березівці, між Березівкою й долиною Темної, де ріс Соколинний ліс, до 400 десятин землі; між верхів'ям Інгулу й Торговицею, по Інгулу, Сугоклії, Сугоклійчику, Мертвоводу, Чечаклії, Громоклії, Кагарлику, Терновій, по Бугу біля Піщаного броду, Виноградної криниці й Семенового Рогу; по балках Глибокій, що впадала в Жовті Води, Княжих Байраках, де ріс густий і непрохідний ліс; по Дубовій або Гайдамацькій балці, що впадає в Саксагань, де й зараз стоять гігантські столітні дуби. Врешті, до західної околиці вольностей запорізьких козаків примикали ліси Чорний і Чута, про які 1748 року казали: «чи володіло ними раніше Військо Запорізьке, про це запорізькі козаки не знають; а була в попередні роки від кошового отамана Сірка в тому лісі пасіка, років з 80 тому»; тут же були ліси Нерубай і Круглик, «про котрий також не було відомо, володіло ним Військо Запорізьке чи ні».

Чорний ліс і Чута колись становили один суцільний ліс і були продовженням знаменитого в історії гайдамаків Мотронинського лісу в Чигиринському повіті Київської губернії; вони перетиналися лише двома річками — Ірклійцем, що відділяв Київське воєводство від Дикого поля, й Інгульцем, що йшов від київського кордону до правого берега Дніпра. Чорний ліс у наш час є за 35 верст від Єлизаветграда, поблизу селища Водяного, Чута поблизу Красносілля, Нерубай поблизу Федваря, Круглик біля Цибулева. Взяті разом усі ці чотири ліси в наш час складають 18 677 десятин густолистяного лісу, що складається переважно з дуба, менше клена,

береста, осики, ліщини та ін.; у ньому водилися вовки, лисиці, зайці, дикі кабани, дикі кози, навіть ведмеді, безліч птахів різних видів і родин. В історії запорізьких козаків ліси Чорний, Чута, Нерубай та Круглик мали те важливе значення, що в них часто переховувалися запорожці від переслідування татар, турків і поляків; тут знаходили собі притулок православні ченці від переслідувань католиків, і страшні гайдамаки, що піднімали зброю на захист своїх людських прав, проти ненависних їм поляків; гайдамаки особливо любили ліси Чорний і Чуту; у козаків XVIII століття про Чорний ліс склався навіть особливий термін — «утік до Чорного лісу» означало став гайдамакою. Чорний ліс дуже часто служив місцем, де збиралися татари, козаки й поляки або як союзники, що виступали проти московських військ, або як суперники, що виходили на поле битви між собою. Отож не дивно, що народні перекази говорять про існування в цих лісах підземних льохів, про сховані у них величезні скарби, про страшні голоси, які можна почути вночі серед дерев лісу, про сивих вусатих запорожців, одягнутих у червоні, мов жар, шати, з люльками в зубах, котрі сидять над купами золота у глибокій задумі в підземних печерах лісу тощо.

Підсумовуючи дані про ліси західної окраїни вольностей запорізьких козаків і виключаючи з цієї окраїни ліси Чорний і Чуту, які, здається *de jure* не належали запорізьким козакам, ми бачимо, що ця окраїна не була багата на ліси, а переважно степова. З півночі до гирла ріки Бугу лісів у достатку немає, лише по балках ростуть яблуні, груші, шипшина, хміль, виноград, крисберсень, вишня, верболіз, осокір, глід, горобина, а найбільше терену, переважно рідкими кущами. Як і по правому, ліси росли й по лівому березі Дніпра: тут вони починалися від гирла Орелі, а закінчувалися біля Дніпровського лиману; весь цей простір землі мав близько 6 200 десятин лісу, в одних місцях він йшов суцільно, в інших з великими проміжками; крім того на лівому березі Дніпра ріс знаменитий Великий Луг, що тягнувся безперервно близько 100 верст завдовжки при 25 верстах найбільшої ширини, а нижче нього з великими перервами тягнулася близько 180 верст до

міста Олешок знаменита Геродотова Гілея. Як у Великому Лузі, так і в Гілеї, росли величезні дерева з переважанням дуба над іншими породами; про розміри дерев тут можна судити по тих скам'янілих дубах, які й зараз є у Великому Лузі: ці дуби свідчать, що нинішні дніпровські ліси є лише мізерною пародією тих гігантських лісів, які колись своєю могутньою головою затінювали широкий Дніпро.

Крім лісів по обох берегах Дніпра такі самі ліси росли на островах ріки; усіх островів на ріці Дніпрі в межах вольностей запорізьких козаків налічувалося 265, і більшість із них була вкрита лісом, переважно лозою, шелюгом, рідше осокорами й ще рідше дубами. На північний і південний схід від лівого берега Дніпра, в Протовчанській, Орільській, Кальміуській, Самарській паланках (нинішні Новомосковський, Павлоградський, Бахмутський та Олександрійський повіти), ліси росли також переважно по берегах річок, на схилах балок і байраків; найлісистішими в цих місцях були береги рік Орелі й Самари. Орільські ліси служили межею між вольностями запорізьких та володіннями українських козаків; у межах запорізьких козаків вони йшли вузькою смугою по лівому березі Орелі, починаючи від впадіння в неї річки Багатої і закінчуючи її гирлом, що на протязі 142 верст становило близько 5 690 десятин лісу. Переважаючою породою в орільських лісах був дуб, що досягав тут понад 6 аршинів в обводі, до 1 аршина й 10 вершків діаметром. Крім дуба росли берест, ясен, клен, верба, дикі яблуні й груші. На схід від орільських лісів, на відстані близько 50 верст по прямій лінії, по обох берегах ріки Самари росли самарські ліси; це головна заповідна діброва запорізьких низових козаків. Самарські ліси розлягалися на 182 версти при 20 верстах найбільшої ширини й по справедливості вважалися «знатними», «несходимими» й «невиданими» лісами, своєрідними «муромськими хащами».

1675 року під час підготовки походу на Крим московського ополчення під керівництвом князя Григорія Ромодановського й козацького війська, очолюваного гетьманом Іваном Самойловичем, було вирішено йти «нижче посольської дороги на Самару, щоб війську у водах і дровах труднощів не

було». 1682 року московські послы Микита Зотов і Василь Тяпкін повідомляли, що на всіх верхів'ях рік Орелі й Самари і в степах біля них «суть великі діброви й ліси, й терновики, й шелюги, й очерети». 1766 року очевидець, секретар Василь Чернявський писав, що із самарських лісів запорізькі козаки не лише будували всі свої будинки й зимівники, але 1756 року, після пожежі в Січі, коли обернулася на попіл більша її частина, знову відбудували всі козацькі курені, купецькі й ремісничі будинки й «завжди на обігрівання й на інші свої потреби дрова використовували». Самарські ліси склалися з дерев найрізноманітніших порід — ясена, клена, липи, береста, груші, яблуні, сосни, терну, ліщини, однак із переважанням, як і на Орелі, дуба. Між деревами лісу, особливо поблизу річок, були великі луки, сінокоси, озера, болота, вкриті високим очеретом і непрохідною травою; на луках паслися дикі кози, кабани, тури, в чому переконують нас турячі роги, які тут зараз знаходять. Сказане 250 років тому про самарські ліси французьким інженером Бопланом можна майже все повторити і в наш час. Незважаючи на варварське поводження місцевих власників із самарськими лісами, вони навіть у наш час усе-таки вражають людину й особливою висотою, й особливою товщиною своїх дерев: у них і тепер ростуть сосни, що мають в обводі 6, дуби 9, а верби 10 аршинів. Що ж тут було в далекому минулому? Про це можна судити зі скам'янілих гігантських дубів, які знаходять у різних місцях на дні ріки Самари. Цілу мережу таких дубів можна побачити при спаді води в ріці біля села Вільного.

У наш час самарські ліси тягнуться приблизно на 100 верст по обох берегах ріки Самари, щоправда, з деякими перервами, починаючи з місця, де Самара приймає у себе річку Вовчу на межі Новомосковського й Павлоградського повітів, і закінчуючи її гирлом вище містечка Ігрени. На схід від Самари невеликі ліси йшли по річках Нижній Терсі, Солоній, Вовчій, Ганчулу, Янчулу, Мокрих Ялах, Бахмуті, Кальміусу, Кальчику, по схилах Азовського моря й по деяких степових ярах та пустирях; найбільшими з усіх цих лісів були Дібрівські на річці Вовчій, де всього лісу налічувалося до 425

десятин, з переважанням дуба; далі Бахмутські, що мали до 10 000 десятин, але навряд чи належали запорізьким козакам; і, врешті, так званий Леонтіївський байрак біля південної межі нинішнього Слов'яносербського повіту, що разом із сусідніми лісами Землі Війська Донського становив колись одну суцільну лісову дачу.

Всі інші ліси разом займали близько 400 десятин і були переважно дрібної породи, «чагарі й шелюги». Із загального огляду лісів запорізького краю безпосередньо випливає такий висновок: землі, що дісталися запорізьким козакам, мали переважно степовий характер; на степових просторах завдовжки в 425 й завширшки в 275 верств, тобто приблизно 11 000 000 десятин землі, 80 000 десятин лісу надто мало, щоб надати всій країні лісового характеру.

Зрештою, не можна змовчати й про те, що в часи запорожців лісів було більше, ніж тепер, а на початку історичного існування козаків більше, ніж наприкінці. Причинами зменшення кількості лісових площ були тут чисто випадкові явища пожежі, винищення татарами, поляками, росіянами під час великих походів, місцевими жителями під час будівництва міст, при освоєнні Запоріжжя новосербами, слов'яносербами й слобідсько-українським військом, а після падіння Запоріжжя місцевими жителями. Причини винищення лісу частково були вказані ще в минулому столітті: «Через те, що бір кілька разів горів, а найбільше від татарського зимування у ньому й безладної вирубки, всі відомі ліси стали значно рідші. В усіх тих місцях – Самарі, Конці й Кальміусі – ліси вкрай понижені не лише через використання на обігрівання під час суворої зими, годування худоби, рубання верхівок і гілок дерев, будівництво загород для худоби й вивозу у свої аули немалої кількості лісу, не виключаючи й садових дерев. Біля кількох зимівників ними були відібрані заготовлені на будівництво колоди, бруси і дошки, і вивезені у степові аули під прикриттям татарів. Ці дикі й голодні народи витоптують трави і стравлюють сіно біля зимівників і на луках, розорюють молодий ліс, цілу зиму крадуть і грабують усе, що тільки можуть...

заготовлений для будівництва ліс, не шкодуючи їй садових дерев. Один з мурз минулої весни (1765 р.), забравши знайдений біля деяких зимівників заготовлений на будівництво ліс, на сорока возах з 50 озброєними татарами сам до своїх аулів супроводжував, відбиваючи козаків, що хотіли перешкодити перевезенню».

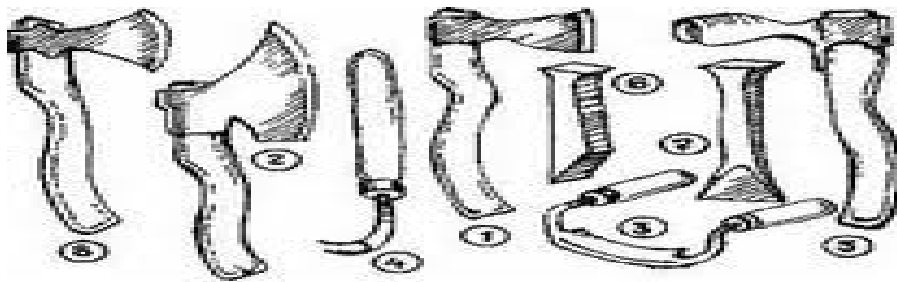
Немало лісу знищили новосерби, слов'яносерби й козаки слобідсько-української лінії, в основному з 1752 по 1769 рік, а також перші поселенці Новоросії після падіння Січі, при будівництві різних міст – Єлизаветграда, Бахмута, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Одеси, Севастополя, Олешок, Нікополя та ін. Та й поміщики, отримавши після запорожців землі в Новоросії або задурно, або за мізерну плату скарбниці, також знищили багато лісів чи внаслідок неправильного ведення господарства, чи внаслідок роздрібнення великих лісових ділянок на малі, які діставалися відразу кільком особам і знову ділилися ними на ще менші ділянки, котрі, через їх мізерність, винищувалися дощенту. Щодо лісової флори у країні вольностей запорізьких козаків слід сказати, що тут росли майже всі ті породи дерев, як і в Північній Америці, що пояснювалося, мабуть, схожістю клімату тієї й іншої країни: сувора зима, спекотне літо, вітряна й нестала погода в запорізьких степах зумовлювали й наявність певних видів дерев, панівними серед яких були липа, клен, в'яз, дуб, берест або ілім, граб, ясен, осокір, верба, шовковиця, яблуня, груша, вишня, дуля, калина, біла верба, вільха, береза, сосна, ліщина, чорноклен, срібляста тополя, глід, кизил, чинбарське дерево, рай-дерево, жостір, таволга, бузина, лоза, явір (чинара, несправжній клен, німецький клен), барбарис, гордове дерево» [170].

Українці застосовували дерево у будівнанні народного житла, найчастіше використовуючи найкращі породи. Такими придатними породами для селян нашого регіону були дуб, клен, ясен, сосна, акація, верба (верболіз). Не використовували у будівництві фруктове дерево, бо вважали великим гріхом. Заготівля дерева для майбутньої хати чи інших господарських будов відбувалася з 15 грудня до 15 лютого (від свята Наума

до *Стрітєння*), тобто у період відсутності сокоруху в живому дереві. «Тєслі вибирали деревину по прикметах усяких: в якому місці треба зрізати, яка погода: сонце коли там і полнолуніє чи на вищєрбі місяць. Більш такі знаючі плотники знали, що ольха деформується трохи, може, но засохне – вона дебеліша од дуба, її і сокира не бере. Сосну з осєні заготовляли; треба, щоб вона немолода була, вистояна, коли смолу пускає – смолиста, буде встойчива. На повному місяці, різали сосну, щоб була повна. Дерево вибирали, коли нема руху соків – з половини грудня до 15 лютого. Дерево, яке зрізали потім, просушували, ставляли штабелями з перекладкою, щоб його не крутило, не гнуло. Кривину не урубували, бо буде урубанє господарство. У строительство сухе дерево не ставили; те, що блискавка попала, – не годиться. Деревину вибирали хорошу, не сухостой. Березу на сторчівку ніззя – гниє і на кришу ніззя її – од сонця її погне, покруте. Клітку (*каркас*) же кладуть з берези – треба першу положити на покліг, щоб хата не мокріла. На стояни, підвалини брали тільки дуб. Дуб ішов і на сволоки, а той сволок, що впоперек на який хліб клали – липовий. Сволоки робили й із тополі та верби. Для будови каркасу верба вважалася найкраща. Дерево з осики не клали в будову, бо, кажуть, відьми заводитимуться в господі. З осики робили тільки хліви, паркан», – так розповідають старожили в селі Сорочино Петриківського р-ну Дніпропетровської області .

Після заготівлі дерево обробляли та сушили. Процєс обробки дерева поділявся на кілька послідовних стадій. Спочатку зрізанє дерево розколювали на пластини (плахи), обапіл та на дошки, що було більш складною операцією. Сухі дерева розколювали спочатку за допомогою дерев'яних клинків (з початку ХХ ст. увійшли до вжитку й залізні). Перший та другий клинок забивали в окорєнок колоди по надрубку, зробленому сокирою. Третій клинок, забитий у бокову тріщину з надколом, міг легко розколоти колоду повністю. Сирі колоди розколювалися і за наявності сучків; в такому разі тєсля, розколюючи їх, обережно перерубував сучок не псуючи дошки. Після розколювання відбувалося тєсання за допомогою тєсла,

яке в дрібному промислі в наших земляків було універсальним інструментом, замінюючи пилку, рубанок, ніж.

Рис. 3.4. Інструмент теслі для обробки дерева: 2, 8) сокири; 3) кородер (шкуродер); 4) довбанка; 5) тесло; 6, 7) клинки

Теслі з допомогою сокири валили дерево й очищали від кори. З дерева за допомогою тієї ж сокири ставили зруби або каркаси для жилих, господарських споруд. Працювали теслі й столяри на замовлення й для себе. Вони виконували замовлення своїх односельчан на збудування хат, повіток, клунь, комор тощо. Тесля заготовляв будівельний матеріал: обтесував колоди, колов дошки тощо. Столяр виготовляв усе домашнє начиння: лави, стільці, столи, мисники, ткацькі верстати тощо. Обидва фахівці часто могли виконувати різну роботу з обробки дерева і майже кожен селянин був універсальним майстром з виготовлення предметів та робіт з дерева. Теслів та столярів дуже поважали, бо вважали їх ремесло Божим: «Господь найперший строїтель».

Добре зналися наші земляки й на вадах деревини, які поділяли на чотири групи:

- ✓ фізичні пошкодження, що трапилися під час росту або після зняття дерева з кореня (тріщини, механічні пошкодження, червоточина);
- ✓ неправильна будова деревини і ненормальні відклади;
- ✓ сучки;
- ✓ ушкодження дерева грибками (гниль і цвіль).

Серед найважливіших ушкоджень деревини визначають: косошарість, завилькуватість, крень і сучкуватість – вади, які виникають під час росту

стовбура. Косошарова деревина легко розтріскується; міцність її знижена. Завилькувату деревину важко обробляти – стругати, різати і колоти. Крень спричинює жолоблення пиломатеріалів. Сучкуватість – основна вада лісоматеріалів. Сучки порушують однорідність будови деревини, утруднюють обробку і знижують механічні властивості деревини. Хоча сучкувата деревина, коли сучок був здоровий, надавала виробам естетичної привабливості (рис. 3.5.).

Не використовували для будівництва і сушняк – дерево, яке лежало на землі в лісі. Його ознаки: потемніння деревини, ушкодження комахами і птахами, відпадання кори і загнивання. Сушняк знижує сортність до цілковитої непридатності деревини. Короїд і червоточина – поверхневе і глибоке ушкодження деревини жучками та комахами, яке знижує сортність деревини.

Вітряниця, метик, морозовина, сонячні тріщини – вади деревини, які полягають у наявності внутрішніх і зовнішніх поздовжніх тріщин. Ці вади знижують сортність деревини, але могли використовуватися у будівництві хати. Ушкодження дерева грибами та сучками знижує якість деревини до цілковитої непридатності (див. рис. 3.5).

Лоза. Особливою пошаною в селян користувалася лоза та вироби з неї. Ця деревина широко популярна в українському хатобудуванні. Для будівельних конструкцій у більшості випадків селяни найчастіше брали лозу – заготовки гілля з верболозу. Верболіз – високий кущ або невелике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям, що росте звичайно у вологих місцях. «Пишається калинонька, Явір молодіє, А кругом їх верболози й лози зеленіють», – писав Тарас Шевченко. Верболіз (*Salix alba L.*; місцеві назви — верба біла, білоліз) — вид рослин із роду Верба. Дерево досягає (10–25 м заввишки) з широкою округлою кроною, товстим стовбуром,

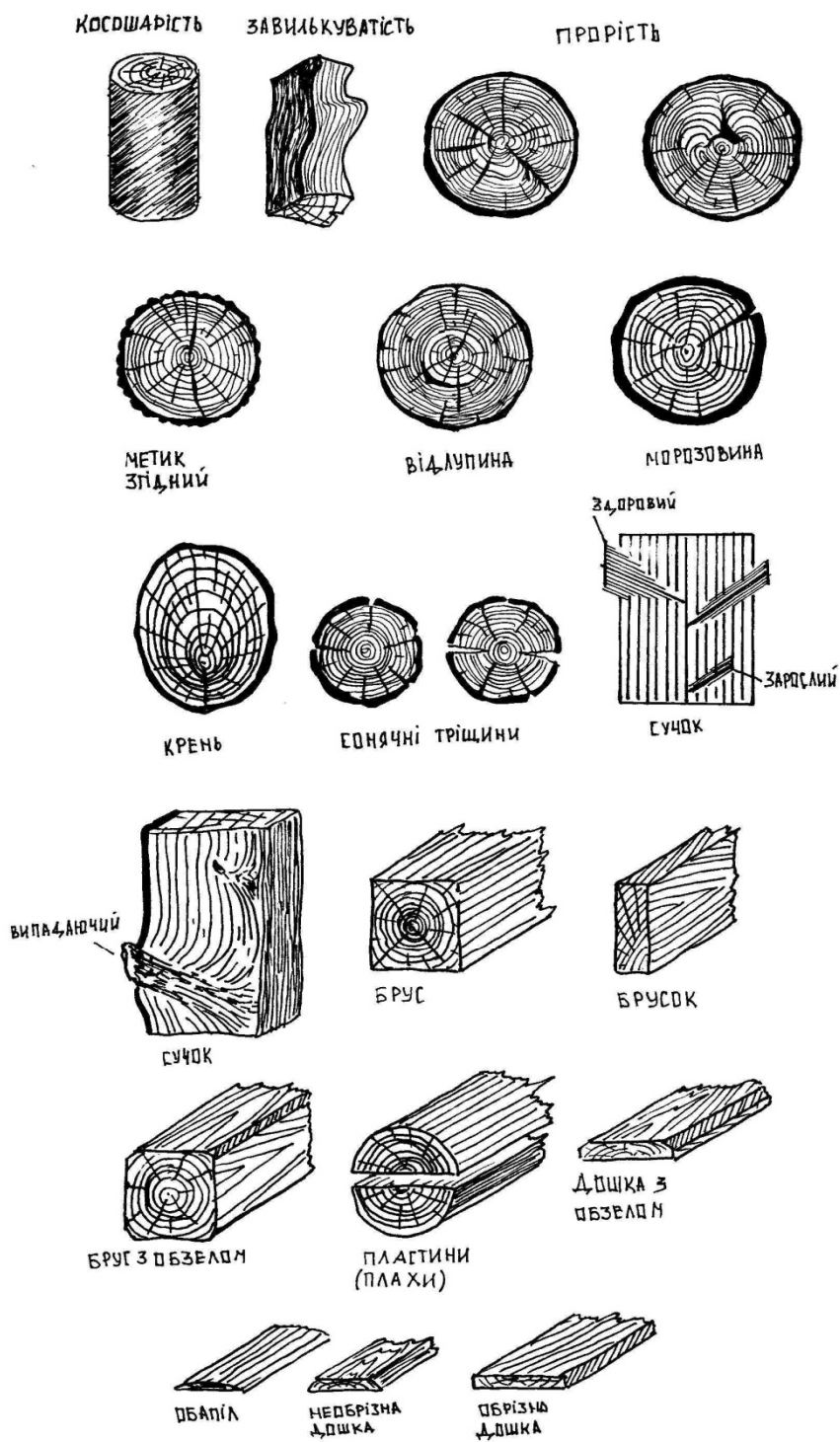

Рис. 3. 5. Деревина та види її вад
 (малюнок магістра архітектури Оксани Яковенко)

вкритим темно-сірою поздовжньо-тріщинуватою корою. Молоді пагони й гілки бурі, з численними шовковистими волосками. Листки чергові, ланцетні або широколанцетні (5–15 см завдовжки, 13 см завширшки), загострені, пилчасті, молоді листки з обох боків сріблясто-білі, пізніше зверху голі, зелені, зісподу опушені вздовж центральної жилки. Бічних жилок багато, прилистки опадають рано. Верболіз – лісотвірна порода в заплавних лісах. Часто створює чисті високопродуктивні лісостани. Рoste також на вологих луках, по берегах водойм майже по всій території України і, зокрема, в Дніпропетровській області. Морозостійка, світлолюбна рослина. Цвіте у квітні – травні. Один із найбільш ранніх та найцінніших пилконосів. У корі верболозу міститься значна кількість дубильних речовин (близько 12 %), саме вони при значній гнучкості деревини надають їй властивостей достатньої міцності, що необхідно у технології хатобудування. Також дерево родини вербових, власне сама верба, для українця завжди було сакральним деревом з його глибинною духовною культурою і символікою викликало велику шанобу у селян (про це див. розділ 7).

Отже, поширеність, швидке відновлення популяції дерева та міцність із гнучкістю, а також сакральність цього дерева – це причини, які зумовили використання верболозу як будівельного матеріалу в технології хатобудування українців, зокрема, селян Дніпропетровської області.

Солома. Щоб надати стінам монолітної (одноцільної) маси, здатної гарно розподілити навантаження, протидіяти викришуванню глини, до глиняного розчину селяни додавали волокнисті матеріали. Вони, як ось пом'ята солома, різко впливають на якість глиняного розчину. Солома — сільськогосподарські відходи зі стебел зернових рослин. Використовується у тваринництві як підстилка для тварин, як добавка до їх раціону, а також для виготовлення будівельних матеріалів (лампач, саман тощо) і як енергетична сировина. Розрізняють озиму і ярову соломку, злакову і бобову, а за видами рослин — пшеничну, житню, ячмінну, льняну, конопляну тощо. Хімічний склад соломи залежить від виду рослин, клімату, способів збирання,

обмолоту, зберігання та ін. чинників. У соломі 35—45 % клітковини та інших складних важко перетравлюваних вуглеводів. Тому цей матеріал для побудови глинолитних стін, саме і відповідає технічним вимогам, які потрібні при побудові житлових будівель і інших господарських приміщень.

Рис. 3. 6. Пшенична солома машинного обмолоту

Солома для цієї мети може бути придатна тільки озима. Пом'яту житню солому з-під машин вважають за кращу, бо коли брати солому для стін ручного вимолоту (з-під *ціпа*), то вона лежатиме шарами, зменшуючи їх зв'язність, крім того, така солома гірше насичується глиною й дає принаду для мишей, а миші, – це найголовніший ворог усіх глиносолом'яних будівель. Тому зводячи такі стіни, треба вживати проти гризунів найрішучіші заходи, приміром додавати до глиняного розчину незначну кількість вапна.

Обмолоченою ручним способом – *ціпом* соломою (рис.3.7. та рис. 3.8.) покривають дах хати.

Рис. 3. 7. Пшенична солома ручного обмолоту (ціпом)

а)

б)

Рис.3.8. а) ціп; б) процес обмолоту снопів злакових ціпом

Солому, яку використовували для замішування граси, розминали (*тіпали*) на спеціальних пристроях (рис. 3.9). Після такої обробки вона ставала м'якою, придатною для замішування в глині.

Рис. 3.9. Тіпання соломи (малюнок магістра архітектури Оксани Яковенко)

Ще у сільському будівництві використовують полови. **Полова** — відходи обмолочування й очищування зерна хлібних злаків, льону та деяких інших культур. Полову використовували у процесі мащення та обтягання (штукатурення) хати та інших споруд сільського двору (див. розділ 4).

Січка – дрібно нарізана солома злакових культур або дрібно нарізане сіно, що йдуть на годівлю худобі. Січку додають як домішку до глиняного розчину для змащування долівки та призьби.

Очерет (*Phragmites*) або **комиш** (рис. 3.10). Багаторічна водяна або болотна трав'яниста рослина родини злакових із високим стеблом і розлогою пірамідальною волоттю. Для застосування в будівництві брали лише визрілі стебла. Заготовляли очерет в осінньо-зимовий період. По-перше, в цей час болота, на яких ріс очерет, замерзали або висихали, тому були доступними для вирізання. По-друге, в цей період у стеблах не залишалося рослинного соку, такий очерет був придатніший для будівництва. Заготовляючи очерет, його зрізують якомога нижче (майже біля поверхні води чи болота, саме тому зручно рубати рослини в морозний зимовий день) і обрубують верхівки (волоття), які годилися для розпалювання печей. Вирубання очерету не загрожує екології місцевості, оскільки наступного року із коріння виростає нове стебло, очерет постійно оновлюється.

Рис. 3. 10. Очерет на річці Оріль (Фото Г. Євсєєвої)

Технічні характеристики очерету роблять його дуже цінним будівельним матеріалом, який має високий рівень стійкості проти гниття; низький рівень теплопровідності, а також невелику об'ємну вагу. Вага 1 м^3 очерету становить приблизно 175 кг . Ця рослина має високий рівень опору на розрив, хороші властивості зчеплення з глиною, що дозволяє використовувати його як «арматуру» в глиняних стінах, стелях тощо. У

спресованому вигляді очерет вогнетривкий. Все це робить його популярним будівельним матеріалом у нашому регіоні, особливо південній його частині.

Вода. Воду для замішування глиняного розчину брали річну, озерну або криничну, питну. Солону воду не брали, бо висихаючи глиняні стіни стають водонепроникними й не досить міцними. Не брали також гнойову воду, яка хоча й дає більшу в'язкість, але повітря в житлових приміщеннях від такої води нездорове. Взагалі застоюну (стоячу) воду не брали до використання у будівництві, бо це погано впливало на якість самого житла та життя в ньому.

Природний камінь. Природний камінь зрідка, лише для підвалин по кутах будівлі, використовували у будівництві українського народного житла регіону з кінця XIX до середини XX століття.

Усі три складники будівельного матеріалу – *земля (глина або ґрунт) солома, вода* – для української хати були простими матеріалами, тобто такими з якими селянин працював майже щодня, але водночас ці матеріали були сакральними для українського селянина: земля була символом сталості, незмінності, постійності та надійності; солома – символом змін, циклічності, а відтак споконвічної терплячості і мудрості; вода – символом родючості і надії. Тож, замішуючи розчини для новобудови селянин вкладав у ці символи свої думки і сподівання.

Отже, застосування різноманітних будівельних матеріалів в українському народному зодчестві залежало від місцевих особливостей, які почасти різнилися на рівні від села до села. Протягом багатьох століть на території сучасної Дніпропетровської області значного поширення набули такі матеріали як дерево, лоза, очерет, глина, солома, різні поєднання з яких надавали різні будівельні можливості та технології. Так, у Придніпровському регіоні найпоширенішою технологією житла було саманне будівництво та глинобитні й глинолиті, валькові та турлучні хати.

Розділ 4. ТЕХНОЛОГІЇ ТА ОБЛАДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО ХАТОБУДУВАННЯ

4.1. Характеристика житла та способів будівництва

Основним типом традиційного житла в Україні і, зокрема, в Придніпровському регіоні, була хата. Це затишна, найчастіше білена зовні та всередині будівля під солом'яним дахом. Цей тип української хати був найбільш визначальною етнографічною ознакою українського народу, який проживав на території Придніпровського регіону.

Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він мав переважно форму витягнутого прямокутника, співвідношення сторін якого становило від 1 : 1,5 до 1 : 2,0.

Панівним типом житла в Україні XIX ст. вважалася хата з одним житловим приміщенням. Найбільш простим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Так, у середині XIX ст. цей тип однокамерного житла переважав на півдні Київщини, на Чернігівщині, Житомирщині, і те ж саме спостерігаємо на Катеринославщині (Дніпропетровщині) (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Українська хата з одним житловим приміщенням

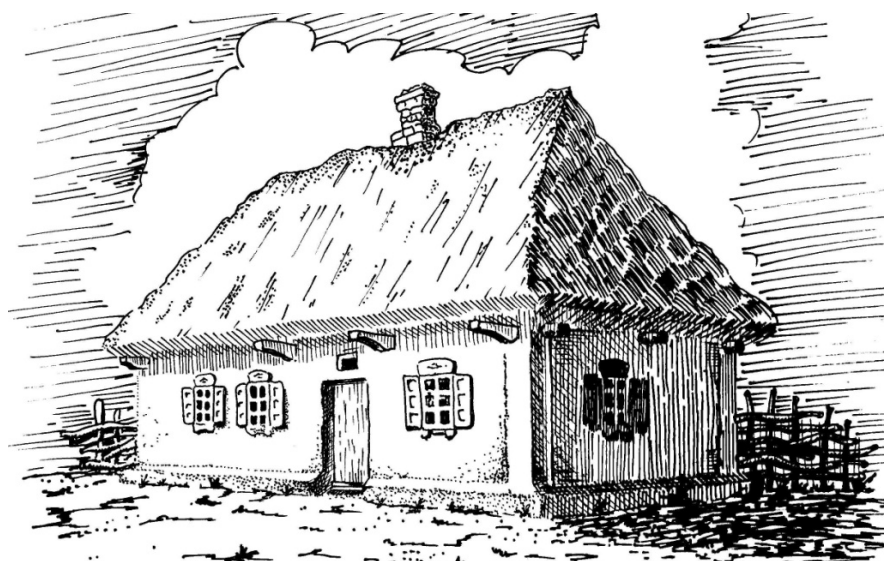
Двокамерне селянське житло було поширене в XIX ст. і зберігалось до початку XX століття. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни. Трикамерне селянське житло набуло масового поширення в Україні

наприкінці XIX – на початку XX століття. Його можна вважати наступним етапом розвитку української хати. Житлові будинки з таким плануванням, окрім хати й сіней, мали ще комору.

Рис. 4.2. Трикамерне українське житло

Хати, в яких було одне житлове приміщення, сіни й комора, мали багато регіональних відмінностей. Так, на Дніпропетровщині до хати добудовували ще одну комору для зберігання овочів чи хліба (зерна). Такі типи трикамерного житла стали основою для створення будинків із двома житловими приміщеннями (одне з них було основною кімнатою, друге використовувалось як святкове) [96]. Таке житло характерне для Придніпровського краю.

Рис. 4.3. Хата через сіни (мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)

Розрізняють два варіанти такого житла: «дві хати підряд» та «хата через сіни»(рис. 4.3). Визначальною рисою першого варіанта є те, що друга хата створювалася шляхом добудови до трикамерного житла спеціального приміщення. Отже, обидва житлові приміщення розміщувалися по один бік сіней. План житла «хата через сіни» найчастіше зустрічався на півдні України, зокрема, на півдні Дніпропетровської області (Нікопольський та Апостолівський райони). При такому плануванні житлові приміщення розташовувалися по обидва боки сіней (подвійне житло), тобто замість комори створювалося ще одне житло (рис. 4.4). З початку ХХ століття такий тип забудови характерний саме для Придніпровського регіону.

Рис. 4. 4. Хата через сіни (фото студентки О. Рудь)

Отже, в народній житловій архітектурі завжди передбачали додаткові універсальні приміщення, які можна було б легко пристосувати як до житла, так і для потреб господарства. На думку архітектора В. Самойловича, українці завжди думали про можливість розширення житлової будівлі

шляхом добудови до первісного обсягу нових приміщень. У цьому випадку збільшувалися кубатура будівлі й площа забудови, що спричиняло відповідні зміни в плануванні не тільки споруди, а й усієї садиби [110].

Як будували українську хату в селах Придніпровського регіону? Це залежало від місцевості, від достатку господаря, а також від традиції, що протягом століть змінювалася із вдосконаленням технологій. Довгий час в Україні були поширеними два типи конструкцій стін – зрубний та каркасний. Найбільшого поширення зрубний тип набув у тих районах, де було багато лісоматеріалів. Так, повністю дерев'яними були хати гуцулів, поліщуків, бойків, лемків. На Наддніпрянщині зрубні хати ставили не дуже часто, майже дуже рідко. У XIX столітті на Середній та Нижній Наддніпрянщині найчастіше забудовували каркасні хати. А якщо з'являлася зрубна хата, особливо в степовій зоні, вона говорила про заможність господаря. Якщо в гуцулів зрубна хата була звичайною річчю, то на Наддніпрянщині вона вже свідчила про неабиякий достаток [110].

На території Придніпровського регіону впродовж багатьох століть склалася традиція різних технологій будівництва житла, але серед великої різноманітності вирізнялися ті, які вимагали для свого здійснення найменшої кількості лісоматеріалів. Це мало виняткове значення для безлісних чи мало лісистих сільських територій України, до яких власне і належить територія Дніпропетровської області. На території нашої області перевагу віддавали будівництву житла за такими технологіями:

Саманна хата. Технологія виготовлення саману. **Саман** – невеликий (але вдвічі більший за розмір звичайної цегли) блок із глиносолом'яної маси. Як будівельний матеріал він широко застосовувався в народному житлі південних районів, а також західної частини лісостепової смуги України. Основною перевагою саманних стін перед іншими конструкціями з глини є те, що вони досить швидко просихають (бо саман попередньо висушується) і дають відносно невелике просідання. Зручність такої конструкції полягає також у тому, що заготовки саману можна зробити поступово, заздалегідь

висушити його. Значним недоліком стін із глини, в тому числі із саману, є те, що під впливом атмосферної вологи вони сиріють, внаслідок чого зазнають досить значної деформації. Як зазначають деякі дослідження [114], щоб уникнути цього, в південних районах стіни із саману після їх осідання часто облицьовували цеглою, іноді – лише нижню частину стіни (до рівня вікон), а часом – усю стіну. Зазвичай будинки з такими стінами були міцнішими і теплішими, але й дорожчими, тому будували їх здебільшого заможні селяни.

Для виготовлення саману глину беруть жирну, в'язку, пластичну (визначення жирності та пластичності див. розділ 3), оскільки глина під час висихання тріскається, до неї додають солому. Точніше, солом'яний дріб'язок (молочену чи подрібнену солому) різної довжини від 10 до 20–25 см. Така солома зміцнює (зв'язує) глиняні розчини, особливо щодо розривних зусиль. Коли ж вживати дрібну солому від 2 до 5 см (січку), розчин втрачає зв'язувальну властивість.

Солома може бути пшенична, ячмінна, житня, і навіть з льону чи конопель. Якщо в господарстві не було молочної соломи, то її подрібнювали на спеціальному обладнанні – соломом'ялці (рис. 3.9).

Додавання соломи до глини зменшує теплопровідність глиняної стіни, що для житла має першорядне значення. Однак велика кількість соломи зумовлює збільшення усідання стін, робить їх пухкими, доступнішими для гризунів, що надто небезпечно для сільської місцевості. Співвідношення глини та соломи чітко ніхто не визначає, оскільки воно залежить від якості глини та соломи, а вона у кожному селі та навіть дворі своя. Але узагальнюючи почуте та побачене можемо стверджувати, кількість соломи може доходити до 25 % від об'єму глини, або 16–20 кг на 1м³ глини.

У виготовленні саману є кілька послідовних операцій:

- 1) підготування глиняного розчину;
- 2) місіння глиняного розчину;
- 3) виготовлення (формування) саману;
- 4) сушіння саману.

Перший етап – замочування глини. Він розпочинається весною. Заготовлену з осені глину (див. розділ 3) з ранньої весни замочують. Це роблять або на току, або в ямах (рис. 4.5 та рис. 4.6). На току глину складають шаром 25 – 35 см завтовшки з валиками по краях для затримання води. Потім ллють на глину воду з розрахунку 0,75 відра води на відро глини, розбиваючи великі грудки. На току глину замочують здебільшого при невеликому обсязі робіт: будівництво повітки, стежки, льоху, курника тощо. При значному обсязі робіт, наприклад, будівання хати, клуні, хліва тощо, замочували глину в ямах глибиною від 60 до 80 см з радіусом від 3 м до 4 м (це залежало від обсягу робіт). Яму копали круглої форми, бо в такій глину можна краще перемішувати з усіх боків, крім того в круглій ямі більше місця для засипання глини. З круглої ями зручніше брати готовий розчин. Краї або стіни такої ями укріплювали дошками, щоб не було сповзання стінок. Матеріал складали в яму шарами: шар глини товщиною 20 – 25 см, шар соломи, заливаючи водою. Заповнену яму заливали водою, щоб покрила глину, зверху засипали товстим шаром соломи і залишали на 3–6 днів. Яма із замоченою глиною та соломою називається грасою. Дуже важливо пам'ятати, що замочену глину ніколи не перемішували. Від цього вона втрачає свої якості, бо грудочки глини під час перемішування зслизують і потім не піддаються подальшому розмоканню.

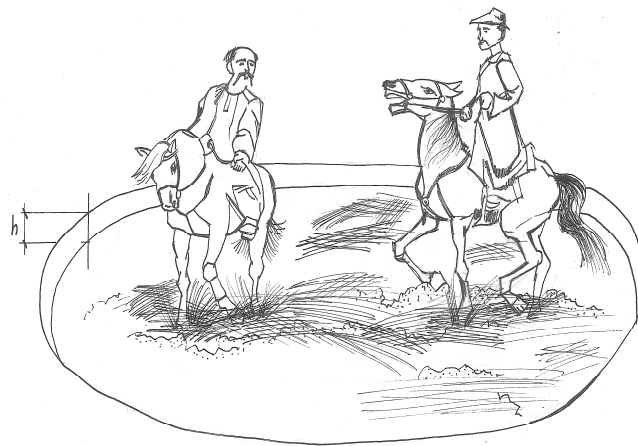
Другий етап – місіння глини – одна з найважливіших операцій підготовки глиняного розчину, бо від того, як перемішена глина, залежить якість розчину, його однорідність, а відтак, міцність та доброякісність саману.

Коли обсяг глиняного замісу невеликий, його місять руками або ногами. Цю роботу виконують жінки. Навички жінок у вимішуванні тіста стають в нагоді у процесі місіння глини. Лише жіночі руки чи ноги здатні якісно її вимісити. При великому обсязі будівельних робіт глиняний розчин вимішують за допомогою тварин, як правило, коней (рис 4.5). Ковані коні

*Рис. 4.5. Виготовлення саману
(малюнок студента-архітектора Олега Токарева)*

добре розмішують глину. У давні часи використовували тяглову силу волів. Управляли тваринами, сідлаючи їх верхи. Цю роботу виконували з великим задоволенням підлітки, які добре їздили верхи навіть без сідла.

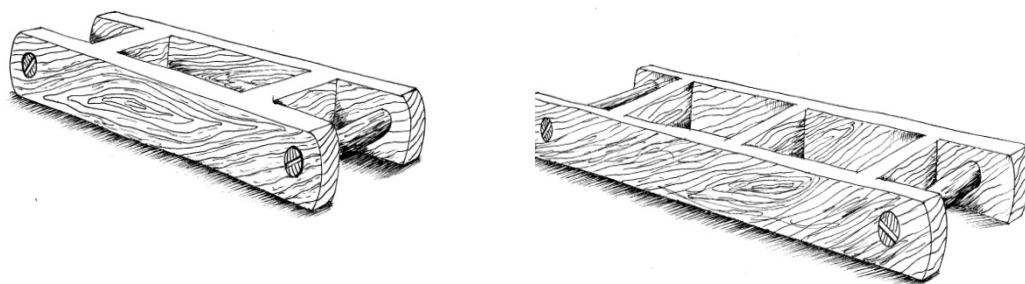

*Рис. 4.6. Розмішування глини у ямі кіньми
(мал. студента-архітектора Олега Токарева)*

Незалежно від способу перемішування, глину місять доти, доки вона стане цілком однорідною та м'якою, як тісто. Технологія розмішування полягає у тому, що спочатку вимішують глину, потім до неї додають соломку. Тому спочатку з ями знімають притрушену соломку, потім місять, підсипаючи соломку.

Готовність розчину визначають за допомогою візуального огляду: готова суміш не липне до рук та ніг під час розмішування. Або якість замішаної глини можна встановити так: беруть вальок глини і розрізають ножем чи заступом, і якщо розріз має по всій поверхні однаковий колір, вологість і в'язкість та рівномірний розподіл соломи, то глиносолом'яний розчин готовий. Його накривають рогожкою, а потім соломною, щоб глина не висихала.

Третій етап виготовлення саману. Протягом століть українці сформували три способи виготовлення саману: ручний, підп'ятний, верстатний. Робоче місце для формування саману влаштовується біля самої ями на рівно спланованому і присипаному соломною місці (*мічку*). У випадку ручного виготовлення саману «формувальник» (та ж сама жінка, що вимішувала глину) відділяє від глиносолом'яної маси шматок глиносолом'яної суміші, занурює її у воду і з силою кидає у змочену у воді форму, яку ставить на тонкий шар соломи. Форму для виготовлення саману роблять у вигляді ящичка без дна з 19 мм дощок на один або два вироби (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Форми для виготовлення саману (на один та два вироби)

Потім масу втоптують кулаками у форму так, щоб заповнити її вщент, і пригладжують руками по поверхні (рис. 4.8), зачищаючи лишки зверху дерев'яною качалкою або рукою.

Рис 4.8. Формування саманних блоків

Потім обережно за держачи знімають форму і на тічку залишається сформований саман. Далі форму переставляють на інше місце і процес починається спочатку.

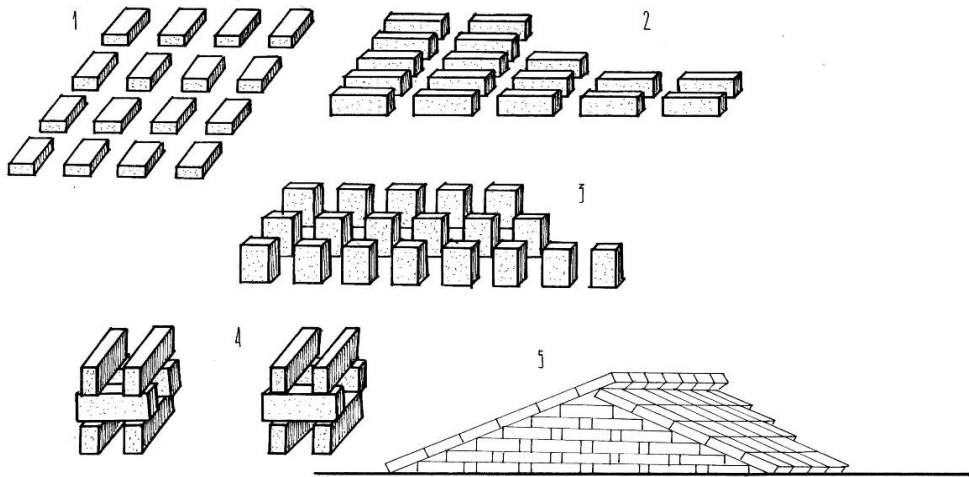

Рис.4.9. Порядок сушіння саману: 1) плазом; 2) на ребрі; 3) на тичку; 5) у клітку; 5) у штабелі (мал. студента М. Єршова)

При під'ятному способі виготовлення саману глиносолом'яну масу втоптують ногою, так само викладаючи, змочену форму, на тонкому шарі соломи. Як у ручному, так і у під'ятному способі, віддаль між готовим саманом повинна становити 10–20 см у поперечному напрямі і 4–10 см у подовжньому. Один формувальник з помічником-піднощиком можуть відформувати протягом світлового дня від 400 до 600 штук саману.

Селяни розповідають, що під час масової післявоєнної відбудови сіл (50-60-ті рр.. ХХ ст.) саман виготовляли верстатним способом. Опис із кресленнями такого верстата наведений у науковій літературі [114, с.17; 57 с.14]. Перевага верстатного виготовлення полягає в тому, що протягом дня формувальник із помічником можуть відформувати від 900 до 1000 штук

саману. Виготовляючи саман будь-яким вищеописаним способом, треба пам'ятати, що форму необхідно заповнювати сумішшю в один прийом, тому що доліпок ніколи не тримається міцно і при подальшому висиханні легко відпаде, а це знизить якість виробу.

Четвертий етап – сушіння саману. У спекотну та вітряну погоду саман накривають соломною, рогожкою тощо, не допускаючи швидкого висихання чи пересихання. Через 2–3 дні саман підсихає і тоді його перевертають на довге ребро, а потім через деякий час ставлять на коротке ребро (рис 4. 9);

Коли саман добре підсохне і затвердіє, його складають в козли, а потім у штабелі, залишаючи проміжки між блоками. Зверху штабель накривають від дощу, або штабелі складають під накриттям. У такому вигляді саман досушують 10–15 днів (рис. 4.10).

Рис. 4. 10. Сушіння саману (штабелями та врозкладку)

У спекотну погоду сушіння саману прискорюється, і він стає готовий через 7 – 10 днів. У деяких селах була традиція обкурювати саман. Для цього штабель із сухим саманом обкладали соломною і запалювали. Існувало повір'я, що хата збудована з обкуреного саману, «чистіша» (*екологічніша, в ній відсутня нездорова енергетика, Г. Є.*). Господар слідкує, щоб висушений саман мав правильні поверхні та грані, а в зломі однорідний колір. Цілковито висушений саман може зберігатися кілька років, стаючи все міцнішим. Виріб найкращої якості відповідав таким вимогам:

- ✓ при скиданні на землю з висоти 1,5 – 1,7 м (росту людини) саман не повинен ламатись;

- ✓ при ударі обухом сокири на поверхні саману повинна залишитись блискуча неглибока вм'ятина;
- ✓ якісний саман можна тесати і рубати сокирою, при цьому він не розтріскується;
- ✓ покладений у воду саман не повинен втрачати прямокутну форму (краї) протягом *2 годин* і не повинен розпадатися раніше, ніж через *8 годин*;
- ✓ не розвалюватися на шматки, коли вбивають в нього цвях довжиною *150–180 мм*;
- ✓ бути легким.

Товщина саманних стін визначається призначенням та розмірами будови. Народна практика, яка спирається на кліматичні умови Придніпровського регіону України, підтверджує потребу забудови для житлових приміщень (хат) *50 см* – для зовнішніх несних стін та *35 см* – для внутрішніх та мало навантажених. Відповідно до цього, найпоширеніший розмір саману *33×16×12 см*, але трапляються й інші розміри. Найзручніший такий розмір, у якого довжина на $\frac{1}{4}$ більша, ніж ширина, а товщина дорівнює половині ширини. Такий розмір вигідний для мурування. Саманну хату мурували на фундаменті (див. розділ 4.2).

Технологія спорудження глинолитих стін. Для будівництва хати з глинолитими стінами потрібен лісовий матеріал для риштування. Для хати середніх розмірів *10 × 6 м* з однією капітальною перегородкою потрібно : *стоянів 22 пари*, довжиною кожен приблизно *6 м* і завтовшки *13 – 15 см*; підпорок для стоянів *18 пар*, завдовжки приблизно по *4 м*; дощок 6-метрових *14 штук*. Розмір дощок має бути приблизно такий: завтовшки *4–6 см* і завширшки *22 см*. Дощки бажано очистити гемблем (рубанком). Таке очищення значно поліпшує роботу з виливання стін, а дошка потім може бути використаною за своїм призначенням.

Підібравши деревину для роботи, господар починає підготовку розчину. Поблизу будівлі викопують дві круглі ями. Глину засипають шарами, проморожують з осені, весною заливають водою. Розчин

розмішують таким же способом, як і для саману (тобто ногами, або кіньми) лише без соломи. Глину замішують негусто, «так наче густа сметана». Розпізнають придатність глиняного розчину так: «беруть житню чи пшеничну соломину довжиною з лікоть або з дві долоні, ставлять її сторч у розчин, якщо соломина зразу ж похилилася і лягла на поверхні розчину, то розчин рідкий і неоднорідний, якщо – стоятиме простовисно, то розчин густий, а коли соломинка буде хилитися набік, але не падає – розчин добрий»; «гарний розчин тоді коли він офарбовує відро, а не стікає зі стінок відра або прилипає до стінок грудочками».

Якість розчину для міцності будівлі має велике значення. Так, наприклад, «коли розчин буде рідким, то під час втоптування соломи у жолобах розчин стікатиме і тоді солома залишиться мало насиченою й, навпаки, коли розчин глини буде густий, то у жолобах лежатиме шар соломи і шар глини, в обох випадках міцність стін буде мала, а для мишей буде гарний притулок». Щоб впевнитися, чи правильно виготовлено розчин, дивляться на стіну, коли піднімуть форму для нового заповнення її, якщо, на око не можна побачити окремих шарів соломи або глини, то мацають рукою і, коли вся маса буде одноманітна, то це показує, що розчин виготовлено правильно.

Після виготовлення розчину починають виливати стіни: «у виготовлені форми (жолоби) кладуть спочатку рівним шаром приблизно завтовшки 8–10 см м'яку солому по всій стіні, заливають глиняним розчином і зразу ж утоптують ногами, доки зверху соломи не виступлять бульбашки глиняного розчину. У кутках стін, щоб вони були рівні і гострі, треба втоптувати не ногами, а кілком чи спеціальною трамбівкою (рис. 4.11). Втоптавши добре один шар соломи, кладуть другий шар, заливають його й знову топчуть, доки не заповниться вся форма по вінця щитів. Щоб надати стінам більшої міцності й одноцільності (монолітності), краще щоразу по заповненні форми пройти ще по всій стіні дерев'яною довбнею (трамбівкою, рис.4.11) і після того вже піднімати догори формовочні дошки».

Піднімати формівні дошки треба обережно і цю роботу доручають досвідченому майстрові, який взагалі керує всією роботою, до того ж, кілька робітників, які втоптують стіни під час піднімання формівних дощок, повинні залишатись на поверхні стіни, щоб цим самим не давати змоги підніматись верхньому шарові соломи, особливо на краях і кутках стін.

Формівні дошки піднімають «підоймою» (ричагом), на підставці з вирізами у такий спосіб, розповідають майстри: «підкладають один кінець підойми (дрючок або дошку) під дошку, підставляють дошку з вирізами, а на другий кінець натискають униз. Формівні дошки піднімають рівномірно довкола стін на однакову висоту, так, щоб вони нижніми краями закривали одну третину всієї ширини набитого шару стіни, або, іншими словами, піднімають дошки догори на височину двох третин усієї ширини формовочної дошки, при чому, піднявши формовочні щити, щоразу перевіряють ґрунт вагою (ватерпасом), щоб стіни були рівні».

Спочатку лили перший шар висотою 30 – 40 см, іноді до 100 см. Після його висихання щити піднімали на висоту першого шару і лили наступний. Нарощування кожного наступного шару стін відбувалося після висихання попереднього, і так до необхідної висоти. Дерев'яний каркас всередині глинобитної форми укріплював глиняну масу стін, утворюючи міцну конструкцію будівлі.

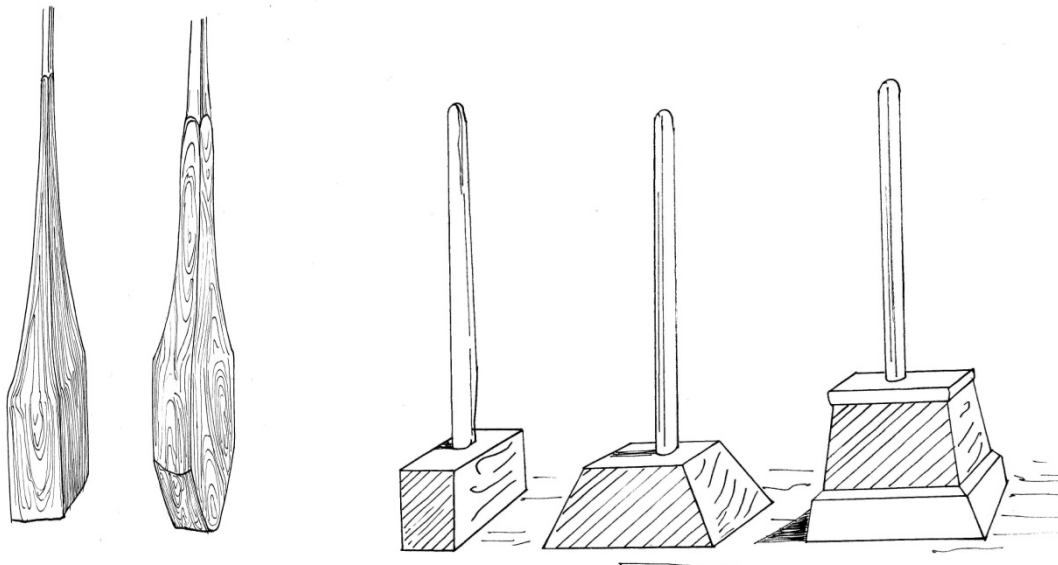
За такої технології товщина стін була різною. Внизу вони могли сягати одного метра, а піднімаючись звужувалися. Товщини нижнього і верхнього рівнів стін мали співвідношення 2 : 1. Внутрішні стіни будівлі утримували прямий кут, а зовнішні перебували під незначним нахилом. Така конструкція стін надавала фасадам трапецієвидної форми.

Виливали стіни без перерви щодня, але після доведення до половини висот стін, давали їм протряхнути на 1–2 дні і потім уже знов продовжували роботу до кінця. Не виливали стіни підчас негоди (дощу тощо). Коли йшов великий дощ, стіни зверху вкривали дошками або іншим матеріалом, щоб їх не розмочувало й не розмивало, особливо тоді, коли форми не наповнені

вщерть масою. Виливши стіни до потрібної висоти, їм давали можливість добре висохнути, лише потім продовжували інші роботи (стеля, дах, вікна, двері тощо).

Землебитні та глинобитні технології. Хати чи господарські будівлі з такими стінами будують із ґрунту або глини такої вологості, які вона зазвичай має на глибині залягання *15–20 см*. Придатність ґрунту (глина придатна будь-яка) визначається просто: якщо під час викопування ями ґрунт не обрушується – він придатний для землебитної технології. Ґрунт чи глину спускають, розрихляють. Ніякої іншої особливої підготовки не потрібно. Хіба тільки під час спускувати вибрати із землі (глини) коріння, камінці (дрібні камінчики, які погіршують якість стін) тощо. Землю і глину беруть свіжовикопані, злежані матеріали не використовують. Матеріал для виведення стін готовий. Технологія виведення глинобитних і землебитних стін однакова. На фундаменті встановлюють риштування з дощок (як для глинолитих стін). У риштування відрами, носилками, сапетками чоловіки насипають землю (глину). Там її розгортають тонким шаром *10–15 см*. Чим тонший шар, тим краще він трамбується. Ущільнюють трамбівкою (рис. 4.11), виготовленою із твердого і сухого дерева. Іноді п'яту (основу) трамбівки обшивають залізом (див. рис. 4.11).

Набивають ґрунт «до відбою», тобто доти, поки при ударі трамбівкою земля чи глина не буде видавати твердий, ясний звук, подібний до звуку при ударі в дерево, а насипаний шар зменшиться наполовину. Так виганяють всі стіни, споруду набивають одночасно по всьому периметру, залишаючи отвори для вікон та дверей. Землебитні та глинобитні будівлі дешеві, теплі і сухі.

Рис. 4. 11. Трамбівки дерев'яні та з металевою п'ятою

Вони виводяться без води, тому не сирі, швидко просихають після спорудження, а тому швидко придатні для житла. Такий будинок господар може «набити» самотужки, а відтак не потрібно платити майстрам.

Недолік такої технології у тому, що будівля потребує досконалого, рівномірного по всій стіні набивання. Якщо «набивати з неоднаковою силою, стіни будуть в одних місцях щільними, в інших пористими, даватимуть тріщини, а це небезпечно для міцності будівлі». На пористі місця погано лягає шпарування (штукатурка), з часом пористі місця можуть обсипатися – це все може спричинити руйнування будівлі. Тому без акуратного і ретельного набивання вся будівля не буде міцною. Саме тому за технологією землебиту (глинобиту) будували невеликі приміщення (курники, стебки, комори).

Отже, глинобитні будинки мають деякі недоліки, однак плюсів у цієї давно забутої технології більше. По-перше, дешево. По-друге, доступний матеріал за своєю міцністю не поступається ні цеглі, ні бетону. По-третє, така будівля «дихає», тож створює комфортні умови для проживання та здоров'я людини: доведено, що глина виконує функцію своєрідного фільтра, бо поглинає в приміщенні шкідливі речовини. Іншими словами – очищує

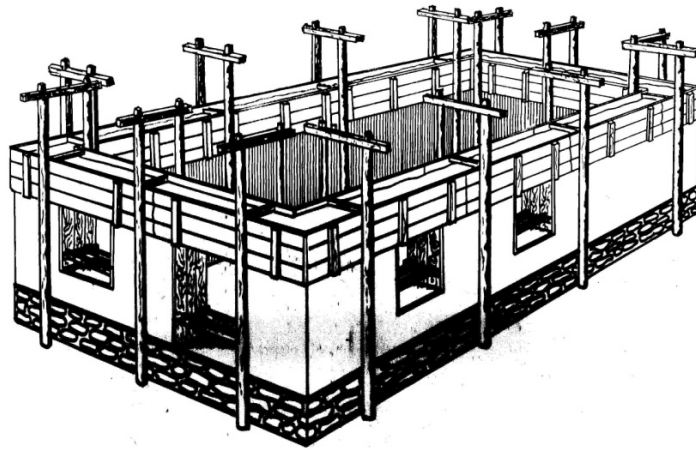
повітря. Тому в глиняних хатах добре почувуються навіть ті, хто схильний до алергічних захворювань.

Валькові стіни. Для валькових стін розчин готують так само як для саману (інколи вальки називають «сирий саман»). Вальки виготовляють жінки, вимішуючи глиносолом'яну суміш як тісто. Навіть консистенцією суміш схожа на тісто. Для вальків, на відміну від саману, соломі брали довгу, але м'яту. Готували її так: «розстеляли по току соломі з-під ціпа і гарцювали по ній кінцями доти, доки соломі не стане м'якою» або розминали на солом'яній (рис. 3.9). Соломі складають у копички навколо граси. Жінки, які виготовляють вальки, стають навколішки навколо граси, підстеляючи під коліна соломі. Набираючи глиносолом'яну суміш з ями, жінки викладають її на соломі і починають місити. Вальки місять на соломі доти, доки вони стануть пластичними. Готові вальки чоловіки складають у задалегідь підготовлене риштування (рис. 4.12). Одна жінка протягом години може виготовити від 10 до 15 вальків, складаючи їх поруч себе. Чоловіки підхоплюють вальки габлями і подають до риштування.

Глиновалькові стіни мали два варіанти конструктивного рішення – звичайні глиновальки і глиновальки «в ялинку». У першому випадку застосовували досить великі вальки з глиносолом'яної маси, які укладали поперек стін рядами, щільно один до одного. Для спорудження стін із глиновальків у «ялинку» брали вальки, менші за розміром. Кожний шар укладали на стіну не горизонтально, а під кутом в 45°, притому два сусідні шари мали нахил у різні боки. Така конструкція стіни із глини з'явилась у народному будівництві на початку ХХ ст. і набула значного поширення з 20 – 30-х до 50–60-х років ХХ ст. у межах відбудови українського села у післявоєнні роки.

Валькові стіни хати зводять протягом одного дня, одночасно закладаючи сволоки. Традиційну хату розміром 10 × 6 виводять 10 – 15 жінок-валькувальниць, скільки ж чоловіків, враховуючи хлопців-підлітків, котрі на конях розмішують грасу, та майстра, котрий керує будівництвом.

Хата, побудована з вальків, тепла, економна, не вимагає великих затрат, бо інколи замість глини використовували ґрунт, тому такі хати будували часто.

*Рис. 4. 12. Риштування для глиновалькової хати
(мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)*

Інколи замість вальків виготовляли лимпачі (лампачі). Відмінність між лимпачем та вальками полягала у тому, що до суміші, з якої виготовляли лампачі, окрім соломи, глини (чи ґрунту) та води, додавали органічні домішки, зокрема, послід тварин (кізяк). Найчастіше використовували кінський кізяк, оскільки коня вважали «чистою» твариною. У степовій частині регіону брали овечий кізяк. Технологія лампачевої хати була схожа на валькову, якщо лампач викладали сирим. Іноді його сушили, тоді технологія виведення стін була схожа на технологію побудови саманної хати.

Усі глиноземляні будови, що ми їх описали вище, відзначаються тим, що в склад їх стін або зовсім, або майже зовсім не входить дерево. Його тут застосовують, крім вікон і дверей, тільки для стелі та крокв.

У Придніпровському регіоні популярними серед селян були **турлучні хати** або хати на сохах, тобто каркасні забудови. Це було пов'язано з природно-географічними умовами, в яких розташовувалися села. На відміну від описаних вище технологій, у турлучних хатах дерево відіграє вже значно важливішу роль, бо з нього будують каркас майбутньої хати. Технологія забудови такої хати полягала у правильному попередньому плануванні і починалась із вибору місця та вбивання у землю, на місці кутів хати,

чотирьох сох – досить товстих стовпів, які виготовляли з міцного дерева (для Наддніпрянщини – дуб, акація, сосна). У верхній частині сохи з'єднують між собою двома рядами горизонтальних брусів чи балок (*зруби або ощепи*). Бруси чи балки зарубують на кінцях у замок, на ощеп настиляють *сволок та слижі*, а над стелею ставлять крокви для даху. Далі між сохами вбивають кілки або вкладають поперечні перекладини (поперечина або замітка; рис. 4.13).

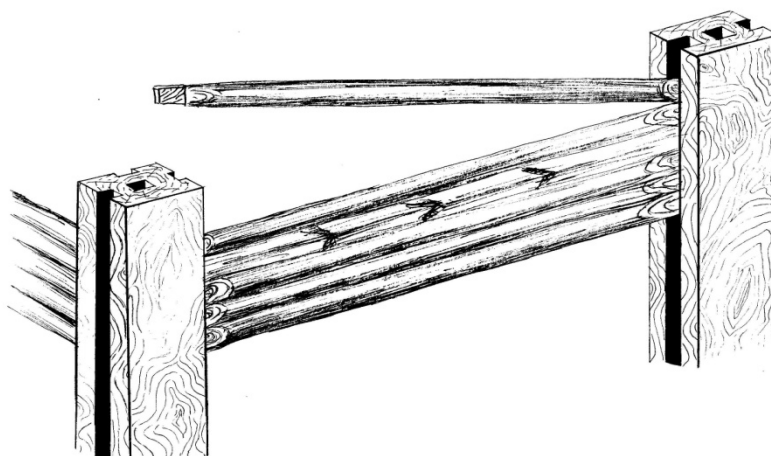
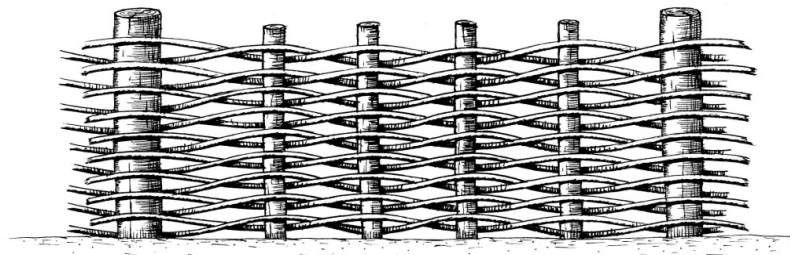
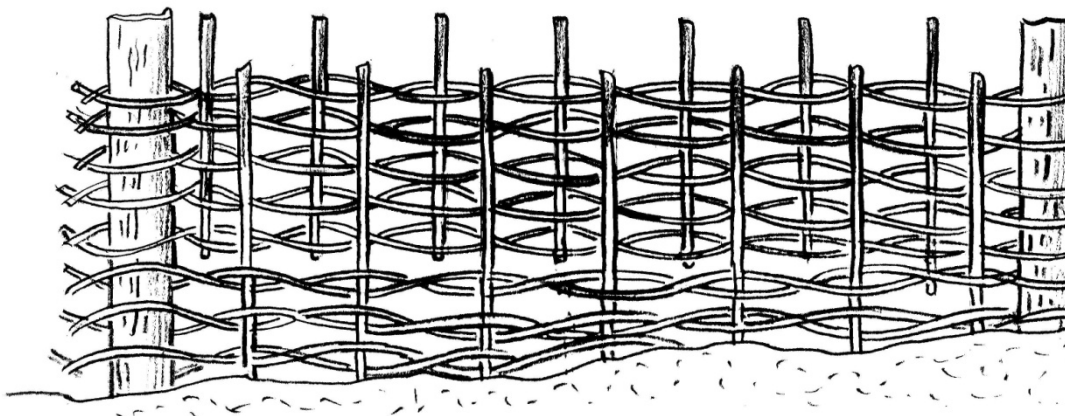
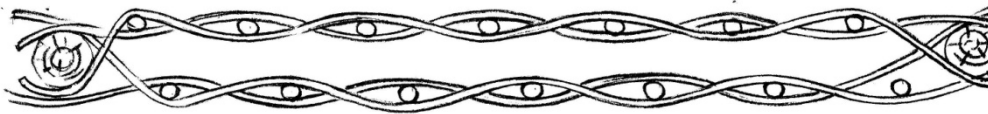

Рис. 4. 13. Закладання поперечини (замітки)

До поперечки або до замітки і прилаштовують подальшу обшивку хати. Обшивка має свої варіації залежно від місцевих умов. Найчастіше трапляються хати, які покриваються глиносолом'яним розчином. У таких хатах уздовж стін, між сохами, вертикально та досить близько один від одного вбивають в землю дерев'яні кілки (найчастіше з верболозу), запускаючи верхній кінець кілка в ощеп хати. Потім обплітають кілки тонкою лозою чи житньою соломою або очеретом так, як плетуть тин (рис.4.14). У Придніпровському регіоні трапляються хати зі стінами, виплетеними з одним, двома і трьома рядами плетіння (рис. 4.14; рис. 4.15). Іноді при дво- і трьохрядному плетінні міжряддя засипають ґрунтом. Далі такий плетений каркас обмазують глиняною штукатуркою.

Рис. 4.14. Плетений каркас хати

Рис. 4.15. Дворядне плетіння каркаса хати

Штукатурку (розчин густий тістоподібний) накидають або набивають кулаками (рис. Д1.24), потім обтягують, тобто змащують менш, густим розчином, дають висохнути і потім білять. Такі хати мають назву *мазанка*. Вона протягом століть була традиційним житлом Центральної та Східної України. Мазанка – найтепліша серед усіх хат, які будуються із глини. Споруджують її з місцевих матеріалів. Мазанка – це будова, яка поєднує в собі одночасно і затишок справжнього житла, і міцність, і стійкість до вологи та холоду. Товщина стіни мазанки від 26 до 30 см, що за теплоізоляційними властивостями прирівнюється до 120 см цегляної кладки. Перевага мазанки також у тому, що вона сохне значно швидше за звичайну глинолиту хату, на

неї витрачається менше глини, що полегшує будівництво і не потребує спеціалістів для її виготовлення. Мазанку могла змайструвати родина власними силами.

У селах, які розташовані повздовж річок і річечок, особливо у південній частині регіону, хати з таким самим каркасом ставлять з *очерету* чи *комишу*. Очерет зв'язують у тонкі пучки та прив'язують як ізсередини, так і зовні до так званих *глиць* (тобто поперечних лат), вставлених між сохами. Роблять це так, щоб не було щілин між пучками. Обв'язавши каркас хати з двох боків, стіни накидають глиносолом'яним розчином, ущільнюючи його руками (кулаками), потім обтягають розчином глини з половиною (штукатурять). Після висихання білять. Очеретяні хати не такі міцні, як саманні чи глинолиті або глинобитні, проте дешеві, бо, маючи велику кількість очерету та легко виконуючи каркас, їх зводять швидко і коло них менше важкої праці.

Цегляні будинки. Традиція будувати житло із блоків-цеглин прийшла на територію Придніпровського регіону із Західної Європи. Масова забудова цегляних будинків спостерігається тут із 70-х років ХХ століття. Селяни почали зводити собі будинки з цього міцного матеріалу та обкладати ним глиняні хати. Таке житло було просторим, теплим і комфортним, із фундаментом і незвичною для селян дерев'яною підлогою. Але більшість українців не могла собі цього дозволити і продовжувала будувати прості й давно відомі мазанки. «Своя ліп'янка ліпша чужої світлиці» – у цьому селяни були твердо переконані [149].

За дослідженням науковців, для облицювання стін, складених з необпаленої цегли-сирцю, брали обпалені вироби з глини – цеглу та плити. А вже з VII – VI ст. до н. е. набула поширення як матеріал для покрівлі глиняна обпалена черепиця, а надалі теракота і цегла – для стін.

Рис. 4. 16. Цегла

Випалена глиняна цегла – один із найстаріших штучних матеріалів (рис. 4.16). В Україні, за археологічними даними, вже в IV ст. до н. е. існували печі для випалу керамічної цегли, але до XIX ст. технологія виготовлення керамічної цегли була примітивною, застосовували багато ручної праці. З XIX ст. почали застосовувати глинообробні машини, які приводились у дію за допомогою кінської тяги. Трохи пізніше з'явилися стрічкові преси та інша глинообробна техніка. У 1858 році в Україні почалось будівництво кільцевих гофманівських печей, почали будувати перші підприємства, де застосовувалось штучне сушіння сирої цегли, що дало змогу виготовляти цеглу протягом усього року (раніше взимку її не виготовляли). З глини також із давніх часів формували і випалювали черепицю, що була поширена по всій території Європи та світу. На території Дніпропетровщини до сьогодні збереглися хати під черепицею [49].

У наш час цегляний будинок асоціюється з надійністю, довговічністю і престижністю, адже він має низку об'єктивних переваг. Як уже згадувалося, такий дім, за умови грамотного будівництва, надзвичайно довговічний і надійний, стоїть буквально століттями, не вимагаючи складного догляду. Цегляні стіни дихають, що забезпечує хорошу внутрішню атмосферу. Будинок із цегли відносно швидко прогрівається і довго утримує тепло. Цегляні стіни без проблем обробляються зсередини і зовні більшістю сучасних оздоблювальних матеріалів. Цегляна кладка має привабливий вигляд, тому можна такий будинок зовні нічим не обшивати.

Але такі будинки поряд із перевагами мають і низку недоліків. Популярність цегляних будинків багато в чому підтримується стереотипом і ореолом надійності. Насправді ж, щоб забезпечити норми теплоізоляції приміщень, цегляні стіни повинні бути дуже товстими. Отже, потрібне додаткове утеплення. Цегляні будинки одні з найдорожчих через значні витрати розчину і цегли. Крім того, зовнішні стіни з часом можуть піддаватися так званим висолам, що псує зовнішній вигляд будинку. Будівництво триває довго через невеликий розмір цеглин і ретельність, з якою необхідно виконувати роботи, аби отримати відповідну якість кладки. Крім того, класти цеглу не можна за мінусових температур, що обмежує будівництво лише теплою порою року.

4.2. Обробка стін та окремі частини хати

Фундамент – ([х у н д а м е н т]), так звучить це слово у вимові селян, такий правопис цього слова спостерігаємо в літературі XIX – поч. XX ст.) – основа, звичайно підземна з каменя, дерева і т. ін., на якій встановлюють хату. Стіни ставили на фундамент, «якщо стіни ставити просто на землі, то будівля буде осідати, опускатись на землю через те, що земля буває не скрізь однаково тверда й тоді стіни просідають, репаються, а часом зовсім розвалюються», – так пояснюють селяни необхідність фундаменту. Крім того, за свідченням господарів, без фундаменту хата часто мокріє, бо від землі піднімається вогкість і стіни над долівкою мокріють. Тому господарі влаштовували фундамент: копали рівчак до «твердої землі» і дно його гарненько втрамбовували. Рівчак копали на глибину довжини руки господаря (70–100 см), тобто глибше ніж зимою замерзає ґрунт.

Фундамент складали з дикого каменя. Великий клали на вугли (кутки) хати, дрібним засипали рівчаки. Якщо не було каменя, їх засипали піском або викладали з добре висушеного саману. Саманний фундамент перекладали з боків та від стіни корою, щоб не мокрів. Іноді фундамент виготовляли з деревини, тоді рівчак рили неглибоким і вкладали в нього колоди (зазвичай з дуба або сосни), на них викладали чи виливали стіни. Навколо хати робили

призьбу, яка мала особливе значення в українській хаті. Технологічна роль призьби полягала в утепленні стін знизу хати. Призьба досягала висоти 50 – 60 см. Її робили так: на відстані 30 – 40 см від стіни заплітали пліт (із лози). Простір між стіною і плотом забивали глиною. Зверху призьбу підмазували жовтою глиною. На ній сиділи в спекотні дні, грілися на сонці, коли було прохолодно, тобто відпочивали.

Стеля. Для утримання тепла в будівлі та естетичного вигляду житлових приміщень селяни укладали стелю, для якої брали найкраще дерево. Сволоки викладали тільки з дуба або липи, і тільки повздовж. Поперек сволоки не клали ніколи, бо в цьому вбачали поганий знак. На сволоки клали дошки, які потім зверху закладали тонкими (щоб стеля не була важкою) вальками. У вальки для стелі клали не солому, а січку або навіть краще полову, яку добре струшували, щоб туди не попало зерно. Хоча деякі селяни розповідають, що коли зерно, яке потряпляло до глиняного розчину разом із половиною, намокнувши на стелі, проросте, то це хороший знак. Господині пильнували за висиханням стелі, бо не дай Боже хто чужий зірве проросле зерно. Після висихання стелі, коли по ній можна було ходити, стелю шпарували, тобто змашували з двох боків (з хатнього і з горища) за допомогою віхтя сметаноподібним глинокізлячним чи глинопіщаним розчином. Після повного висихання стелю білили з хатнього боку. Така стеля після повного висихання стає пористою, легкою, вогнетривкою, утримуючи тепло хати та «дихаючи горішнім повітрям». Знаючи ці якості стелі, господині сушили на горищі ароматні трави: полин, любисток, м'яту, васильки тощо. Запах у такій хаті був завжди літньо-приємний.

Якщо деревини було обмаль, її вартість була високою, що збільшувало затрати на будівництво, стелю підбивали дранкою, так само покриваючи її глиносолом'яними вальками. Іноді в дуже бідних оселях або господарських будівлях підбивали стелю плетеним із лози каркасом. Але технологія укладання стелі була така сама.

У традиційному українському житлі Придніпровського регіону *долівка* (підлога) завжди була глиняною. Її викладали з глиносолом'яної суміші, найчастіше з вальків чи лампачів. Долівку шпарували щотижня, притрушуючи мокре шпарування свіжозірваною травою влітку або сіном узимку. Дощана підлога навіть у домівках заможних селян траплялася дуже рідко, та й то лише в місцинах, багатих на ліс.

Особливе місце у процесі побудови хати належить обробці стінових поверхонь, як внутрішніх, так і зовнішніх. Наступним етапом обробки площини стін було *шпарування* – затирання, вирівнювання поверхні сумішшю попередньо підготовленої глини впереміш із половиною. Цей процес називається «обтягування хати» (рис. Д1.22). Як правило, він виконувався жіночими руками. Жінки замішували глину, попередньо замочену кілька діб, додавали до неї подрібнену солому (січку), відходи від коней (кізьяк). Цю суміш добре вимішували руками чи ногами до однорідної консистенції і робили з неї невеличкі вальки, якими накидали стіни поверх забудованого каркасу. Потім у сирому вигляді долонею чи кулаком набивали стіну, яку потім зашпаровували тобто вирівнювали. Останній етап перед білуванням – мокре шпарування: розводили глину, до якої додавали кізьяк та половину (суміш була рідкою) і ганчіркою (віхтем) зтирали поверхню, слідкуючи за тим, щоб шар суміші лягав рівно, заповнюючи усі щілини й пустоти (шпарини), які залишилися від попередньої, грубішої обробки стіни. Шпарували стіни жінки, іноді діти (дівчата).

Після висихання на стіни наносили тонкий рівний шар вапна або білої глини, до якої додавали так звану шліхту – розчин, який варили з картопляного крохмалю та господарського мила. Також для надання світлої білизни до глиновапняного розчину додавали каолінові глини або ж просто попіл із світлої деревини, чи сік ягід бузини. У деяких селах додавали розчин *Зелені брильянтової*. Завдяки цьому українська хата набувала дуже ошатного і привабливого вигляду. Білизна хати світилась навіть уночі. Задні стіни і стіни холодних прибудов часто не білили, а покривали жовтою глиною.

Двері та вікна. Під час мурування стін закладають дерев'яні коробки або лутки для вікон і одвірки для дверей. Поверх луток (варцабів) і одвірків кладуть товсті дошки так, щоб кінці виходили по обидва боки дверей і вікон. Між дошкою і луткою (чи одвірками) закладають клинці для запобігання просідання стіни. Підвіконня роблять так, щоб вода стікала з них на двір, не текла по стінах. У вікнах робили подвійні рами, залишаючи між ними «не менше як 4 вершки» (17,6 см). Між рамами засипали або ставили в посуді сіль, яка вбирала зайву вологу. Вікон у хаті буває звичайно щонайменше три: два з головного фасаду і одне причілкове. Зовні вікна прикривають дерев'яні віконниці з двома розтворами, які іноді розмальовують. Щодо дверей, то можна тільки сказати, що вони завжди прямокутної форми та мають один розтвір, чіпляються на металевих завісах. Замикають хату на замки та клямки. Вхідні двері селяни роблять у більшості випадків зі сторони сходу або південного сходу.

Особливу роль в українській хаті відіграє **поріг**. Це сакральне місце для української родини закладали урочисто, обов'язково слідкуючи за роботою майстра, щоб той бува не підклав під поріг чого лихого (див. розділ 6). Поріг обов'язково робили дерев'яним, набиваючи на дверну раму дубову колоду, а зверху дубову дошку, або просто набивали дубові дошки до потрібної висоти. На відміну від інших регіонів, на Дніпропетровщині пороги не робили високими (рис.6.6).

Дах – гордість будь-якого господаря хати. Це один з основних архітектурних елементів, які свідчать про майстерність господаря, його багатство та авторитет у селі. Дах української хати зазвичай накривали солом'яною. Якісно виготовлений солом'яний дах легкий, захищає від холоду взимку, від спеки – влітку і може простояти 40–60 років. Найчастіше брали житню солому, оскільки вона найдовша та найміцніша. Та й саме жито символічне для українців. Поширеним покрівельним матеріалом у нашому регіоні окрім жита також був очерет. Технологія «вшивання хати» – а саме так називався процес покривання даху хати солом'яною чи очеретом, досить

складний та трудомісткий. Не в кожному селі були майстри, які вміли це робити.

Солому в'язали у снопики, кулики, китиці, жупи, плескачі, а на Лівобережжі застосовували техніку «внатруску». Місцеві майстри славилися вмінням надавати звичайному солом'яному даху довершеної виразності, а завершувався він високим гребенем, притисненим дерев'яними палицями. Такий дах служив до 50 років і навіть більше, не потребував ремонту за умови, якщо майстер правильно вибрав ухил каркаса даху (для стікання води із соломи він становив не менше 45°) та не порушив технологію вшивання. Особливість технології полягала у правильному підборі соломи: її заготовлювали вручну серпом чи косою, в'язали снопи, що мали приблизно одну довжину. Дуже важливо було соломі для вшивання даху брати з озимого чи ярого жита. У селах Придніпровського регіону успішно культивувалось і озиме, і ярове жито.

Мешканці с. Рудьки (Царичанський р-н) стверджують, що ярове жито використовували частіше, оскільки зв'язані з нього снопи, китиці, жупи були м'якішими, а значить, щільнішими. До одного снопа входила більша кількість стебел соломи, а отже, сніп був тривкішим до атмосферних виливів та до збереження тепла. Також ярове жито завдяки його м'якості можна було тісніше ув'язати перевеслом (джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів та прив'язування їх до лати); Лата – довга жердина або дошка, яку кладуть уперек крокв. За технологією виготовлення снопів для вшивання даху спочатку готували перевесла з тієї ж житньої соломи, додаючи гілку трави м'яти, полину чи берізки. Ці трави виконували роль дезінфікаторів та були сакральними оберегами хати. Так, в'юнка березка символізувала нескінченність життя в новозбудованій хаті, а м'ята та полин відгнали злі сили від неї. Нав'язавши перевесел, починали заготовляти снопи. Обмолочену житню соломі клали, вирівнюючи нижній край – гузир (нижня товста частина снопа), на перевесло і, стискаючи руками, тісно зв'язували перевеслом, допомагаючи цуркою (короткий обрубок дерева, як правило,

легкого, але твердого (липа, груша, верба), заточеного з одного боку та округленого з протилежного. Довжина 40–60 см, діаметр товстого краю 5–7 см). Потім сніп вичісували спеціальним гребенем, виготовленим із бруска деревини та вбитих у нього довгих цвяхів (рис. 4. 20). Процес вичісування сприяв вирівнюванню стебел та вивільненню соломи, яка була короткою, чи обломилась під час в'язання снопа.

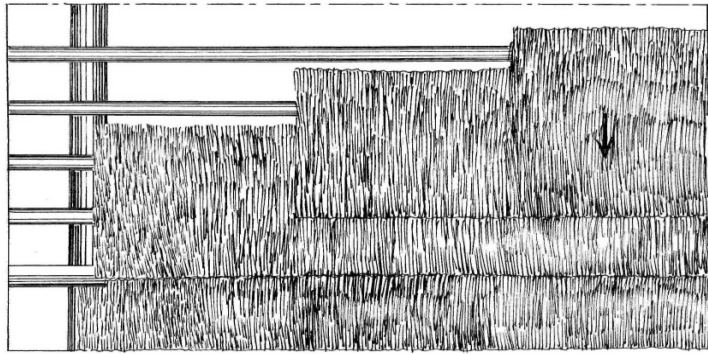
Останній етап підготовчих робіт – підрізання. Довжина снопа вимірялася від верхнього краю лати до нижнього краю попередньої лати. На цю довжину, як правило це від 120 до 150 см, відрізали снопи по китицях (тобто там, де було колосся) на спеціальному пристрої, який мав назву «різак» – інструмент, виготовлений з дерев'яної колоди, на яку прикріплювалося лезо старої коси, чи спеціально виготовлене в кузні лезо довжиною 60 – 100 см. Між колодою та лезом клали сніп. Лезо опускали і рівенько обрізали сніп на потрібну довжину. Але частіше використовували непідрізані снопи.

Готові для ушивання даху снопи складали в stodолі (будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, які також використовували для обмолоту злакових) або на току (розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик у дворі, біля двору або в приміщенні для обмолоту чи зберігання зернових культур).

Технологія вшивання хат, відома в Україні, різноманітна і деякою мірою вивчена науковцями [172].

Покриття соломою передбачало формування двох типів даху. Перший мав сходинкову (в карби, сходинки) конфігурацію. Інший був гладенький (рівний). Відмінність сходинкового і рівного вшивання даху полягала у різниці укладання снопів: для сходинкового снопи від першого до останнього вшивали гузирем униз, тому утворювалися сходинки (або карби); для рівного вшивання – перший ряд снопів вшивали гузирем униз, а другий і всі подальші – колоссям униз, тому утворювалася рівна поверхня (рис. 4.18). У Придніпровському регіоні найчастіше використовувалася гладенька (рівна) конфігурація даху, яку виконували сніпками (рис. 4.17).

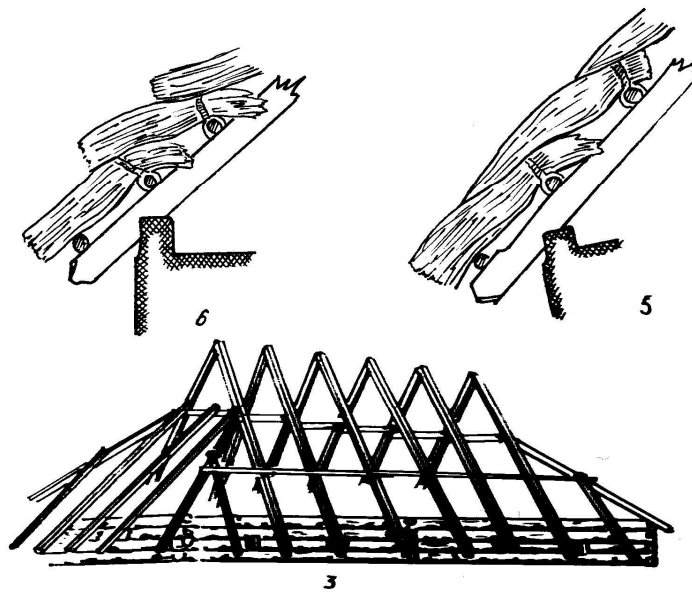
*Рис. 4. 17. Укладання снопів даху за гладенькою технологією
(мал. студента-архітектора Олега Токарева)*

Робота з ушивання даху починалася після облаштування каркаса даху: встановлення крокв (два брусів, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стіни будівлі, на яких тримається дах. Кроквина – один із брусів крокви) та лат.

Саме теслі, які зводили каркас даху, чіпляли обрядову «квітку» чи «віху» або «китицю». Ця обрядова «квітка» являла собою зелену гілку (клена, Верхньодніпровський р-н; П'ятихатський р-н, вишня – Петриківський р-н, Новомосковський р-н) чи букет польових квітів (Нікопольський р-н). Це «квітка» – передавала символіку увічнювання життя в забудованій хаті. Прикраса стояла на даху до встановлення сволока (повздожня балка, яка підтримує стелю в хаті).

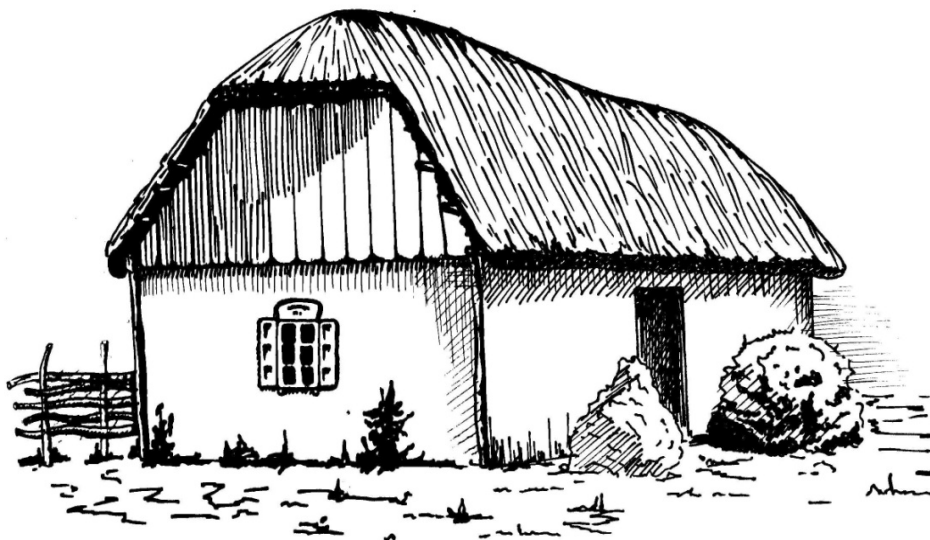
Вивершення «квітки» на кроквах хати – сакральний образ, який був характерний не тільки для Придніпровського регіону, а й для всієї України [173].

Починали крити хату з нижнього ряду, обходячи весь периметр, спускаючи перший ряд снопів на 40–60 см, це утворювало стріху (нижній край солом'яної покрівлі, який звисає над стіною; рис. Д1.5; рис. Д1.6). Цей елемент екстер'єру хати активно використовували. Так, під стріхою влаштовували місце для сушіння сільськогосподарської продукції та предметів побутового вжитку, під стріхою відпочивала сім'я в спекотний літній день тощо.

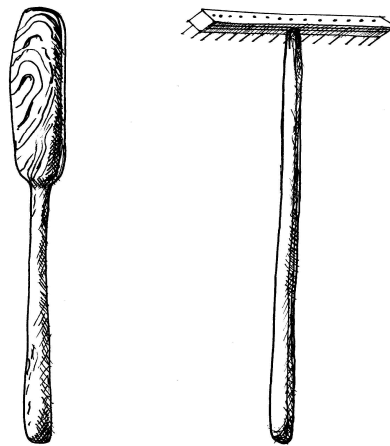
Рис.4. 18. Способи укладання снопів: 3– крокви ; 5– гладенький дах; 6– сходиноквий дах (мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)

Обв'язували каркас даху снопами гвинтоподібно за годинниковою стрілкою, закріплюючи щільно сніп за снопом рядами. Кожен вищий ряд накривав попередній майже на половину снопа. Так аж до самого верху хати.

Рис. 4. 19. Солом'яний дах з фронтонами (мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)

Завершивши вив'язування снопів, солом'яну покрівлю вичісували граблями та «прибивали», пригладжували спеціальною лопатою (рис. 4.20).

а);

б)

Рис. 4.20. Інструмент для опорядження даху: а– лопата; б– граблі

На рисунку 4.24 (фото) добре видно жердини-лати, до яких прив'язували снопи, а також вшитий гузирем донизу перший сніп, що утворює стріху, та гузирем уверх – усі інші снопи.

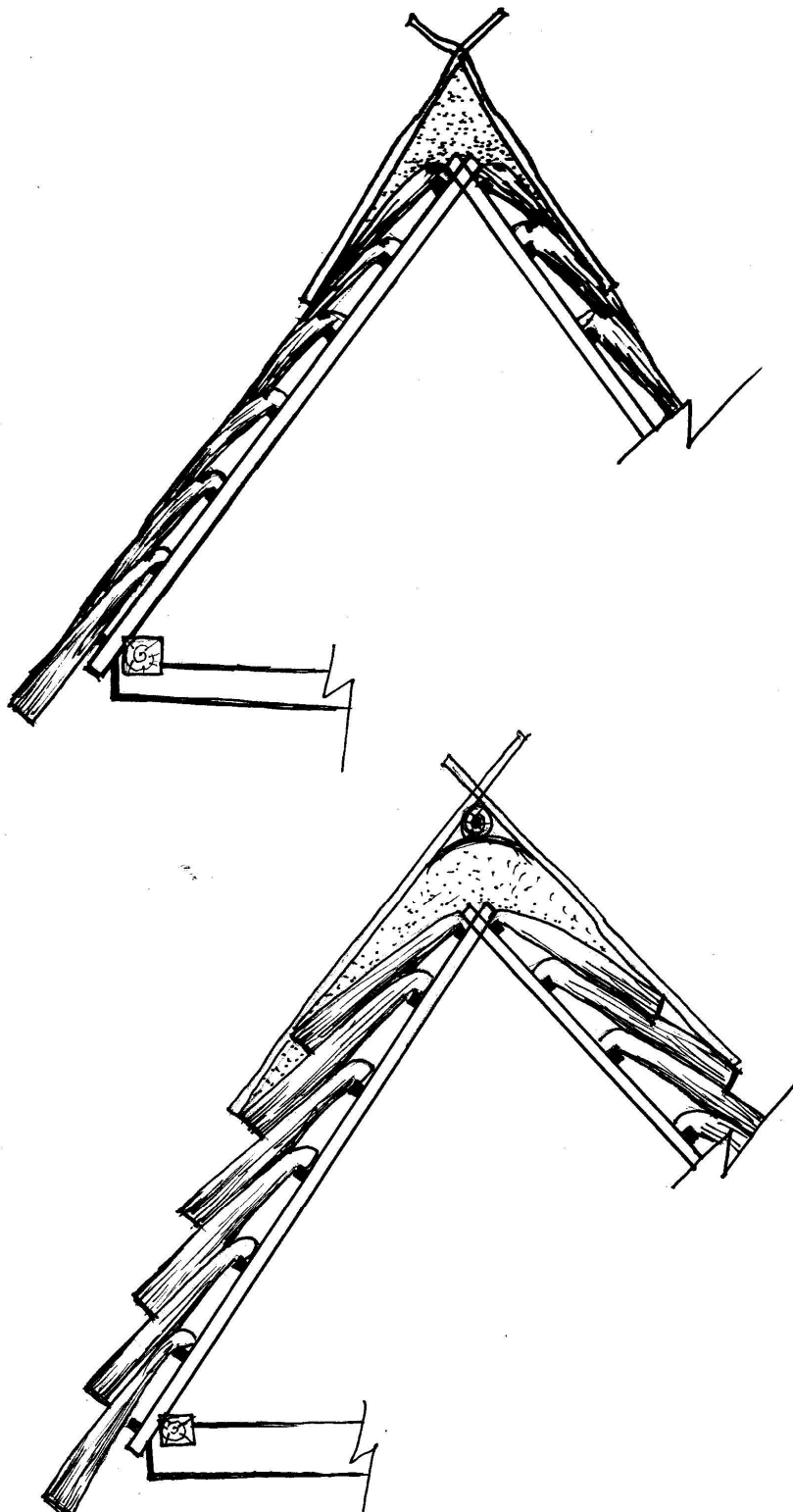
Останній ряд покриття укладали так, щоб на стику двох схилів даху (на гребені) головки покрівельних снопів якомога щільніше прилягали один до одного.

Зверху на стик ставили «козлики» (невеликі снопики), які притискали ключинами (дерев'яна конструкція, яка складається з двох або трьох жердин і слугує для укріплення гребеня даху, гребінь – верхня частина конструкції даху) (рис. 4.21).

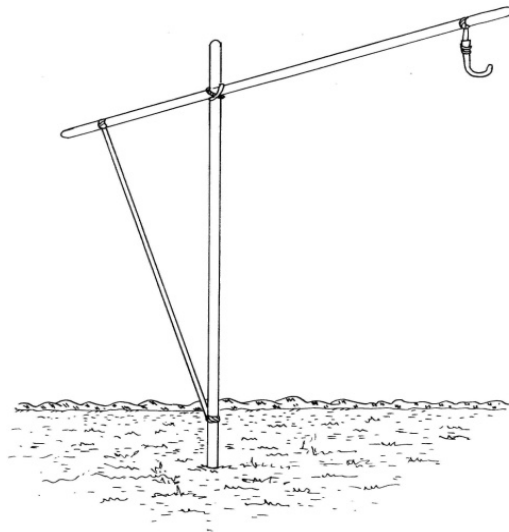
Для зручності виконання робіт з ушивання даху застосовували допоміжне обладнання, зокрема, для подавання снопів гак, який мав назву «журавель» (рис. 4.21).

Іноді, особливо на господарських будівлях, дах виготовлявся з фронтонами (див. рис. 4.19), що давало економію соломи та зручність, яка полягала в облаштуванні лазу на горище не із внутрішньої частини будівлі, а із зовнішньої. Для господарських будівель це було набагато зручніше, бо горище слугувало місцем зберігання харчів для тварин: соломи, сіна, січки

тощо. З подібними фронтонами будували й покрівлю для погрібників (рис. Д1.20. Погріб)

Рис. 4. 21. Гребінь головки покрівельних снопів з «козликом» і ключиною на рівному даху і даху, виштому в карби (мал. студента-архітектора Олега Токарева)

Рис. 4.22. Журавель для подачі солом'яних снопів на дах

Рідше у Придніпровському регіоні, зокрема, в Нікопольському та Томаківському районах, дахи покривали очеретом. Він набагато міцніший соломи, але потребував інших технологій в'язання, із застосуванням дроту, скоб, шурупів тощо. Та й сакральний для українців, бо це рослина, яка росте на болоті, отож несе в собі негативну енергетику. Тому українські селяни частіше покривали очеретом дахи господарських будівель.

Рис. 4. 23. Солом'яний дах давній і сучасний

У давній будівельній традиції дах хати слугував символом небосхилу, тому на найвищій його точці кріпили стилізоване зображення заступниці – богині Оранти. У сучасному будівництві солом'яний дах – це модний елемент екстер'єру (рис. 4.23).

Рис. 4. 24. Вигляд даху з боку горища (фото Г. Євсєєвої)

Отже, різноманітність технології будування українського народного житла мешканцями Придніпровського регіону була спричинена особливостями географічно-ландшафтного природного середовища, в якому вони проживали. Наявність у достатній кількості трьох (глини, соломи або очерету, води чи глини, дерева) місцевих будівельних матеріалів породжувала свої технології для будування житла. Висока майстерність селян та вміння зберігати традиції в забудові житла давала високу якість будівель і низькі витрати ресурсів. Саме ці якості неоціненні в сучасному зеленому будівництві.

Розділ 5. САКРАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ У ЗАБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ

Українська хата – це не тільки будівля, зроблена батьковими чи дідовими руками, а й символ «щастя, добробуту, єдності сім'ї та роду, ширше символ опанованого, людського простору на противагу стихійному не опанованому, не людському [47, с. 139–142]. Окрім цього, хата містить у собі найважливіші цикли життєвої активності людини: народження (недарма кажуть «де пуп закопаний», тобто в рідній домівці), смерті, одруження, буття. Хата в широкому розумінні цього слова – місце, де відбувається родинне життя. За визначенням В. М. Даренської, для менталітету традиційної української народної культури притаманний погляд «на дім як на продовження природи, без насильницького ламання рельєфу» [174].

Як зауважують дослідники [86; 87; 148; 149], в основі життя сільської людини лежить принцип цілісності, гармонії з природою. Цей принцип сільської української культури спричинив своєрідну поведінку господаря хати. До неї зверталися як до живої, рідної, дорогої істоти, яка уособлювала мир, злагоду, захист. Згадаймо народне прислів'я «Дома й стіни помагають» – саме так сприймали наші діди та прадіди (та навіть батьки) рідну хату.

Отже, придивімося пильніше, що для української людини уособлювала хата. У народі вірили, що оселя – це живий організм. Він може як допомагати своїм господарям, так і шкодити, негативно впливати на їхнє життя. Тому здавна вибір місця для побудови хати був одним із найважливіших обрядів, пов'язаних із народним житлом, оскільки від цього кроку залежало усе майбутнє життя в хаті: чи буде воно сповнене тепла й комфорту, чи стане притягувати різні нещастя й невдачі. Вирішуючи це питання, мешканці Придніпровського регіону брали до уваги багато чинників: віддаленість житла від певних важливих для людини місць, рельєф садиби, розташування хати щодо сторін світу тощо. Вибір місця був одним із найважливіших у всій Україні (крім Півдня) обрядів, пов'язаних із житлом. Здавалося б, це пережиток минулого, – можливо, закинуть нам сучасні прагматики, – але ж кожен, мабуть, на власному досвіді переконався, що в

одному будинку відчувається спокійно, в іншому відчувається якась незрозуміла тривога, на одному місці спиться солодко, а в іншому можуть наснитися страхіття. Саме тому ми зазвичай так серйозно й довго зважуємося на остаточний вибір.

Для нового житла намагалися знайти таке «чисте» місце, яке б задовольняло цілий ряд вимог, зокрема: щоб город за хатою та господарськими спорудами виходив до річки, ставка, на долину; щоб місце, по можливості, було на цілині, де земля «спокійна», щоб і жити в хаті було спокійно; на пагорбку, де немає вологи; там, де вранці не буває роси; де не ростуть дерева; де охоче лягає худоба; де знаходили сліди собаки чи кішки; де можна вдало розмістити господарські споруди; де є зручний під'їзд; вхід до хати повинен бути з південного боку або зі сходу; де колись була в сім'ї злагода та не вмирили діти.

Заборон було значно більше. Не можна було будувати нову хату розмірами меншу від старої, щоб не зменшилася сім'я; не будували хати на садибі родини, у якій були п'яниці, злодії тощо; де часто хворіли; там, де люди вимерли від пощесті; де вмирили діти; де були поховання (цвинтар), особливо самогубців; де раніше була церква чи якийсь інше святе місце; де були сварки та розлучення; де колись молотили; на стежках, дорогах і корчах; на роздоріжжі, перехресті доріг та на межі; на пустирях, вигонах; на камінні та болотах; там, де росло дерево, особливо бузина, терен, груша та калина; де був льох чи якісь ями; де був хлів чи стайня; де був смітник, гноярка, місце, куди виливали помий; де скупчувалася дощова вода; де стояла хата, яка згоріла від удару блискавки; поруч із місцем, де проживали недобрі сусіди (українці при забудові завжди віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалось не менш важливим, аніж із близькими родичами). Не слід будувати хати на ділянці землі, на яку претендують кілька родин, навіть якщо в остаточному підсумку перемога за вами, життя в такій оселі супроводжуватиметься постійними сварками. Ці заборони підтверджують майже всі етнографи [8; 20; 87; 96].

Одним із заборонених місць для будівництва хати було старе токовище – тік, де молотили збіжжя, бо все життя людини тоді буде переводитися, як на току. Часом наживеться всього багато, а тоді враз стане «голо, як на току». Токовище часто спалює блискавка. Тобто кожне місце, яке мало своє призначення, не могло уже слугувати для чогось іншого.

За народними повір'ями, не можна було будувати хату на роздоріжжі, бо лиха іскра поле спалить і сама щезне, а хата пусткою стане. Вважається, що в хаті все ведеться залежно від того, наскільки вдало вибране оселище. Коли на доброму місці, то й тиша буде в хаті. А як, не дай, Боже, на токовищі давньому чи на перехресному шляху, на роздоріжжі або на місці млина, то буде весь час щось скрипіти по ночах, товктися на горищі і тоді не до сну.

Якщо випадало так, що хтось ставив хату на кутковому смітнику, то не було у нього доброго життя, «не продирав очей від напруги від людей». Як зазначає А. Данилюк, обминали і ті місця для забудови, де «вулиця збиралася», тобто на «збіжищі молодому». Хто на такому місці хату поставить, то спокою не матиме ніколи [30].

Особливо важливо те, аби не будувати хати на місці, де жила родина, в якій сталося нещастя. Таке місце вважалося нещасливим і не обіцяло спокійного життя майбутнім господарям оселі. Якщо з якоїсь причини загинула ціла родина, то таке місце взагалі обходили стороною, адже на ньому тривалий час лежатиме відбиток смерті.

Остерігалися будувати житло й на тому місці, де колись було скоєно жахливий злочин, тобто місце осквернили, – бо прокляття переслідуватиме родину.

Деякі науковці стверджують, що побоювалися і таких місць, де колись когось ховали. Причому поховання могли бути такими давніми, що про них ніхто й не пам'ятав. Також траплялося, на початку будівництва викопували могилу, і це вважалося дуже поганим знаком [149].

Вибір місця для хати – дуже відповідальне рішення. З приводу нього і з ворожками радилися, і до старожилів прислухалися. І головне, слухали своє

серце: інтуїція не повинна була підвести, адже кому як не майбутньому господарю домовлятися з навколишньою природою.

Перевірка правильності обраного місця полягає в подальшому уточненні розміщення хати на одній із найбільш придатних ділянок. Для цього здійснювали такий обряд: під кожним рогом майбутнього житла забивали дерев'яні кілки або ж клали камінці, біля яких після заходу сонця таємно від чужих очей насипали певну кількість зерен жита або пшениці: 27, 30, 33, 36, 39 тощо. Водночас посередині майбутнього житла на столику або стільці, застеленому вишиваним рушником, клали хрест (що його потім, під час зведення хати, переносили на покутній стовп), хліб, сіль і залишали яку-небудь посудину з водою. Подекуди для більшої вірогідності воду ставили біля кожного кілка чи камінця. Наступного ранку до сходу сонця перевіряли, у якому стані перебували хліб, зерна, сіль і вода. Якщо все лишалося незачепленим, а кількість води навіть збільшувалася, то це добра ознака. Такий обряд інколи повторювали дві-три ночі поспіль.

Відомий також обряд із використанням металевого або глиняного посуду (сковорода, горщик тощо). Під такий посуд увечері клали жмут вовни, а вранці перевіряли, чи не зволожилась вона. Якщо так, то й житло буде вологим і будувати його в цьому місці небажано. У деяких випадках на вибраному місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалось, що й ділянка гарна.

Вважалось, що всі подібні магичні обряди мусять виконувати лише чоловіки, хоча цієї традиції мало хто дотримувався. Сьогодні частіше ці обряди здійснюють жінки.

Культура Придніпровського регіону також має ритуали, спрямовані на очищення як «нечистого» місця, так і вже збудованої хати. Вдавалися до магичних дій, уявляючи землю живою істотою, та робили все, аби вона «заспокоїлася»: на ній нічого не можна сіяти, будувати й навіть ходити. На якомусь етапі, продовжуючи всі ці магичні дії, місце під забудову почали освячувати, запрошуючи для цього священнослужителів.

Так само відповідально ставилися люди й до вибору часу для закладин житла. Це був один із найважливіших чинників, що безпосередньо впливав на успішність будівництва та подальше життя в оселі. Вважалося, що зверху все видно, і того, хто береться за будівництво, буде покарано за кожен заборонений крок. Тому в жодному разі, приміром, не можна допускати, аби на час закладин припадав присвячений комусь зі святих мучеників день, бо справу не буде завершено з якихось причин.

Закладати нову хату прийнято навесні чи влітку. Загалом, в Україні найбільш сприятливими днями вважалися вівторок, четвер, п'ятниця та субота. Хоча в деяких регіонах вірили, що в суботу не можна починати будівництво, бо зможеш просувати його лише по суботах. Неділя – святий вихідний. Зважали й на місячний день, найкращим днем для закладини хати вважали 21-й місячний день. Поганим часом для зачинання такої важливої справи був важкий рік – високосний. І звичайно ж, не годилося розпочинати будівництво на свята. Після закладин уже можна було працювати всі дні, крім неділі, свят і постів (Петрівка, Спасівка).

Слід зазначити, що будівельників обирали дуже ретельно. Це мали бути не лише спеціалісти своєї справи, а й люди, за якими не було помічено нічого поганого: їх минуле, поведінка, вдача мусили демонструвати приналежність до категорії порядних, чесних і відкритих. Найкраще було домовлятися з тими будівельниками, яких рекомендував добрий знайомий чи родич. Це вже половина успіху. До того ж вони повинні бути обізнані з народними звичаями та заборонами щодо будівництва. Поводилися з майстром чемно, усіяко догоджали, аби не розлютити й аби він не «заклав» би в хату якесь зло. Будівельників щедро пригощали.

Коли вже було визначено і місце, і час, господар уранці проводив обряд, що називався «закладини». Головною дійовою особою, крім господаря, тут був старший майстер, який потім мав керувати будівництвом. У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або на покуті (південно-східний куток) ставили стілець, застелений рушником, на якому

лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води або вина та гроші. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Боже, допоможи в час добрий», – і починав роботу. Рушник, а інколи й добрий шмат тканини та гроші він потім брав собі. Майстер робив хрест, який під час будівництва поступово піднімали на вершину даху, а після закінчення будівництва його назавжди прибивали на горищі. Після цього закладали перший камінь. Називали його жертвним. Причому це робив обов'язково господар і лише подекуди – куми. Щоб будинок стояв довго, перший камінь чи інший будівельний матеріал закладали, коли пролітав крук. Майстра на закладах добре частували, щоб той «не зарубав на кого-небудь», коли закладатиме першу підвалину. Намагалися не потрапляти йому на очі, бо як побачить кого, той може незабаром померти чи сильно занедужати. Крім того, навхрест дерева не клали, бо невдовзі в домі міг бути мрець. Це підтверджують і дослідники [54]. Коли будували хату і зводили дах, то перев'язували рушниками сволюки – щоб хата була багата. І не можна було бити по сволюку довбнею чи сокирою, щоб голови не боліли. Ще говорили: «Не буде в тій хаті життя доброго».

Колись жертвою для закладин була курка, якій відрубували голову на порозі дому та закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини й особливо того, хто першим уходив до нової хати. Пізніше під перший камінь фундаменту почали просто кидати гроші (аби вони не переводилися в оселі), а магічний ритуал закладин скоротився до того, що просто під час новосілля почали першими впускати до новозбудованого дому якусь із тварин: півня або кішку, особливо чорної масті. Але найчастіше запускали кішку разом з півнем. Кішка вважалася твариною, що заводила добрих духів, а півень був символом добробуту. Траплялось і так, що глибокі старці, втомившись від життя, самі входили першими в новозбудовану хату.

Разом із першим каменем господарі майбутнього житла обов'язково закладали дрібні гроші, зерно, хліб, вино, трави, квіти, зілля, часник, овечу

вовну, лампадки, іконки, ладан, освячену воду, проскурки та інше. Жертовні атрибути закладали під усі чотири кутки житла. У деяких селах вважали, що в чотири кутки розкласти все це немає сенсу, головне – покласти побільше в куток, розташований на сході (спочатку його називали красним, а із закріпленням християнства він дістав назву «святий кут»).

Те, що клали «під хату», було не тільки жертвою природі за ті незручності, які вона витримувала через зведення хати. Кожна річ мала смислове навантаження. Так, гроші символізували достаток у новій хаті, як і хліб-сіль; ладан мав оберігати оселю від блискавки, а вовну клали для того, щоб домівка була теплою. Звичай кидати дрібні гроші під перший камінь живий на нашій землі досі [149].

Оскільки для зведення хати за такою технологією потребувалося багато рук, поширеним способом організації будівництва була толока. Це зазвичай одноразова праця гуртом для швидкого виконання великого обсягу робіт – збирання врожаю, вирубування лісу, зведення будинків, спільного випасання худоби тощо. На толоку скликають сусідів, родичів, товаришів – без оплати, а за одробіток, тобто господар, у якого працювали толокою, обов'язково мусив попрацювати у всіх, хто працював у нього. Обов'язковим обрядом на толоці було частування, яке влаштовував господар. Над одним будинком одночасно могли працювати до 20 осіб, а то й більше. Старший майстер, який відповідав за побудову хати, звичайно зводив таке житло, яке було поширене в його місцевості, додаючи якісь свої елементи. Тому хати в українських селах, хоча були схожі архітектурно, різнилися індивідуальними особливостями. Будівництво толокою відбувалося досить швидко. Майстер керував цим «будівельним оркестром», а господарі в кінці дня щедро пригощали всіх, хто працював. Обід на місці майбутнього житла для родичів, сусідів і будівельників – це данина природі та добрим духам, які мають стати опікунами нового житла. Господар першим випивав чарку, а потім підносив усім присутнім, починаючи з того кінця, звідки сонце сходить, і дякував, що

погодилися допомогти йому в нелегкій справі. Особливо частували старшого майстра.

Цікаво, що справжній майстер ніколи не завершував повністю роботу над хатою. Він зберігав традиції предків щодо своєї професії (а дуже часто це передавалося у спадок, батько вчив своєї справи сина) і знав: щоб із хати вилетіли всі злі духи, треба залишити невеликий шматочок даху над сіньми, який господар через деякий час сам закривав. Крім того, після спорудження хати протягом року не можна було її всю білити, а потрібно було залишити хоча б невеликий клаптик, прихований від чужих очей, які можуть накликати лихо.

Після закінчення основних будівельних робіт на гребені даху ставили хрест, прикрашений рушником, стрічками, житніми колосками та букетом квітів – це була «квітка». Вивершення хати «квіткою» було своєрідним сигналом до того, що господареві слід розрахуватися з майстром, а господині – накривати стіл. «Квітка» – це не лише знак закінчення робіт, а й символ духовного очищення оселі. Це могла бути і просто свіжа гілка з клена, калини, берези чи вишні. Вона була символом нового житла. Майстрам, які будували житло, інколи не платили за роботу грішми, а частували їх могоричем і перев'язували матерією. Звичай називався «давати на сорочку» і означав взаємне дарування: з боку майстра – житло, з боку новоселів – одяг.

Обряди щодо закінчення будівництва вважалися дуже важливими, оскільки остаточно закріплювали атмосферу, яка пануватиме в оселі й безпосередньо визначатиме самопочуття мешканців, впливаючи на здоров'я, стосунки в родині, життя в цілому. Такий урочистий і святковий обряд називали «вхідчини», «перехідчини» або «входини». Сьогодні лише в селі дотримуються цього звичаю, і то не всюди.

Спочатку до двору запускали півня: де півень, там інша живність водитиметься, корови будуть добре доїтися. Перед новосіллям пускали в порожній дім чорну кішку (іноді чорного kota), іноді залишали її там на ніч, оскільки вона першою зустрічає господаря на тому світі, а також тому, що

той, хто першим увійде до нового будинку, нібито помре протягом року. У далекому минулому першим у хату навіть вводили коня, мабуть, для того, аби впевнитися, що хата добротна, міцна та велика. Дуже пильнували, щоб у цей день ніхто не сварився, щоб усе виконувалося за звичаєм.

Господар уночі в старому будинку вклонявся на всі чотири боки та просив Домовика піти до нової оселі. А в новому домі на горищі вже мусило бути приготоване пригощання – окраєць хліба із сіллю та кухоль горілки. Іноді Домовика символічно переносили у лапті, поклавши туди шило та жаринку. Або ж його закликали у мішок чи горщик із кашею та переносили до нового житла. Час переходу різний у різних місцевостях: це й «рівно опівдні», і «якомога раніше перед сходом сонця», причому в жодному разі не в понеділок чи в суботу та не в період Посту. Переїжджали і темної ночі, аби «господаря не помітила нечиста сила».

Господар вносив до хати ікону, а господиня – рогач і кочергу, ними хрестили усі кути, аби комахи не водилися. Далі читали «Отче наш» та ставили ікону до святого кута. Потім вносили хліб на вишитому рушнику та сіль, миску з житом, пшеницею, дрібними грішми та пляшку горілки, і господар просив достатку в новій оселі. Раніше це також робили родичі, у деяких випадках куми. До хати входили за старшинством: хто раніше увійде, той раніше й помре, і це повинно бути природним.

Особливого значення надавали першому запалюванню печі. Якщо вогонь горів ясно, то в новому домі буде мирно, якщо дим пішов у дім, то не уникнути суперечок.

Якщо до хати переселялися молоді, які щойно побралися, то, вийшовши на вулицю з хлібом і сіллю на вишитому рушнику, старший в родині благословляв дітей на щасливе життя в новій хаті. Молоді господарі бралися за кінці рушника, і він заводив їх у нове житло. За ними заходили родичі та сусіди; найстарша жінка роду посипала всіх зерном і дрібними грішми, бажаючи щастя в новому домі.

Далі відбувався перший обід в новій оселі. Цей акт символізував відновлення того ладу, що панував у старій хаті. Всі гості дарували подарунки та сідали за столи, а молоді господарі частували гостей. Перший обід у новій хаті мав бути дуже гарним, обов'язковою стравою було м'ясо зарізаного спеціально для цього поросяти.

Закінчувалося новосілля співами й танцями (прийнято спочатку було співати обрядових пісень і тільки потім звичайних). Вважали, якщо день новосілля мине без пригод, весело, то й життя мешканців нової оселі буде спокійним, щасливим.

На новосіллі обов'язково освячували житло, обкурювали його ладаном, смирною, вугіллям та запаленими шматочками шкіри. Сьогодні часто запрошують священика святити оселю. Доброю прикметою буде, якщо він щось забуде в хаті й повернеться за цим – зазначають дослідники [165].

Гості, до речі, за народним звичаєм, чітко знали, хто що дарує. Так, батьки новоселів несуть подушки, родичі та сусіди – клуночки з житом, хліб, сіль, посуд, ложки (старий посуд у новій хаті категорично заборонявся). Примічали, хто що скаже, прийшовши на входини, або як одягнений, бо все позначалося на житті у новій оселі. Цей день вважався святковим, і, незалежно від добробуту, входини намагалися зробити якнайкращими.

У народі існує безліч прикмет і повір'їв, пов'язаних із хатнім побутом. Ось деякі з них:

- ✓ Якщо перший раз людина заходить у новозбудовану хату, то обов'язково треба щось дати в цю хату, покласти на стіл: карбованець чи навіть копійку, чи так щось, аби в цій хаті велися і гроші, і до грошей усе.
- ✓ Не можна залишати хату на ніч не заметеною, бо вночі по хаті ходять ангели.
- ✓ Як лопне в хаті посуд, сволок, скриня, двері, то це прикмета, що буде мрець у родині.
- ✓ Не свищи у хаті, бо когось «висвищеш» (вибуде з рідної хати).

- ✓ Не можна виносити сміття з хати, коли зайшло сонце, бо кусатимуть собаки (...бо хата згорить; бо настануть злидні; бо хазяїна винесеш – помре).
- ✓ Не можна, прийшовши до хати, стояти, якщо в хаті є дівчина, а треба сісти: щоб старости сідали.
- ✓ Не обмітай кругом себе, бо не вийдеш заміж.
- ✓ Не треба замітати хату від столу до порога, а треба – від порога до столу, бо не заходитимуть старости.
- ✓ Не треба вимітати з-під ніг, бо погано триматимешся на ногах.
- ✓ Хто виносить сміття із хати, того будуть брати в куми.
- ✓ Як у хаті є дівка, то хату годиться замітати від порога до печі. А після заходу сонця зовсім не годиться мести [5].

З хатою у народі пов'язано чимало прислів'їв і приказок.

- ✓ Нова хатка – нова гадка.
- ✓ Не взявшись за сокиру, хати не зробиш.
- ✓ Хату руки держать.
- ✓ І собака зимою про хату думає.
- ✓ Хата чужа як свекруха лиха.
- ✓ У своїй хаті й кутки помагають.
- ✓ Не гарна хата вуглами, а гарна пирогами.
- ✓ Своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха.
- ✓ Де багато господинь, там хата неметена [2].

Підтвердження споконвічної великої поваги до хати збережені у художніх творах та фольклорі: до неї можна заходити лише з непокритою головою, у ній не можна свистіти, палити; у «Волині» Б. Харчука: *«Я тобі покажу, як у хаті курити, – кричав батько. – Оце тобі за те, що закурив у хаті. Оце за те, що за столом курив. Оце за те, що під образами, – проказував за кожним ударом батько»*; хата – уособлення родинного вогнища (*«Дорогая тая хатка, де родила мене матка»*), благополуччя, досягнутого завдяки працьовитості (*«Хату руки держать»*), (*«У великій хаті веселі люди»*), гостинності (*«Що хата має, тим і приймає»*), волі, незалежності (*«Своя хата – своя правда», «Своя хата й своя воля», «В своїй*

*хаті – своя правда, і сила, і воля»); на протывагу своїй хаті («Своя хата – як рідная матка») виступає чужа («Чужа хата не гріє»); зауважують: «Не надійся на чужу хату, бо під тинном доведеться умирати»; виявом (знаком) крайньої неповаги до гостя є метіння при ньому хати («мести хату при людях»); у пісні співають: *Ввійшов же я до хати Та взявся вітати, А дівчина до віника Хату замітати. Бодай же ти, дівчинонько, Того не діждала, Та щоб ти та й при гостях хату замітала»; оригінальною символікою пронизана народна загадка про хату: «Стоїть Гася, надулася, полу відкрила, людей впустила».**

Розділ 6. САКРАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕР'ЄРУ ТА ОЗДОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ

Хата – житловий простір людини, місце родинних обрядів, символ добробуту. Цей домашній простір у слов'янських народів умовно поділявся по діагоналі на дві частини: лівий бік (куток із піччю) – жіноча половина помешкання, а правий (куток із покуття) – чоловіча. Оригінальність внутрішнього планування української хати, як правило, виявлялася через світоглядні уявлення та обряди, пов'язані з окремими предметами: піччю, столом, скринєю, лавами, жердинами-полицями, символіка яких у етнічній духовній культурі є своєрідною для українців. Інтер'єр житла давніх українців ще з часів давньоруського періоду визначався типологічною єдністю: внутрішній кут хати займала вариста піч, складена з каменю або глини та побілена, по діагоналі від неї – «святий кут» або покуття, у якому розміщувалися ікони (інколи їх могло бути до 20 – 30 на одній стіні), прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовували дерев'яний настил («піл»), поблизу нього – скриня, далі – колиска; вздовж чільної та причілкової стін установлювали лави, прикрашені веретами, коцями або килимами, біля дверей та понад ними – мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни – хлібна полиця.

Інтер'єр української хати – відкрита сторінка історії українського народу, – це обладнання, оздоблення з характерними яскравими національними рисами, це простота, доступність, вигода, стриманість у поєднанні з художнім довершенням декоративного оздоблення.

Житло – необхідна умова існування будь-якої людини, тому в матеріальній культурі кожного народу воно посідає важливе місце. В екстер'єрі етнічне виражається, переважно, у способі оформлення окремих елементів. Більшу етнічну специфіку несе інтер'єр житла, який залежить від зовнішніх умов: характер планування, облаштування, меблі, посуд, елементи оздоблення тощо. Спостерігається схожість житлового інтер'єру по всій

території проживання українців. Така схожість природна: саме в організації внутрішнього простору житла конкретний народ втілює своє розуміння доцільності, вигоди й краси.

Інтер'єр типового житла південних лівобережних районів України

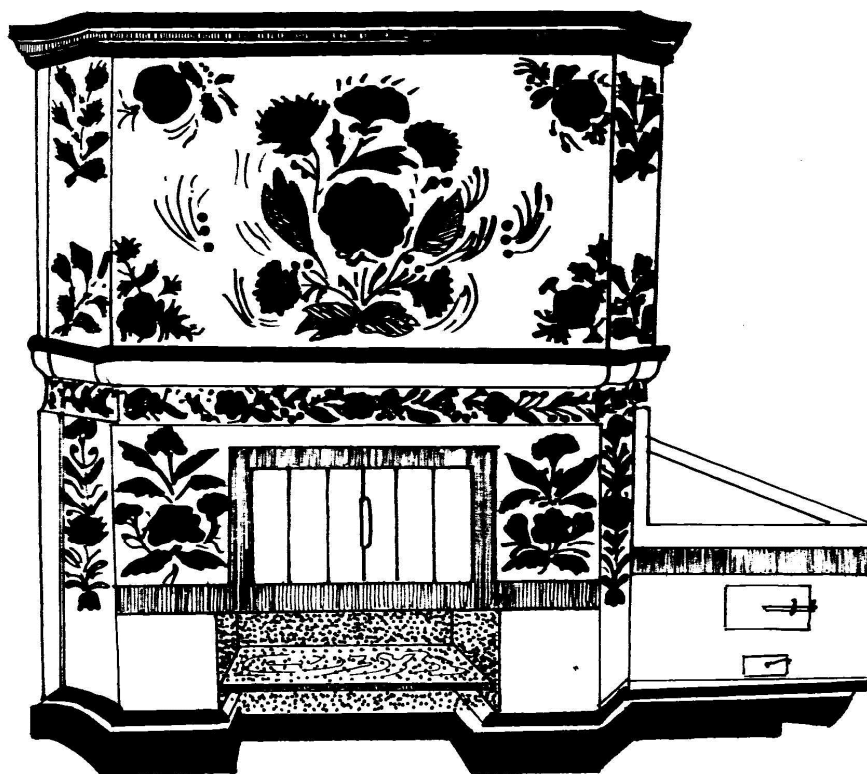
Інтер'єр житла південних лівобережних районів України наслідував загальноприйняті в українській традиції прийоми розташування печі в кутку біля вхідних дверей, шафи для посуду в протилежному кутку і лави попід вікнами чільної стіни хати, вирізняючись формою комина варистої печі: піч мала закритий стінками комина припічок (рис. Д1.7.). В інтер'єрі житла був

Рис. 6.1. Інтер'єр типового житла південних лівобережних районів України [65]

присутній петриківський розпис на стелі, горішній частині стіни, особливо розкішно орнаментували комин печі. У його композиційну структуру на початку ХХ ст. органічно ввійшли елементи класичної архітектури – колонки, карнизи, фігурні декоративні арки. Карнизи прикрашали живописним орнаментом у вигляді рослинного сюжету – «бігунчика», «бігунця», або кольоровими смугами. «Вази», «букети», «квітки» та «гілочки» заповнювали площини комина між колонками. За допомогою ганчірки («віхтя»), щіточки-пензля («котиковий пензель» із котячої шерсті, складеної у пучечок та прив'язаної ниткою до держальця), навкоси зрізаної

стеблини рогази петриківці створювали пишні рослинно-орнаментальні композиції. Фарби виготовляли домашнім способом із трав, листя та ягід. Використовували також і природні барвники – кольорові глини, вохру, глей, сажу та крейду.

*Рис. 6. 2. Типова українська піч із лежанкою Придніпровського регіону
(мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)*

Настінний розпис у побуті українських селян має свою давню традицію. Він тісно пов'язаний з умовами побуту українських селян, насамперед, із матеріалом, з якого українські селяни будували своє житло, особливо у степових та лісостепових зонах України. Селянські хати були глиняні і білилися крейдою. Такі оселі зумовлювали прикрашення їх настінним розписом.

Зовнішні стіни хат прикрашали під стріхою і по краях кольоровою глиною у вигляді смуг – «підведення», кольорових плям, крапок («горошок»). Також їх прикрашали у вигляді карнизів, рам, колонок, призьб,

що вирізняли архітектурні деталі будови і відзначались вдалим підбором кольорів.

Але головне малювання настінного розпису було всередині хати. В інтер'єрі розписом особливо виділялась піч, верхня її частина – комин, він був розмальований квітками, півнями, дивовижними птахами, гронами калини тощо (рис. 6.2, 6.3).

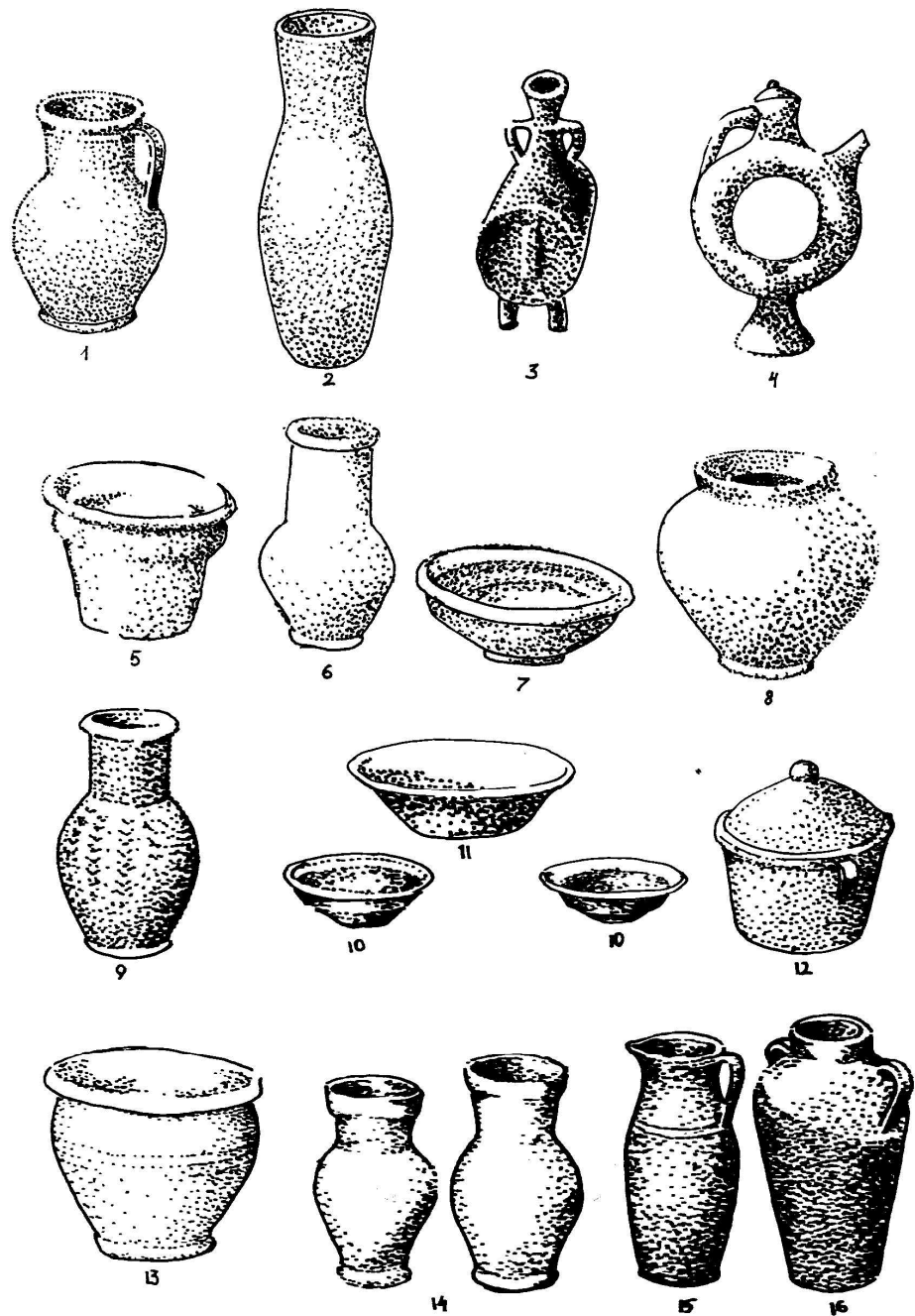

Рис. 6.3. Піч української хати, розмальована Петриківським розписом

Крім печі на побілених стінах хати кольоровою плямою виділявся мисник із гончарним посудом, скриня, на зеленому полі якої горіли червоні та оксамитові барви. І це все барвисте оздоблення внутрішнього інтер'єру цілком гармоніювало з рештою оздоб української хати, з вишитими рушниками, глиняним посудом (рис. 6.4).

Вище згадувалося, що настінне малювання було властиве майже всій території степової та лісостепової України, але, як бачимо, ніде воно не збереглося до сьогодення, окрім селища Петриківка Дніпропетровської області (Слобода Петриківка, що раніше мала назву Петрівка, була заснована у 1772 році переселенцями із старовинного

запорізького поселення Курилівка, землі якої періодично заливалися весняними повеневими водами. Ініціатором цього переселення був останній кошовий отаман Війська Запорізького Петро Калнишевський, збудувавши

Рис. 6.4. Глиняний посуд, яким користувалися селяни Придніпровського регіону у побуті: 1 – гладущик; 2 – довжанка; 3 – баранець; 4 – куманець; 5 – ринка; 6 – молочник; 7 – миска; 8 – горщик; 9 – глечик; 10 – полумисок; 11 – миска; 12 – ринка; 13 – макітра; 14 – глечики; 15 – банька; 16 – слоїк (мал. магістра архітектури Оксани Яковенко)

тут дерев'яну церкву. На честь Петра Калнишевського село і стало називатися «Петриківка»), у вигляді знаменитого в Україні і світі

Петриківського розпису [45]. Саме тому ми шанобливо і вдячно вклоняємося сьогодні тим самовідданим ентузіастам, які забезпечили Петриківському розпису шлях у майбутнє.

В основі петриківського мистецтва лежить образне сприйняття рідної природи, любов до української землі. Класичними елементами Петриківського живопису є навколишні рослини, зображення яких, до речі, не використовується ні в одному з існуючих видів розпису. Орнаментні мотиви, де переважають яскраві, насичені тони, привертають увагу не тільки колоритом, а й надзвичайною цілісністю творчої ідеї. Простота малюнка насправді приховує довгу й копітку роботу митця, який філігранно зобразив дрібні деталі картини. Основні мотиви розпису – це польові квіти, гілки калини, мальви, півонії, айстри.

Свої шедеври мешканки села створювали за допомогою пензликів, паличок, обмотаних тканинами, або просто пальцями. Палітра використовуваних фарб рясніла найяскравішими, найбільш насиченими кольорами. Кожна господиня прагнула зробити свою хату наймальовничішою. Вважалося, що яскраві красиві картини є зовнішнім проявом духовних багатств внутрішнього світу людини. До мешканців же не розписаних хат ставилися як до людей темних і морально убогих, з якими навіть вітатися не варто. Найстаранніших господарочок у Петриківці називали «чепурушками». Найбільш здібних малювальниць запрошували розписувати хати в інших селах. Саме вони передавали навички розпису від покоління до покоління.

Петриківські художники малюють переважно саморобними пензликами, зробленими з котячої шерсті (так звані «кошачки»). Особливість такого пензля полягає в тому, що, вмочений у фарбу, після будь-якого дотику він сам випростовується – отже, завжди готовий до накладання все нових і нових мазків. Настінний розпис виконували за допомогою дуже простих засобів і матеріалів. Основними барвниками були кольорові глини і саморобні рослинні фарби, які виготовляли домашнім способом із різних

трав, листя, ягід, квітів. Так, наприклад, зелену фарбу видобували із соку пірїю або пасльону; синю – з квітів проліска або змішуючи білу глину з сажею або з потовченим деревним вугіллям чи плодами бузини; жовту – із цибулиння, пелюсток соняшника. Фарби розводили на молоці або ж на жовтках яєць. Для надання фарбам довговічності та блиску вводили перепалений крохмаль [45]. Однак усе одно малюнки не були розраховані на довге життя. Раз на рік під велике свято всі настінні розписи змивали і наносили нові.

На початку ХХ століття розпис поширився на предмети домашнього вжитку – посуд, скрині, брочки тощо. Потреба у подібному декорі спонукала до заняття малюванням цілі родини, які продавали свої роботи на базарі. А оскільки в той час Петриківка була великим торгівельним центром, то роботи сільських художників здобули популярність і в інших регіонах України.

Попит на петриківські вироби не тільки викликав прагнення його задовольнити, але й визначив більш високі вимоги до техніки виконання й художнього рівня малюнків. Заняття художнім ремеслом поступово ставало справою найбільш кваліфікованих народних майстрів, які обрали малювання професією. І вже до початку ХХ століття тривіальний побутовий декор міцно утвердився як самобутній жанр народного мистецтва. Наприкінці ХІХ століття Петриківка легко освоїла олійні фарби, якими місцеві майстри раніше не користувалися (сьогодні до них додалися акрилові й керамічні). Мистецтво розпису розвивалося, з'являлися нові поєднання кольорів, удосконалювалася техніка, і тоді ж виникла категорія живописців-напівпрофесіоналів, які працювали на замовлення.

Пізніше, коли у продажі з'явився папір, у Петриківці почали малювати так звані «мальовки» – розпис наносили на паперові стрічки, які потім закріплювали на стінах житлових приміщень, вмонтовуючи в шар глини, якою обмазували стіни (рис. 6.5).

Провідну роль у розвитку петриківського розпису відіграла група народних майстрів, які жили і працювали в Києві. Під їх впливом формувалися основоположні принципи творчості художників Петриківки.

Рис. 6.5. Елементи Петриківського розпису в інтер'єрі сучасної української хати

З початком Першої світової, потім громадянської війни, а особливо колективізації, Петриківський розпис прийшов у занепад. Можливо, чудова народна традиція була б назавжди загубленою, якби не місцевий вчитель Олександр Статива. Завдяки його старанням 1936 року відкрилася сільська школа декоративного малювання, викладачем якої стала остання петриківська чепурушка Тетяна Пата. Ця унікальна жінка, яка не вміла ні читати, ні писати, навчила тонкощів майстерності цілу плеяду майстрів. Після війни один з учнів школи, Федір Панко, створив у селі творче

об'єднання «Петриківка», а потім – експериментальний цех підлакового розпису, який збагатив народний художній промисел новим жанром.

Петриківський розпис у наші дні набуває все більшого розвитку. Сучасний Петриківський розпис розвивається у сфері традиційно-побутового, самодіяльного мистецтва і творчості художників-професіоналів. Цей вид декоративно-прикладного мистецтва вражає нас і зараз. Так, 25 вересня 2012 року сучасні майстри села Петриківка увічнили своє мистецтво 120-метровим вуличним розписом, який увійшов до книги рекордів Гіннеса. Це автентичний кольоровий малюнок із традиційною символікою із квітів. Усі жителі села, навіть маленькі, долучилися до цього дійства: вони старанно малювали три дні, витративши 30 кілограмів емалевої фарби [46]. Петриківський розпис – перлина народного мистецтва, згусток краси і таланту не тільки Дніпропетровщини, а й усієї України. Про визнання таланту і майстерності петриківських майстрів свідчить той факт, що 2011 року ЮНЕСКО прийняла рішення про внесення Петриківського розпису до Списку нематеріальної культурної спадщини людства. Вперше у своїй історії Україна виборола такий почесний статус. Пишаємося тим, що наш національний культурний скарб визнано в усьому світі. Таке важливе для України рішення було прийняте на 8-й сесії Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. У роботі 8-ї сесії взяли участь 600 експертів із 95 країн світу.

Інтер'єр типового житла правобережних районів Придніпровського регіону. Інтер'єр житла правобережних районів нижньої течії Дніпра мав загальноприйняте розташування й відрізнявся від лівобережних лише формою комина варистої печі. Піч мала відкритий припічок (рис. 6.6), над яким на стовпчиках або без них нависав комин у формі усіченої чотиригранної піраміди. Похилі стінки комина мали завжди вгорі й понизу профільне завершення у вигляді кількох тяг.

Рис. 6.6. Вариста піч із припічком

На початку ХХ століття до варистої печі з метою доцільнішого її використання добудовували ще одну піч (грубу або лежанку), якою опалювали хату. Конструктивно-архітектурне вирішення цього комплексу (піч-груба) продовжувало традиційні прийоми, усталені в усіх районах України. Грубу прикрашали настінним розписом. Декор груби поєднувався в кольоровій і орнаментальній розробці з оздобленням печі (рис. Д1.8; рис. 6.7, 6.8, Д1.9.; рис. Д1.10). У житлі віддавали перевагу рослинному, вазонному типу орнаменту, який виконували насиченими червоними кольорами. Розписом, окрім печі та груби, прикрашали стіни, стелю, вікна. Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Вона захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Тож не випадково, що кожна її деталь, кожна річ і знак мали естетичну та магічну спрямованість.

Рис.6.7. Груба з лежанкою, прикрашена Петриківським розписом

Рис. 6.8. Вариста піч із лежанкою та грубою

Рис. 6.9. Мисник–полиця

Рис.6.10. Вариста піч із лежанкою (с. Гречино Петриківський р-н)

Рис. 6.11. Вариста піч (с. Сорочино Петриківський р-н)

Починається хата з порогу. **Поріг** – символ початку і закінчення хати, дому (рис. 6.12). За найдавнішими повір'ями, саме під порогом спочивають душі померлих предків, які охороняють рід. Причиною таких вірувань, вірогідно, були первісні типи поховань під порогом. Порогові віддавали шану, йдучи до вінця і вирушаючи в останню путь (стукання труною об поріг). В Україні поширене повір'я: якщо підмітати до порога, то все добре вийде з хати, тому старші люди підмітають від порога в хату, щоб усе добре залишалося в хаті. На Поліссі поширений звичай прибивати палицю з осоки до порога, щоб відлякувати все зле [30]. Магічними властивостями наділив народ кінську підкову, яка приносить щастя в родину. Тому її прибивають на порозі або над дверима. Казали, хто знайде ненавмисне підкову, тому вона принесе щастя. Також під сінешній поріг підкладали підкову, щоб у хаті гроші велися. Щоб ішли люди до хати і з хати, то клали під поріг дві підкови: одну ріжками до хати, а другу – з хати.

За правилами народного етикету завжди вважалося, що вітаються через поріг тільки погано виховані або просто злі люди. Тому казали: «Не подавай руки через поріг, бо посваришся». Не можна й передавати через поріг якусь річ, бо сам будеш просити. Не можна ввечері виходити за поріг, як щось

Рис. 6. 12. Поріг української хати

учується, ніби хтось гукає, бо покинеш свій дім. Не можна переходити поріг хати однією ногою взутою, а другою босою, бо не оженишся або не вийдеш заміж. На порозі не годиться нічого рубати, бо шкодитиме худобі. Не можна до порога рубати, бо в двір буде забігати лихий собака. На порозі гріх щонебудь робити, бо не буде воно так, як хочеш. Не подавати води через поріг, бо не оженишся (не вийдеш заміж). Не треба перемітати сміття через поріг, бо не вийдеш заміж, не будуть сватати. Коли перекидати сміття через поріг, то в хату жаби стрибатимуть. Не можна перемітати сміття через поріг, бо можна вимести когось із сім'ї. Не треба перемітати через поріг, бо хлопці не любитимуть [34; 38].

Центральним місцем у хаті завжди була піч – символ домашнього вогнища. З піччю пов'язано багато народних повір'їв і забобонів: коли в печі випікається хліб, у хаті не можна підмітати, бо це неповага до хліба; коли печуть хліб, на печі не можна лежати, щоб не турбувати її в цей час, який вважається священним; до печі догуляють ніжками новонароджену дитину – обряд прилучення до хати і роду; на піч молода в хаті молодого кидала свій пояс, щоб долучитися до нового домашнього вогнища; коли топиш дровами в печі й запискотить дровина, то буде якась звістка у домі; не можна на печі взуватись, бо мати вмре; як саджають хліб у піч, то треба залякнути двері, аби ніхто не виходив і не заходив до хати, бо як зайде і вийде з хати на голу піч, то це прикмета, що ця людина буде голодна, будуть злидні й нестатки в

сім'ї [34; 38]. Ритуальне значення печі в хаті зумовило й особливі урочистості та звичаї під час її будівництва. Роботу цю раніше виконували тільки жінки. «Бити» піч кликали дужих, умілих і веселих жінок. Замішуючи глину на піч, вони при цьому працювали, як на обряді випікання короваю, співали жартівливих пісень. Починали робити (бити) піч до сходу сонця, щоб хліб у ній був, як сонце. А коли закінчували ліпити піч, челюсті (вхідний отвір печі – отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі), то старша з жінок хрестила піч у челюстях і примовляла: «Господи, благослови, і Духу Святий». Це для того, щоб усяка страва смачна в печі була.

Піч була головною річчю в домі. У певному розумінні її обожнювали, про неї казали: «Піч як мати рідна». Біля печі жінка проводила свій основний час, тому саме піч вона очепурила, білила, ретельно оздоблювала розписами та витинанками, що давало уявлення про уподобання господині, її естетичні смаки. По всій Україні мальовничо розписували сам комин. Ніщо так погано не могло характеризувати хазяйку, як занедбана неестетична піч. Її білили щотижня (адже через приготування їжі вона швидко забруднювалася), а надзвичайні чепурушки – щодня. Перед святом Свічки (1 вересня), коли «піч іменинниця», її також обов'язково білили, наносили новий розпис, прикрашали квітами, бо в цей день справляли «весілля комина».

Пильна увага до печі пояснюється традиційними уявленнями народу про вогонь як один з елементів життєствердження. До того ж, за давніми віруваннями, за піччю живе Домовик – добрий дух сім'ї, охоронець будинку, домашнього вогнища. Якщо до нього добре ставляться, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображають, він шкодить. Тому культ предків вимагав пильної уваги саме до печі. Адже у старовину померлих ховали під вогнищем, а той факт, що розписом займалися тільки жінки, які теж охороняли вогнище, вказує на безпосередній зв'язок розпису із культовими традиціями і обрядами. Звичай покривати піч геометричними орнаментами та деревом життя – відгомін уявлень дохристиянських часів,

коли дерева і рослини об'єднували душі померлих і живих. Місцем зустрічі світу живих та мертвих завжди вважалася піч, в якій живе Домовик – посланець «того» світу, тому не можна в хаті говорити лихих слів [132]. Піч була центром місцезнаходженням домашніх духів та душ померлих родичів, тому і не слід було лаятися в хаті, оскільки можна було образити цих духів та душі.

Піч за своєю суттю – це оберіг, головний предмет житла, тому вона уособлювала такі найважливіші для селянина елементи: була символом материнського первоначала, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини; вона ритуальна і культова як родинний вівтар – вогонь вважався священним, тому люди поклонялись йому; піч мала не тільки функцію приготування їжі та надання тепла, а й духовну, згуртувальну, звідси і вираз – родинне вогнище [47].

Піч – це насамперед вогонь, вогнище. З вогнем, як і з піччю, пов'язані численні вірування та обряди, адже домашньому вогнищу поклонялись як найближчому та головному уособленню божеств стихії вогню [81]. Піч завжди була своєрідним центром, головним місцем, до якого все тяжіло у хаті. Серед сакральних елементів традиційної хати вона посідала найперше місце як символ осілого людського життя. Без пічного вогню, тобто вогнища, на якому готується їжа, дім не вважався житловою спорудою.

Варто зауважити, що культ вогню та домового божества надзвичайно старий, відомий у всіх індоєвропейських народів. Домове родинне вогнище було першим жертovníком, а голова родини – першим жерцем. Старший в родині, батько (пізніше «батюшка» – священник) виконував усі необхідні обряди, пов'язані з домовим вогнищем.

Оскільки вогонь в печі та сама піч вважалися священними, то і поводитися з ними необхідно відповідним чином: сама хазяйка повинна ставитися до нього з повагою, лагідно, його не можна було лаяти чи при палаючому вогні лаятися, не можна казати нічого поганого, у нього не можна плювати або кидати що-небудь нечисте, з ним не можна бавитися. Навіть

попіл підмітати в печі не можна було звичайним віником, для цього існував окремий, ритуально «чистий» віничок, зроблений з полину.

Ще в дохристиянські часи на Русі був звичай укладати шлюб біля родинного вогнища. Котрийсь із батьків звертався до молодих із побажанням: «Нехай вогонь поєднає». До весільного комплексу входив також обряд прощання молодої з батьківським вогнищем і прилучення його до того, що палає в оселі молодого. Для цього вона брала з дому жарини. Пізніше під час заручин старости й наречена мали стояти ближче до печі. Старости намагалися потай виколупати з печі шматок цеглини чи обмазки та покласти до кишені, щоб сватання вдалося. А дівчина того вечора не відходила від печі й колупала комин, ніби благаючи захисту. У деяких районах дівчина під час сватання ховалася на печі. Якщо вона не погоджувалася вийти заміж за того, кого їй пропонували, то до кінця сватання залишалася там.

По діагоналі від печі розташовувалося найсвятіше місце в хаті – покуть (покуття, парадний, святий кут). Воно було повернуте, як казали в народі, «обличчям до сонця». На покуті розміщували ікони, прикрашені великим рушником (його називали божником, божницею); тут стояли квіти та цілющі трави, горіла лампадка. Влітку тут клали і пучечок колосся, що символізував урожай і достаток. Тут знаходилося місце і для свяченої води, і для страсної свічки. На Полтавщині покуть прикрашали вишневими гілочками, інколи паперовими квітами. Ікона з покуття ніби спостерігала за всім, що відбувалося в хаті. Почесних гостей завжди саджали біля покуті, людину, яка помирала, клали головою до божниці. Коли хтось заходив до хати, він неодмінно мав зняти головний убір і перехреститися на покуть.

У своїх мольбах селяни завжди поверталися до покуті (казали: треба «помолитися на покуть»), до цього кутка зверталися і в радощі, і в печалі, дякували Богові та просили змилоствитися. Слово, дане на покуті, мало бути найміцнішим. Порушити його вважалося великим гріхом [149].

Перед іконами молилися Богу. Найчастіше на них зображували святого Миколая, Богоматір, Ісуса Христа. Загалом ікони могли прикрашати три стіни хати, за винятком вхідної, де з правого боку був мисник (рис. 6.9), а з лівого – піч. Навіть місце перед іконами вважалося священним. Тут на столі клали хліб із грудкою солі. Як уже зазначалося, образи обов'язково опоряджували рушниками, колоссям, гілками калини, сухими або виготовленими з паперу квітами.

Купували ікони на ярмарках, а ікони замовляли в місцевих або мандрівних іконописцях (богомазів). Найбільшого поширення в Україні

Рис. 6.13. Покуть української хати

набули ікони, намальовані на дошках (рідше – на полотні) темперою або олією. У кінці XIX століття почали входити в побут літографії. Ікони, намальовані народними майстрами, здебільшого були реалістичні, оскільки відбивали життя народу. Іноді народні іконописці створювали образи зі своїх рідних і близьких, а то й із самих себе. Тому, наприклад, святого Георгія зображували на іконі молодим хлопцем, підперезаним червоним поясом, святу Варвару – молодою дівчиною зі стрічкою на голові. Часто святих малювали у вишитому одязі, а самі образи оздоблювали рослинним орнаментом.

Українські хатні ікони завжди відрізнялися життєрадісністю кольорів і м'якістю ліній. Їх кольорова гама характерна для всього народного живопису. Це відтінки коричневого, жовтого, червоного чи чорного з вкрапленнями інших кольорів. У кожній місцевості ікони мали свої регіональні риси залежно від стилю місцевої народної школи і традицій виконання малюнка.

Рис. 6.14. Образи (ікони на столі; с. Шульгівка Петриківського р-ну)

Образи в хаті нагадували членам родини про Божу опіку, про доброту й милосердя Бога. Вчили бути добрими, опікуватися іншими, з повагою та любов'ю ставитися до родичів і до Батьківщини. Ікони були ніби свідченням Божої присутності вдома, провідником правди і разом із тим – благословенням щастя й добробуту для сім'ї. За визначенням В. Наулка, ікона в українських віруваннях – це джерело благодаті для сім'ї та її членів, про яку просять Бога у щоденних молитвах [69].

Як стверджують науковці, в українській хаті присутня була магія числа три. Зазвичай у ній було три вікна (покутнє, застольне та навпроти печі), на фасаді – три отвори (два вікна і двері), її внутрішній простір поділявся на три зони: робоча біля печі, свята біля покуті з іконами та побутова – там, де були лави, ліжко тощо. Як тільки стали поширеними великі вікна, українці відразу

ж почали ставити вікно на три шибки. Та й сама хата ділилася вертикально на три зони, як і Всесвіт ділився на три світи в народній уяві. І це було символічно, адже хата – своєрідний родинний всесвіт. Нижчий «світ» від середнього, що символізував людське життя, відділяли лави, а вищий (символ неба – стеля, дах) обмежувався сволоком [143].

Хатній сволок наділяли священним значенням. Це був символ міцності будови, міцності сім'ї, міцного здоров'я всіх мешканців цього житла. На сволоці часто робили орнаменти, написи, позначки, хрести, які були своєрідними оберегами: це і сонце, і місяць, голуби, дерева та інші ще дохристиянські символи.

Рис. 6.15. Хатній сволок

Сволок – це повздовжні або поперечні балки, які підтримували стелю. На них укладали різного роду настил (з горбилів, дощок, пруття, переплетеного глиносолом'яними перевеслами, тощо). Стелю, як правило, білили, залишались небіленими іноді лише сволоки .

Усі меблі в хаті були традиційними, мали своє місце і не змінювалися упродовж століть. Так, неподалік від покуті, у кутку навпроти печі, ставили стіл, біля нього – ослін (довгу лаву на дерев'яних ніжках). Таке розташування визначалося кількома його функціями: за ним працювали, відзначали урочистості чи сумували, споживали їжу. Тому стіл ставили в чистій, освітленій частині житлового приміщення. Столу українці надавали великого

значення. Він мав бути досить великим, оскільки наші пращури вважали, що стіл, нагадуючи про теплі родинні трапези, коли збиралася вся сім'я, об'єднує, символізує родинну єдність та міцність стосунків, тому він, образно кажучи, був «годувальником» сім'ї [146].

Рис. 6.16. Стіл

Сходилися за столом і зовсім незнайомі люди. Спільний обід з давніх-давен означав установлення довіри, приязні. Традиція трапезувати за одним столом на знак установлення дружби та злагоди зародилася ще в праслов'янські часи, набула поширення в середньовічній Русі і триває до сьогодні. Саме з цієї причини українці влаштовують «обіди» і з сумних, і з веселих приводів, адже, з'ївши разом шмат хліба чи випивши чарчину, ніхто вже не сміє ворогувати. Їжа за одним столом із ворогом вважалася приниженням людської гідності.

Стіл відігравав функцію певного магічного символу. На ньому навколишній світ із землею і лісом, водами й луками, звірами та птахами набував форми хліба насущного, який завжди лежав на скатертині. До речі, назва «стіл» походить від стародавнього звичаю стелити рушник або обрус (пізніше скатертину), щоб на них класти їжу. Звичай застеляти стіл притаманний українцям із давніх-давен. Незастелений стіл – символ бідності або скупості господарів. Також у народі говорили, що не можна вгощати на незастеленому столі, особливо дівчину, інакше чоловік її буде лисим, бідним, злим або навіть негідником. Не можна витирати настільником руки, бо завжди матимеш борги. Не можна витиратися скатеркою, бо зітреш добробут

і благополуччя власної долі, або як умреш, то будуть лазити по обличчю воші.

Не можна сидіти за столом у шапці, бо стіл – це престол. А ще говорили: «На стіл не можна класти ключі, бо сварка буде» або «На стіл не можна класти ключі, бо будеш забуватися». Не можна сідати на стіл, бо коли буде весілля, то коровай трісне наполовину. Не годиться стукати по столу ложкою або ножем, бо буде сварка. Не можна сідати їсти на куток стола, бо не вийдеш заміж (не оженишся). Не можна виносити із хати столу, непокритого скатертю – голого, бо в господі того, кому переноситься стіл, стане голо. Не можна виходити з-за столу іншим боком, ніж сідав, бо дружина помре [38].

Стіл у селянській хаті набував майже культового відтворення результатів праці. Різноманітність його наїдків і напоїв у своєрідній формі повторював достаток за стінами оселі – стверджує А. Данилюк, досліджуючи українську хату [30].

Побутує чимало цікавих і вигадливих звичаїв та обрядів, присвячених цьому предметові хатнього вжитку, але скрізь завжди домінувало поважливе ставлення до нього. Наприклад, після закінчення будівництва хати найперше до неї вносили стола і клали на нього хліб. Обов'язковим вважалося залишати його навіть у проданій хаті новим мешканцям, хоча інші предмети домашнього вжитку можна було забирати з собою.

Вірили, що певні ритуальні дії зі столом забезпечували родинний достаток. На Святий вечір на застелений обрусом стіл клали сіно, а потім хліб і мисочку з сіллю, що означало гостинність. У деяких місцевостях на стіл насипали зерно й залишали гроші, а по його краях розкладали часник, який мав охороняти людей і худобу від захворювань. У відомій широкому загалу повісті «Щедрий вечір» незабутній Михайло Стельмах так описав опорядженого на Святвечір стола: «На ньому зараз лежать три хлібини, грудка солі, височіє стос гречаних млинців і стоять із різними пісними

стравами ті святошні мальовані полумиски, що бажають людям здоров'я і щастя, і червоного цвіту» [130].

Столу належало почесне місце й у весільному обряді. Наприклад, молода передавала нареченому хустку обов'язково через стіл, прилюдно засвідчуючи своє бажання і згоду побратися з ним. Це означало «давати руки».

Столи робили лише з тих порід, що вважалися чистими та такими, що слугуватимуть довго. Такими були, в першу чергу, дубові столи. Дуб, як зазначав ще М. І. Костомаров, вважався деревом чоловічим, міцним, не просто наділеним позитивною енергією, а й здатним наділяти нею тих, хто його торкався та мав стосунок. Навіть тоді, коли вже збудувати з дуба стіни житла (тобто поставити каркас) було для господаря занадто дорого, все одно стіл намагалися зробити дубовим. Майже такою ж повагою користувалися соснові столи. Зауважимо, що й сволюки у нашій місцевості, де придбати дубовий ліс було складно, робили з сосни. Решта деревини не вважалася придатною для стільниць. Навіть літні столи з акації стали робити лише у ХХ ст., хоча для зведення каркаса стін хати акацію брали без жодних застережень. Традиційний стіл мав форму (у плані) або шестираменного хреста, або в'язаної прямокутної чи трапецієвидної конструкції. Стільниця нависала над основою і завжди була прямокутною.

На території Подніпров'я в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. з'являються столи-скрині, причому як самостійний вид. Такі столи як суто функціональні речі побутували селах Петриківського та Царичанського районів. Безумовно, таке об'єднання цілком природне: скриня була домашньою скарбницею, стіл – духовною святиною. Неподільність «красивого» і «корисного» – характерна риса традиційної української культури. Цікаво, що тільки про стіл у народній культурі з усього хатнього начиння збереглися такі ж перестороги, які зазвичай відносили до хати: коли майстрам замовляли стіл – вони могли зробити його таким, що щороку з хати когось виноситимуть, і поки всіх не винесуть – нічого не можна зробити. Таким столом вважався

той, у котрого стільниця спирається на ніжки, набиті у формі Андріївського хреста («Х»). Зарадити цьому було неможливо ніяк інакше, як спаливши такий стіл до терміну дії прокляття або викинувши догори ногами. Навіть «правильно» зроблений стіл був місцем, у ставленні до якого були певні перестороги: стіл мав «голову» (місце під іконами) та «ноги» (навпроти). Голова традиційно вважалася чоловічим місцем, яке жінка займала лише у разі відбуття особливих обрядів (наприклад, весілля). В українському середовищі кути столу сприймалися не загрозою для матримоніальних намірів, а викликом: «Сідаю на косяк, щоб любив мене усяк!». Головною пересторогою стосовно кількості учасників трапези була заборона сідати тринадцятьом за один стіл. На нашу думку, християнське походження цього забобону незаперечне.

Саме стіл був символом дому і потужним захисником у дорозі й забезпеченням щасливого повернення додому:

Хліб-сіль на столі,

Матір Божя при вікні,

Ангели-хранителі на порозі,

Поможи, Господи, йому/мені у дорозі!, – так приказувала господиня дому, виряджаючи рідних із хати в дорогу чи вирушаючи сама.

Скриня – традиційний для України вид меблів, у яких зберігали одяг, коштовні речі, прикраси, полотно тощо. Скриня належала жінці. Дівчині на виданні батьки купували скриню, яку вона разом із матір'ю поступово наповнювала різними речами, необхідними для майбутнього подружнього життя: вишиваними рушниками, хустками, сорочками, стрічками тощо.

Скриня була частиною дівочого посагу: чим вона більша й красивіша, тим багатша наречена (рис. 6.18). Дівчина, залишаючи батьківський дім, вивозила свою скриню до хати чоловіка, де користувалася нею все життя. Скриня передавалася у спадок тільки після смерті її власниці. Всередині скриня мала невеличку прибіту до стінки коробочку – «прискринок» для зберігання дрібних цінних речей, прикрас, стрічок. Щоб полотно й одяг у

скрині не псувалися від довгого зберігання, у прискринок клали вузлик тютюну від молі.

Рис. 6.17. Скрині

Рис. 6.18. Скриня для дівочого посагу

Скрині в Україні були двох типів: з двосхилим віком (кришкою) і з прямим, а пізніше з напівкруглим випуклим віком. Вони були різьблені, ковані, мальовані, в бідних – з чистого неприкрашеного дерева, згадкою жінки про дівоче життя та батьківський дім (див. рис. 6.17).

Дівчина не дозволяла чужим заглядати у свою скриню, то була її таємниця. Прикрашені різьбою, майстерно розмальовані, вони часто були окрасою хати, а не тільки меблями. З утратою віри в сакральне значення

скрині цей звичай забувся, тому в деяких місцевостях, вихваляючи свою дочку, батьки стали показувати близьким, що надбали для неї, хоча в Україні заглядати до чужої скрині вважалося великим нахабством і невихованістю. Народною етикою це засуджувалося [149].

Рис. 6.19. Скриня в сучасному інтер'єрі

Спали українці здавна на дерев'яних ліжках, лавах, поличках. Піл, або полик, – це дерев'яний настил, який встановлюють від печі або лежанки до протилежної стіни. Вдень його використовували для хатніх робіт, а вночі на ньому спали. Український полик відрізнявся від російських та білоруських полатей тим, що влаштовувався внизу (приблизна висота ліжка), а полаті – на відстані 80 см від стелі. Піл українки застеляли кольоровими ряднами або килимками, що створювало особливий затишок у хаті. Уздовж чільної та причілкової стін установлювали лави, які на свята прикрашали доморобними ряднами (веретами, коцами), а в заможних сім'ях – килимами [69].

Обов'язково в хаті був **мисник** – дерев'яна поличка або невеличка шафа для посуду, яку ставили або чіпляли біля дверей або над ними. Уздовж чільної стіни над вікнами проти печі облаштовували полицю для хатнього начиння та хліба (хлібну полицю) (рис.6.9. та рис. 6.20).

Рис. 4.20. Мисник з домашнім начинням

Від печі до причілкової стіни господар прикріплював жердину, де зберігали буденний одяг і тканину. У багатьох хатах на стіні й порожнього місця не було – простір займали гряди (полички), жердки-перекладини, жердка-сушилка, численні жердки-вішалки. Останні, звичайно, були в хатах по всій Україні (рис. 6.21).

Рис. 6. 21. Жердина для одягу

Навіть найдавніші трипільські будівлі мали вікна – «очі» в зовнішній світ (казали, що хата без вікон сліпа). Через вікна своєї хати людина дивиться на світ. Але вікно, на думку селян, могло бути й небезпечним, через цей отвір могли пройти злі сили, тому їх часто розписували червоними маками, аби сила червоного кольору (що була майже рівна силі вогню) захищала дім від

усього поганого, очищувала всіх. Часто з такою метою обмальовували й двері (рис. 6.22).

Рис. 6. 22. Вікна

Селяни розповідали, що першу хату побудував Сатана. Але вона вийшла в нього негарна, темна, оскільки він не зробив у ній вікон. Єдине, на що він спромігся, – це носити пригорщами світло з вулиці, але через деякий час йому увірвався терпець. Тож він вирішив подарувати цю хату Богові. А той зробив у ній три вікна, і хата наповнилася світлом, стала затишною [149].

Найдавніші вікна були просто отворами, завішаними тканиною або закриті стулками. Шибки в давнину заміняли волові міхурі, напнуті на рами. У XVI – XVII ст. шибки робили з пластинок слюди, закріплюючи їх розплавленим свинцем. З появою скла вікна стали справжньою окрасою хати. Зсередини їх завішували оздобленими занавісками або «фіранками», через які можна було бачити все, що діється на вулиці, але погано видно, що в хаті. Подекуди вікна прикрашали вишитими рушниками, що служили оберегами.

Крім того, інтер'єр української хати змінювався відповідно до днів тижня та великих календарних свят. Якщо в будні долівка була незастеленою, то в неділю кожна господиня застеляла свіжопідмазану підлогу тканими рядинами (верітками, доріжками). Стіл, який у будень застеляли грубою буденною скатертиною без візерунків, у неділю накривали святковою вишитою чи із тканим візерунком скатеркою, на стіл клали хліб, сіль, ставили квіти. Святково вбирали також ліжка: накривали гарнішими покривалами (ряднами, веретами), подушки виставляли одна на одну в

усвіжо випраних вишитих наволочках. Штучними квітами оздоблювали покуть, сволоки, а також прикрашали стіни витинанками чи іншими паперовими прикрасами, які час від часу заміняли на новіші. Перед неділею обов'язково підбілювали, підмазували й поновлювали декор на печі та стінах.

В інтер'єрі також відображалися значні події родинного життя. Так, коли в хаті була породілля з немовлям, ліжко завішували ширмою. Таку завісу не знімали протягом шести тижнів, коли мати й дитина були найбільш вразливі. Отже, це був своєрідний охоронний засіб, що рятував від «поганих очей». Коли в хаті лежав покійник, вікна та дзеркала завішували чорною хусткою, знімали святкові прикраси, стіл застеляли простою скатертиною або тканиною, веретою, килимком тощо.

Кожне річне свято вимагало своїх особливих атрибутів, прикрас, елементів інтер'єру. Так, на Різдво на покуть виставляли Дідуха з жита, пшениці або вівса. На стіл під скатертину клали соломку, часник, а під стіл – леміш від плуга. На стелю підвішували різні прикраси у вигляді птахів, їжачків, виготовлених із паперу, глини, яєць, колосків тощо. На столі обов'язково лежав обрядовий хліб – калач. На думку деяких дослідників, Дідух символізує чоловіче начало, а солома, покладена під скатертину, – жіноче [59; 60]. Отже, за своїм значенням символіка Різдвяного інтер'єру сягає найдавніших глибинних звичаїв нашого хліборобського народу, які, вірогідно, успадковані ще від трипільської доби.

Перед Великоднем хату обновляли, мили, підмазували, білили. Це своєрідне очищення після зимового періоду мало значення весняного оновлення життя. Особливою прикметою Великодніх свят були насамперед писанки та крашанки, складені на застеленому святковому столі. Тут також стояв кошик з освяченими великодніми короваями. Стіни прикрашали новими рушниками, штучними квітами тощо.

На Трійцю та на Купала хату прикрашали живою зеленню, овочами, квітами, своєрідними рослинними оберегами у вигляді віночків, букетиків,

які освячували і протягом року використовували для лікування, обкурювання, магічних дій.

Зміни в інтер'єрі житла також зумовлювалися сезонними роботами. Наприклад, восени вносили ткацький верстат, який влітку виносили на горище або в комору, бо жінка займалася городом, полем та іншими справами. Отже, кожної пори року хатнє господарство мало свій вигляд, свою символіку і образну динаміку.

Оздоблення оселі можна справедливо назвати особливим типом творчої діяльності, що пов'язується зі створенням предметів декоративно-ужиткового мистецтва і пошуками їх особливого місця в житловому просторі, до того ж кожний елемент останнього мав свою символіку. Поширюється декоративний полив'яний посуд, на килимах та інших тканих речах з'являються мотиви ренесансних, а потім барокових тканин: вазони, букети, гірлянди тощо. Із часом вони починають уживатися в настінному розписі. Рослинні мотиви цілком відповідають світогляду українського народу-хлібороба, у житті якого світ рослин завжди посідав особливе місце [143].

Великого значення в оздобленні хати надавалося розпису стін, котрі, як правило, білили, а нерідко й розписували, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами. Використовували мотиви давніх релігійних або суто народних календарних обрядів, причому відтворювали їх фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що малювання сприймали не лише як елемент оздоблення, а й як сакральний акт.

Подібне значення мало й оздоблення зовнішньої частини стін. Їх, на відміну від стін у багатьох інших слов'янських народів, котрі вдавалися здебільшого до різьблення, вибілювали. Саме через це образ «білої хати» набув етнічної ознаки, що впадала в очі навіть чужинцям, які мандрували Україною. Один із таких чужоземців писав: «Українці живуть у чисто утриманих хатах, які тобі усміхаються. Вони не вдовольняються тим, що

щотижня їх миють, як це роблять голландці, але ще кожні два тижні їх вибілюють. Тому їхні хати мають білий колір, наче свіжопобілене полотно» [13].

Намальовані рослинні й геометричні орнаменти та фігурки тварин і птахів, що побутували в Центральній Україні, зокрема, на території Придніпровського регіону, розміщували в різних частинах фасадної стіни, а особливо під дахом, між вікнами та довкола вікон і дверей. Розмальовані квітами вікна повідомляли, що в хаті є дівка на виданні. Проте вже на кінець XIX ст. декоративні мотиви-розписи традиційного житла втратили свій символічний зміст.

Важливою характеристикою житла був спосіб оформлення його парадної зони, де зосереджується обрядове життя родини. Як уже зазначалося, такою зоною в українській хаті є покуття. З ним пов'язаний комплекс сакралізованих речей, які створюють цілісну систему: ікони, під ними в певні часи – з хлібом стіл, накритий скатертиною, вишиті рушники – «божники» як парадне вбрання тощо [146].

Варто зазначити, що вишиванням споконвіку займалися жінки, які з покоління в покоління передавали найтипівіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, різняться між собою орнаментом, технікою виконання та гамою барв.

Протягом багатьох віків безпосередній конкретний зміст символів на вишивках утрачався, але традиції використання їх не зникли. За мотивами орнаменти вишивок поділяються на три групи: геометричні, рослинні та зооморфні (тваринні) та відображають елементи символіки стародавніх вірувань, культів. Геометричні орнаменти, наприклад, притаманні всім видам народного мистецтва і всій слов'янській міфології. Різноманітні кружальця, трикутники, ромби, кривульки, лінії, хрести символічно відображали уявлення наших предків про світобудову, тож їх значення відповідне. На основі стародавніх космологічних символів у народі створена своя система

назв. Це «баранячі ноги», «кучері», «гребінчики», «кривульки», «сосонка», «перерва» тощо.

Рис. 6. 23. Вишиті рушники

В основі рослинного орнаменту лежить культ поклоніння природі, рослині. Крім поширеного символу «дерево життя», який зображують стилізовано у формі листя або гілок, у вишивках із рослинним орнаментом популярні стилізовані зображення Берегині, використання таких мотивів, як «виноград» – символ добробуту, щасливого одруження, «барвінок» – символ кохання тощо.

На зооморфних вишивках зображують тотемічних і солярних тварин, а також звірів, що позначають три яруси «дерева життя». Інколи вишивальниці використовують індивідуальні мотиви, властиві баченню візерунка певної особи. Ними можуть бути заячі та вовчі зуби, волове око, риба, луска тощо.

Вишивкою оздоблювали рушники, фіранки, жіночий та чоловічий одяг. Особливої уваги надавали рушникам – старовинним оберегам дому, родини. У давнину рушник, вишитий відповідними візерунками-символами, був неодмінним атрибутом багатьох обрядів (рис. 6.23).

Крім обрядового значення, рушники мали і суто практичне застосування. Відповідно до функцій, які вони виконували, рушники мали свої назви. Наприклад, для втирання обличчя та рук – утирач, посуду і стола

– стирок, для прикрашання образів – покутник, для шлюбних церемоній – весільний, для похорону – поховальний, для пов'язування сватів – плечовий.

Рушники були своєрідною освятою початку справи чи її закінчення. Так, під час зведення хати рушниками застеляли підвалини, хлібом-сіллю на рушнику освячували початок жнив, на рушниках опускали домовину з небіжчиком, ними скріплювали купівлю-продаж тощо.

Відповідно до призначення рушники розрізняють за технікою виготовлення та вишивання. Кольори та орнамент рушників відбивають певні регіональні особливості, за якими розрізняють «подільські», «поліські», «київські», «гуцульські», «галицькі» та «буковинські», зокрема, Придніпровському регіону властива чорно-червона гама кольорів та рослинний малюнок, хоча для рушників ХХ ст. властиве яскраве багатобарв'я.

Українська вишивка, рушники, на перший погляд, не мають ніякого значення в житті сучасної людини, але вони навівають на серце кожного з нас час і поклик рідної стихії і є живильним бальзамом, який сповнює нас споконвічною могутньою силою українського народу.

Українці мали безліч повір'їв та забобонів, пов'язаних із речами домашнього вжитку. Якщо веретено випаде з рук ткалі й хлопчик подасть його, то треба вщипнути хлопчика, щоб опісля він не падав із коня. Коли хтось перейде дорогу з порожніми відрами – буде невдача. Не можна переступати через віник, бо згорбатієш. Не можна переступати через віник, бо станеш сухий (худий). Не можна в'язати віника в суботу, бо не минатимуть двір дурні собаки. Вважалося смертним гріхом ставити на покуті віник: його місце в кутку біля печі. Віником не можна битися, бо як удариш, то неодмінно на того чоловіка нападе короста або інша хвороба. Не можна віника палити, бо буде великий вітер. Коли голка лежить кінцем до тебе – не можна її брати. Не можна красти голок, бо хто вкраде голку, того на тім світі чорти будуть через вушко голки проганяти. Як горщики википають – щось лихе буде. Якщо покласти сокиру на припічок, то горшки будуть

розбиватися. Коли віддаєш позиченого горщика або інший посуд, клади шматочок хліба. Порожній посуд на руки не повертають. Як купити нового гребінця, то ним спочатку треба почесати кота, собаку, то не буде вошей. Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде вночі поганий сон (або буде відьма любоватися). Не можна дивитися в дзеркало, коли в селі є мрець, бо швидко помреш. Якщо дівчина розіб'є дзеркало, то не вийде заміж протягом семи років, або у сім'ї не буде щастя та миру. Коли купують нову діжу, то в ній повинно бути дев'ять пар клепок: якщо клепки стояли так, як росте дерево, то буде сходити гарно хліб. Як купують діжу, то промовляють: «Діжа, діжа, треба тобі віхтя і ножа». Не можна переступати через коромисло, бо мати вмре. Як принесе дівка прати шмаття і скидає його з коромисла, то треба обполоскати коромисло у воді, бо буде дівка гуляти. Не можна коцюбу на ніч ставити, а треба класти, так само й рогачі: як покласти їх, то вони будуть відпочивати й господині дякувати, а як не покласти, то будуть лаяти. Ручкою від коцюби не можна чіпати вогню, бо яструб хапатиме курей. Ложками не можна тарабанити, бо буде сварка в хаті. Коли є малі діти, то не можна кидати ложки на ніч у горшку, бо діти плакатимуть. Якщо на вечір ложки будуть поставлені сторчма, то в ту ніч ніхто в домі спати не буде. Дівчата не повинні їсти великими ложками, бо від цього будуть надто розвинені (великі) груди. Не можна праником марно стукати, бо люди язиками будуть плітки наводити. Не можна нести голого (незакритого) сита, а треба закрити хусткою, бо будуть кури сліпі. Не можна латати сита, бо той, хто буде латати, – осліпне [38].

Українське народне житло створювалося протягом століть. Те, що не виправдало себе з тих чи інших причин, відмирало, а все краще, повторюючись багато разів, поступово вдосконалювалося від покоління до покоління. Найбільш цінний у народній архітектурній спадщині – творчий метод народних майстрів, визначальною рисою якого органічний взаємозв'язок.

Характерна особливість українського народного житла – це гранична простота, симетричність та лаконічність об'ємно-просторової композиції. Ця риса притаманна не лише будинкам, а й різноманітним господарським спорудам. Використання контрастного співвідношення окремих елементів дає можливість мінімальними і найбільш простими художніми засобами досягти максимальної виразності архітектурного образу.

Сьогодні поширеним напрямом вирішення інтер'єру стала стилізація під старовину. Однак треба зауважити, що не всюди можна застосовувати повернення до форм минулого. Для створення такого образу інтер'єру необхідно орієнтуватися у звичаях, стилістиці, ментальності культури.

Дерево в інтер'єрі вічне. Скрізь, у всіх регіонах України, на величезному просторі художніх традицій від давнини аж до наших днів дерево було об'єктом уваги, суттєвою ланкою занять, спрямованих на задоволення життєво необхідних потреб. Дерево – це носій моральних традицій, що пов'язує життя людини з природою.

Важливим елементом інтер'єру є меблі. Із часом вони змінюють свої форми, орнаменти, функціональне призначення. Наприклад, лави зі спинками сьогодення перетворило на м'які дивани. Поширюється мода виставляти на полиці мальовані миски як окрасу житла. Поступово конструкція житла змінюється і трансформується в полички та шафки для зберігання посуду. Скриня – найважливіша типологічна група серед традиційних народних меблів. У сучасних інтер'єрах її використовують як доповнення у вітальнях або спальнях, але у вигляді комода. Проте для створення інтер'єру з етномотивами скриня – необхідний атрибут.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки господаря, його характер, індивідуальність, а з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де побудований цей будинок. У традиціях зведення й декорування хати відчувається прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Але хата – це не лише архітектурний об'єкт, житло людини, а й історична категорія. У її зовнішньому вигляді, в

організації всього внутрішнього простору відображаються численні народні традиції, символи, звичаї та обряди.

Українці завжди сприймали власну хату як мистецький і сакральний витвір, тому з прадавніх віків зберігали не тільки традиції й особливості забудови, а й все, що передувало забудові та оточувало оселю потім. Народне житло, його зовнішній вигляд і внутрішнє облаштування цікаві не лише за формою, а і за внутрішнім змістом – кожна деталь інтер'єру, кожний предмет у ньому, крім свого практичного значення, має ще і свій мистецько-художній образ. Тому для українця хата завжди була й оселею-батьківщиною, і храмом-святиною, і пам'яттю-матір'ю...

Розділ 7. ФІТО- І ЗООСИМВОЛІКА В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ ХАТОБУДУВАННІ

Як і кожне явище матеріальної культури, житло – це не тільки об'єкт із суто практичними функціями, воно також має свою символіку на рівні світогляду і світосприймання. Хата була першим місцем, де здійснювалися релігійні обряди. У свідомості наших предків хата була моделлю Космосу, тому у давнину практично всі її елементи, окрім побутово-прагматичного, мали ще й символічне значення. Глибокий символічний зміст мали також обрядові дії, пов'язані із процесом хатобудування на всіх його етапах.

Хата мала органічно вписуватися в навколишнє середовище. Вона була штучним елементом, який людина «вмонтовувала» у довкілля. Усе, що тим або іншим чином було пов'язане з природною стихією, наші предки вважали одухотвореним, наділеним анімалістичними або антропоморфними характеристиками, тому важливо було «задобрити» природу, забезпечуючи таким чином надійність та міцність нової оселі. Ці уявлення знайшли відбиття у глибоко архаїчних звичаях та обрядах, що супроводжували будівництво. Деякі з них були своєрідною даниною духам природи, тобто були формою компенсації і спрямовувалися на відтворення природного балансу, що його порушило втручання будівельників. Були обряди прагматичного типу, їх використовували для перевірки сакральної чистоти обраного для житла місця тощо.

Складна система обрядів і символів, яка супроводжувала зведення житла, стала об'єктом наукового дослідження із середини ХІХ століття. Увагу цьому ритуальному комплексу було приділено у працях відомого історика й етнографа М. Ф. Сумцова. Пізніші етнографічні дослідження (С. Килимник, Л. Мусіхіна, Г. Лозко, В. Войтович, М. Лановик, З. Лановик, В. Склярєнко, А. С. Шуклінова, В. В. Сядро й інші) також включають вивчення означеної тематики, проте і в класичних, і в сучасних наукових працях інформація про традиції, ритуально-магічні дії та систему символів,

пов'язаних із процесом хатобудування, не подається системно і комплексно, а розглядається принагідно під час висвітлення інших аспектів матеріальної і духовної української культури.

Важливим елементом ритуальних та магічних дій щодо зведення і облаштування житла завжди були рослини. Вірування у надзвичайну силу рослин, як і давніше поклоніння їм, – це є відгомін давніх уявлень про силу тотему. Тотемізм – сукупність уявлень та вірувань у надприродний зв'язок між людьми (племенем, общиною, родом) та окремими видами рослин, птахів і звірів. У межах цих поглядів окремі представники рослинного чи тваринного світу визнавались предками того чи іншого племені (кожне з яких мало свого тотемного предка, який міг вважатися водночас охоронцем та оберегом людей цього племені). Також існували погляди про те, що після смерті представники цього племені набувають образу цієї рослини чи тварини і можуть впливати на життя живих, наприклад, як тотемічні відомі дуб, липа, явір, сосна та ін. [59, с. 56 – 57].

Рослини, як уже було зазначено у попередніх розділах, входили до складу символічної жертви, яку приносили духам природи під час закладання

хати, рослини-обереги були невід'ємним складником інтер'єру традиційної української хати. Розглянемо символічне та магічне значення найпоширеніших фітосимволів.

За світоглядними уявленнями українців особливою чудодійною силою наділявся мак.

Польовий мак (мак-видюк) – головний оберіг від лиходійства відьом, упирів та бісівської погані. Він, як і будь-який елемент оздоблення, поєднував у собі дві якості: як оберіг і як прикраса, адже мак вважався символом краси. Маків цвіт прирівнюється до швидкоплинного людського життя та до голови роду – матері. Порівняння маку з матір'ю особливо символічне, бо органічно

вписується в прадавній культ жінки-матері – охоронниці домашнього вогнища. Цей архаїчний культ досить міцно зберігався серед українців і у XVII – XVIII ст, виявляючись, зокрема, в тому, що саме жінка оздоблювала свою оселю.

Калина – один із найвідоміших символів України. У народній традиційній культурі калина є символом вогню, сонця; неперервності життя,

роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти і краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства, плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій та звичаїв. Гронами калини прикрашали покуть, клали взимку між шибками, її висаджували у дворі, особливо біля колодязів і ставків, бо вважається, що вода чистіша, якщо біля колодязя росте калина. Крім оберегової,

калина виконувала й важливу інформаційну функцію: якщо під стріхою селянської хати висіли калинові грона, це означало, що в хаті є відданиця і можна засилати сватів [86, с. 54].

Дослідниця української культури Г. Лозко вважає, що назва цієї рослини походить, вірогідно, від південнослов'янського *kaliti* «розжарювати» (пор. також російське «накалять» або грецьке *калос* – «гарний, красивий»). Іноді слово «калина» пояснюють через посередництво англійської назви однієї з порід калини – *arrow-wood* – дослівно «стріла-дерево». Як відомо, ягоди калини мають кісточку у вигляді наконечника стріли. Однак більшість слов'ян порівнює калинову кісточку із серцем. Від цієї асоціації бере початок така низка символічних значень: символ любові, краси, дівочої чистоти та жіночої вірності [75].

Крім калини, у багатьох обрядах часто використовували **горобину**. Як оберіг її садять біля хати. Колись на Купала гілочки горобини чіпляли на кожні двері, щоб уберегтися від злих духів та хвороб. Гілочка горобини має 13 листочків. Це магічне число богині Луни (Місяця) – захисниці жінок. Вірили, що горобина захищає від блискавки.

Вишня – один із найдавніших символів української традиції. Хата у вишневому садочку – одвічне замилювання українського народу – оспівана багатьма письменниками. Шевченків «садок вишневий коло хати» став символом України, рідним, близьким образом. Біології припускають, що вишня поширилася в Україні з Малої Азії. Проте назву цього дерева, яка в багатьох мовах (у тюркських включно) має слов'янський корінь, і досі не можуть пояснити. Вишню використовували у Різдвяних обрядах задовго до принесеного Петром I звичаю ставити ялинку на офіційний Новий рік (1 січня), її викопували восени і ставили в діжку із землею у хаті, де вона стояла до Різдва [75].

Сучасні наукові розробки містять інформацію про те, що цей символ має ще праслов'янське походження. Вишня уособлювала світове дерево – своєрідну модель світу і людини, її родовідне дерево. У первісних уявленнях світове дерево було втіленням Великої Богині, володарки неба і всієї природи, з ним пов'язані долі людей. У багатьох обрядових атрибутах українців (весільне гільце, Марена з верби тощо) науковці вбачають модифікації цього символу. В образі жінки світове дерево символізує невичерпну силу, що відтворює все живе, вічне, оновлене. (В українських піснях, легендах дівчина, жінка часто перетворюється на дерево – тополлю, калину, вербу) [101, с. 74]. Мотив світового/родового дерева часто зустрічається у розписі стін житла і хатнього начиння, вишивках.

Не менш важливий для нашої культури символізм **верби**. Це дерево здавна українці та їх предки вважали священним. Йому приписувалася

магічна здатність впливати на родючість землі, збереження городів від шкідників. Вважалося також, що освячена вербова гілка набуває надзвичайної сили: застромлена в стіну або під стелю, вона вбереже тварин від пошесті; кинута проти вітру гілка може спинити буревій, у разі пожежі – згасити вогонь. Освячені гілочки втикали в стріхи – це, мовляв, оберігає від біди, громовиці, пожежі. Вербові гілочки вивішували на воротах, вважаючи, що вони мають магічну силу відганяти злих духів [34, с. 23].

Ще давні слов'яни для того, щоб у хаті був спокій, підмітали хату саме вербовим віником. Вербою ніколи не розводили і не підтримували вогонь [34, с. 23].

Верби висаджували й висаджують на подвір'ї, біля криниці, край городу чи дороги, ставу. Із сивої давнини прийшов звичай, коли людині зле, – йти до верби на подвір'ї. У багатьох селах України садили в землю гілочку освяченої верби, вірячи в те, що така верба особливо цілюща [34, с. 23].

Іноді українці використовували вербу (частіше лозу) і в будівництві хати – таке житло вважалося досить практичним і ніколи не сиріло. З верболозу також плели тини.

Вербу по праву можна назвати українським деревом-тотемом, від якого, як вірили, походять люди. Вірогідно, в найдавніші часи, верба символізувала богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Вербу вважали прадеревом життя, а Чумацький шлях (Молочну стежку) – її відображенням на зоряному небі. Недаремно верби завжди садили обабіч шляхів, бо, за космогонічними уявленнями слов'ян, наша Галактика є початком Всесвіту [75].

Навіть назва цього дерева вказує на його священне значення: лат. *Verbene* – «священні гілки» (так називали гілки лавра, оливи, мирта, які використовували у священних обрядах). На слов'янському ґрунті аналогом назви верби є ст.-слов. «збірне вербье» – пруття. Цікаве значення індоєвропейського *verb – крутити, вертати (пор. також верба – вертати), що

близьке до образу осі Всесвіту. У південних слов'ян та росіян це дерево має назву «іва» – від ст.-сл. ива [75].

На тотемність верби може вказувати також етимологія її назви, що пов'язується з вертінням, обертанням (пор. веретено богині Долі, яка пряде нитку життя), а також верем'ям (врем'ям – часом, доброю годиною, погодою). Веретено (образ часу) пов'язане з давньоіндійським гапат – обертання, чергування дня і ночі, пір року. Таким чином, стає зрозумілим, що верба символізує вічне повернення на кола свої, де є кінець і початок [75].

Магічними властивостями наші предки наділяли й трав'янисті рослини. Їх використовували як амулети, розвішуючи навколо дверей, вікон, адже, за народними уявленнями, саме отвори в цілісній конструкції споруди можуть стати шляхом для входу зовнішніх ворожих до людини демонічних сил. Велике значення мала символіка рослинного орнаменту внутрішнього та зовнішнього настінного розпису та вишивок, що прикрашали рушники та інші деталі інтер'єру. Добираючи рослини для квітника – обов'язкового складника традиційного українського обійстя – враховували не тільки естетичні або лікувальні властивості рослин, важливо було наповнити двір квітами, травами, деревами з певними магічними функціями, щоб гарантувати здоров'я, спокій та добробут мешканцям.

Вважалося, що **полин** відганяє нечисту силу, зокрема, в Зелені свята має відворотну силу проти русалок і мавок; червону руту, барвінок і любисток садили дівчата, щоб бути завжди коханими і бажаними, а молодиці – щоб була міцною родина. **Півники** оберігали від нечистої сили, бо півень (від якого походить назва квітки) завжди виступає рятівником – від його співу зникає всяка нечисть [67].

Часник – символ місяця, бо форма зубчиків нагадує серп місяця-молодика, – тому силу часнику ніби запозичено від внутрішньої сили місяця, що має вплив на землю і все живе на ній. Через те часник був символом родючості та здоров'я. Його вважали дезінфекцією проти епідемічних недугів, а також використовували як амулет від нечистої сили [53].

Цибуля – символічний оберіг і активний життєвий оборонець людини від усяких напастей та недугів. Підвішені під хатньою стелею вінок чи коса цибулі очищали повітря. Цибулю вважали чудодійними ліками, яким приписували магічну цілющу силу [85].

Материнка – символ материнської любові й здоров'я дітей. Вважалося, що засушена материнка оберігає людську пам'ять від забуття – завдяки їй живе в людині пам'ять про матір і батька, про родину і дитинство, тобто про все материнське.

Безсмертник, сухоцвіт – символ довголіття і пам'яті [85].

Із солярного культу бере свій початок символіка **соняха**, що вважався символом Сонця і світла, праці і достатку, сили і добробуту. За народним повір'ям, соняшник має також і захисні магічні властивості.

Барвінок у народній традиції – уособлення радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, невмирущості, пам'яті про покійних, цнотливості. В інтер'єрі української хати «активувалася» його викривальна здатність: у народі вірили, що вінок із

барвінку над вхідними дверима допоможе виявити відьму [101, с. 20].

Васильки (зілля Василя) – символ святості, чистоти, привітності та чемності. Ці квіти селяни часто розводили біля осель. Для українців васильки мали широке ритуальне значення. На думку етнографів, сакралізація цієї рослини пов'язана з апокрифами про знайдення Хреста Господня. На місці, де іудеї сховали Хрест Спасителя, виросла пахуча і цілюща трава. За іншою легендою, рослина одержала назву від імені святого Василя Великого, який начебто все життя дуже любляв квіти і зелень і завжди прикрашав ними свою келію [101, с. 32].

Важливим для української культури символом є **пшениця** – багатозначний обрядовий знак; символ добробуту, гостинності, хлібосольства; символ людського життя, святості, радості, щастя, здоров'я та багатства. Стародавній культ зерна та хліба пов'язаний із культом Сонця. Вважалося, що зерно та хліб вбирають у себе сонячну енергію та силу землі. Саме тому ритуальний хліб, зокрема, й той, що використовували в обрядах будівельного циклу, випікали обов'язково круглої форми (за подібністю до сонця) і він відіграв важливу роль у ритуально-магічній системі [342, с. 59].

Хліб або пшеницю зустрічаємо в багатьох ритуалах, що супроводжували будівництво оселі. Із хлібом (чоловіки – з борошном, крупами, а жінки – з паляницями) приходили запрошені на закладини, хліб входив до складу будівельної жертви, був невід'ємним елементом завершальних обрядів.

Під час зведення житла враховували не тільки позитивні, а й негативні властивості рослин. Наприклад, **бузина** уявлялася кущем-тотемом, пов'язаним із нечистим. Місцю, де росте бузина, приписували велику магічну силу впливу переважно негативного характеру. Таким сприйняття

рослини було в усій Європі. Вірили, що бузину прокляв Бог тому, що на ній начебто повісився Іуда-зрадник. «Бузина – диявольське творіння: її посадив чорт і тепер постійно сидить під нею, а тому ніколи її не викопують з корінням, щоб не дражнити диявола, а залишають рости, де б вона не була». Не дозволялося нічого будувати на тому місці, де є старий бузиновий корч. Вважалося, що це місце – схованка чорта, отже, воно нещасливе: якщо поставити на ньому хату, то господар або діти будуть слабувати і вмирати, якщо звести господарську будівлю, то худоба хворітиме й не плодитиметься [34, с. 28].

Осика в різних регіонах має неоднакове значення. Через апокрифи (народні перекази на біблійні теми) вважалося, що осика «нечисте» дерево, бо Іуда вкоротив собі віку, повісившись на осиці. Проте є чимало історичних та етнографічних відомостей, що слов'яни споконвіку поважали осику і використовували її в господарській діяльності. Цікавий, приміром, і такий факт, що осика йшла на гонт, тобто покрівельний матеріал не тільки для будинків, а й для церков [67].

Заборонялося будувати хату на тому місці, де росла груша, бо вважалося, що під грушею розташоване гніздо зміїного царя або цариці [86, с.181].

До магічних дій будівельного циклу залучалися також тварини. На сьогодні відновити давню обрядовість неможливо, проте деякі свідчення збереглися.

Давніми тотемами-тваринами предків українців були ведмідь, вовк, лисиця, коза; тотемами-птахами – лебідь, лелека, зозуля та інші [101, с. 57]. Наприклад, **лелека** – священний птах, покровитель сім'ї і рідного дому. Він приносить із вирію дітей. Жінки, побачивши вперше навесні лелеку, кидають йому вслід хліб або траву, задобрюючи його. В Україні існує кілька синонімів його назви: чорногуз, бусол, бузько. Вірогідно, що лелека був тотемом племен, які населяли Подніпров'я ще в IV – II тисячолітті до н. ч. Зв'язок лелек із племенами лелегів та пелазгів, напевно, ґрунтується на

мовній співзвучності й релігійній тотожності. Нині в Україні існує прикмета: якщо на хаті звив гніздо лелека, то в ній поселилося щастя. До господарів цієї хати сусіди ставилися з повагою. Взагалі тварин ніколи не називали людськими іменами, виняток становили лише лелеки, яких називали як людей: з ними розмовляли, «радилися», як із членами сім'ї [72].

Отже, можна припустити, що раніше існували певні ритуали, які супроводжували процес зведення та облаштування житла й так або інакше були пов'язані із зоототемами. Відгомін цих обрядів можемо віднайти в процесі проведення т. зв. «одрубщини» – комплексу дій, що є завершальним етапом будівництва. Є свідчення, що на Слобожанщині перед тим, як занести речі в новозбудовану хату, до приміщення пускали тварин [75, с.197], бо вони повинні «обжити хату». Щоб було добро в хаті, тварини мусять у ній переночувати [21, с.197]. Інші люди говорять, що цього робити не слід [75, с.198]. Побутує звичай першими впускати кішку чи kota, собаку чи півня [75, с.197].

Такий вибір не випадковий. За Г. Лозко, кішка – супутниця слов'янської Богині Прії, яка їздить у візку, запряженому кішками. Вважають, що кішка існує на межі двох світів. Тому її як нічну тварину називають помічницею відьом. Кішка також має дуже сильний інстинкт охорони свого потомства і здавна служила пухнастою «нянькою» для людських дітей. Відомий навіть випадок, коли кицька врятувала десятиденне немовлятко під уламками зруйнованого внаслідок землетрусу будинку – вона зігрівала дівчинку своїм теплом, облизувала впродовж трьох днів, доки дитину не знайшли. В українському фольклорі кіт часто символізував охоронця малого дитинчати, тому він присутній у десятках колискових [101, с.116]. За віруваннями стародавніх народів, кіт міг бути помічником як богів, так і відьом. Г. Булашев наводить дані, що в Україні kota (кішку) вважали творінням Бога, оберегом від зла [16, с. 330].

Свійських тварин використовували в обрядах, призначених для точного вибору місць, придатних для будівництва – випускали худобу вільно пастися,

і, де вона залягла, там і будували, або ж робили кошару і запускали на нічліг тварин. Де постійно лягала корова, там і зводили житло, бо вважалося, що оселя завжди буде сухою, а деревину не псуватиме грибок, адже тварини відчують місце, де немає поверхневих джерел. Побутувала думка, що «там, де прив'язана корова буде неспокійна, не ляже, маючи при собі поживний корм, можеш бути впевненим – внизу злі духи гніздо собі звили» [21, с.74].

Як бачимо, символіка, використовувана нашими предками під час зведення та облаштування житла багата й різноманітна. У системі традиційних символів цього типу можна виділити знаки праслов'янського походження, давню символіку, переосмислену під впливом християнства тощо. Різняться символи та їх магичні властивості й функціонально: наявні функції власне оберегу, очищувально-оберегові, лікувальні, діагностичні тощо. Описувана система символів Придніпровського регіону органічно вписується у загальнонаціональний контекст.

Розділ 8. ДВІР ТА ДВОРОВІ ЗАБУДОВИ УКРАЇНЦІВ ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ: ТА ОСОБЛИВОСТІ УТРИМАННЯ

Ментальні особливості українців справляють значний вплив на особливості ландшафтного облаштування сільського двору, який вирізняє його серед інших. Серед найважливіших можна зазначити наявність огорож навколо садиби, а часто й у середині подвір'я; переважання плодових рослин в озелененні, які виконують не лише унітарну, а й декоративну функцію; багатофункціональність та ірраціоналізм у використанні присадибної території. Власний двір господар облаштовує як мікрокосмос, як модель світу, яка забезпечує та символізує повноту буття.

Під час забудови господарства селяни враховували співвідношення розміщення будівель у просторі з життєво важливими природними явищами – напрям пануючих вітрів, рух сонця, а також рельєф місцевості, поєднуючи ансамбль із природою.

Селянський двір включає в себе житло, господарські будівлі та прилеглий до них невеликий виробничий майданчик. Разом із садом та городом такий двір утворював садибу. Структура садиби (тобто наявність чи відсутність саду або городу), її розміри, конфігурація, розміщення у поселенні залежали як від географічних, так і від соціально-економічних чинників.

І. Черняк вказує на те, що важливою рисою господарського двору є ансамбль узгодженої композиції усіх елементів садиби, де житло та виробництво – єдине ціле, у якому кожному елементу відводилися належні роль і місце [160].

Терміну «садиба» притаманні й різні народні тлумачення. У вузькому значенні слова під садибою розуміють частину землі, на якій розташована хата, господарські будівлі, подвір'я, а також (присадибну) ділянку землі для городу, саду, квітника тощо. Однак, оскільки специфікою українського земельного облаштування було компактне розміщення власне садиби з

польовим наділом і навіть з окремими угіддями, то «садиба» могла розумітися як комплекс власне садибної ділянки, «поля» й угідь, які безпосередньо прилягали до них. Найчастіше поняття «садиба» вживали у вузькому значенні.

Отже, розмір садиби залежав від розташування хати, необхідних для господарювання будівель та розміщення городу. В українців Придніпровського регіону, на відміну від інших територій України, побутували винятково *відкриті двори*, в яких простір між житловими та господарськими будівлями не перекривався дахом.

У відкритому дворі житлові й господарські споруди стоять розрізнено. Хати найчастіше виходять до вулиці торцем або фасадом; господарські будівлі розташовують за хатою, у глибині садиби, створюючи окреме господарське подвір'я, до якого виходять двері хлівів, шопи, клуні. У деяких місцевостях таке подвір'я називають *обора*. У дворах заможних господарів таких подвір'їв було два: одне – біля хлівів, друге – біля клуні, яку будували окремо, за хлівами.

На більшості території регіону переважав двір із *незв'язаними* між собою будівлями. Це особливо характерно для всіх районів Дніпропетровщини. А на території Полісся, Карпат, Західного Поділля, Буковини, Полтавщини, меншою мірою Півдня, за ствердженням багатьох дослідників, зокрема [31; 42; 69; 96], водночас із таким розміщенням житла побутували різні варіанти його поєднання з господарськими спорудами – від часткового до суцільного.

Так, за характером взаємозв'язку житла і господарських споруд у забудові українського двору можна виділити такі три типи: *з незв'язаними будівлями*, *з частковим взаємозв'язком*, *з повністю з'єднаними спорудами*.

Розвинута структура господарських занять, значна за розмірами етнічна територія з неоднорідними природно-кліматичними умовами та місцеві будівельні традиції, що мали певну локальну специфіку, спричинили формування в українців декількох типів забудови дворів.

За характером зв'язку та взаєморозташування хати і господарських будівель виділяється шість типів забудови: *вільна, однорядна, дворядна, Г-подібна, П-подібна та замкнена* [103, с.104].

При *вільній* забудові господарські будівлі й хата розташовувалися без певної системи, підпорядковуючись особливостям рельєфу садиби та господарським вимогам її господаря. Цей тип характерний для всіх регіонів України і Придніпровського зокрема та всіх типів житлових комплексів.

Однорядна забудова передбачала розміщення господарських споруд на одній лінії з хатою. При цьому елементи забудови могли бути зовсім не зв'язаними між собою, зв'язаними частково або об'єднаними спільним дахом (довга хата, погон, лінійна, шнурова забудова) [63].

При *дворядній* забудові господарські будівлі та хата утворювали два паралельні ряди і також могли бути зовсім не зв'язані, зв'язані частково або суцільно (дворяд). Дворядне розташування будівель притаманне селам Степової України. Відмінність лише в тому, що клуню могли розміщувати посередині між цими двома рядами, навпроти в'їзду. Ту частину двору, яка примикала до тваринницьких приміщень, відгороджували й утворювали дворик.

При *Г-подібній та П-подібній* забудові її елементи в плані утворювали відповідну літеру, а при замкненій – розташовувалися по периметру садиби. Ці типи також мали три форми взаємозв'язку – відсутній, частковий та суцільний.

За умов життя і господарювання на відлюдді, серед лісів та боліт, зокрема, на Західному Поліссі розвинулись *замкнуті* двори (підварки, окружні двори, хороми). У них під одним дахом по периметру розміщувались житло й господарські будівлі. Посередині такого комплексу обов'язково був господарський двір, де тримали знаряддя праці, транспортні засоби. Замкнуті двори відзначаються різноманітністю, що зумовлено плануванням усієї забудови, її розмірами. У більшості замкнутих дворів житлове приміщення розташоване в комплексі всієї забудови. Побутували й двори, у яких власне

житло стояло за межами двору. Це мало певні свої переваги, адже з обох вікон зручно було наглядати за господарськими будівлями з двох боків двору. Зрідка клуні виносили за забудову – з метою збереження хати й майна на випадок пожежі. Як зазначає А. Данилюк, у деяких садибах спостерігається подальша диференціація плану: хату виносять за його межі, а решта приміщень зберігають первісний вигляд замкнутого каре [32].

Двори із суцільним замкненим взаємозв'язком усіх будівель та периметральним їх розташуванням на садибі в різних районах України мали різні назви: заїзд, замкнений – на Поділлі; хата у брамах, гражда – на Гуцульщині; хутір, зимівник, козацький двір – на Середній та Нижній Наддніпрянщині та Півдні.

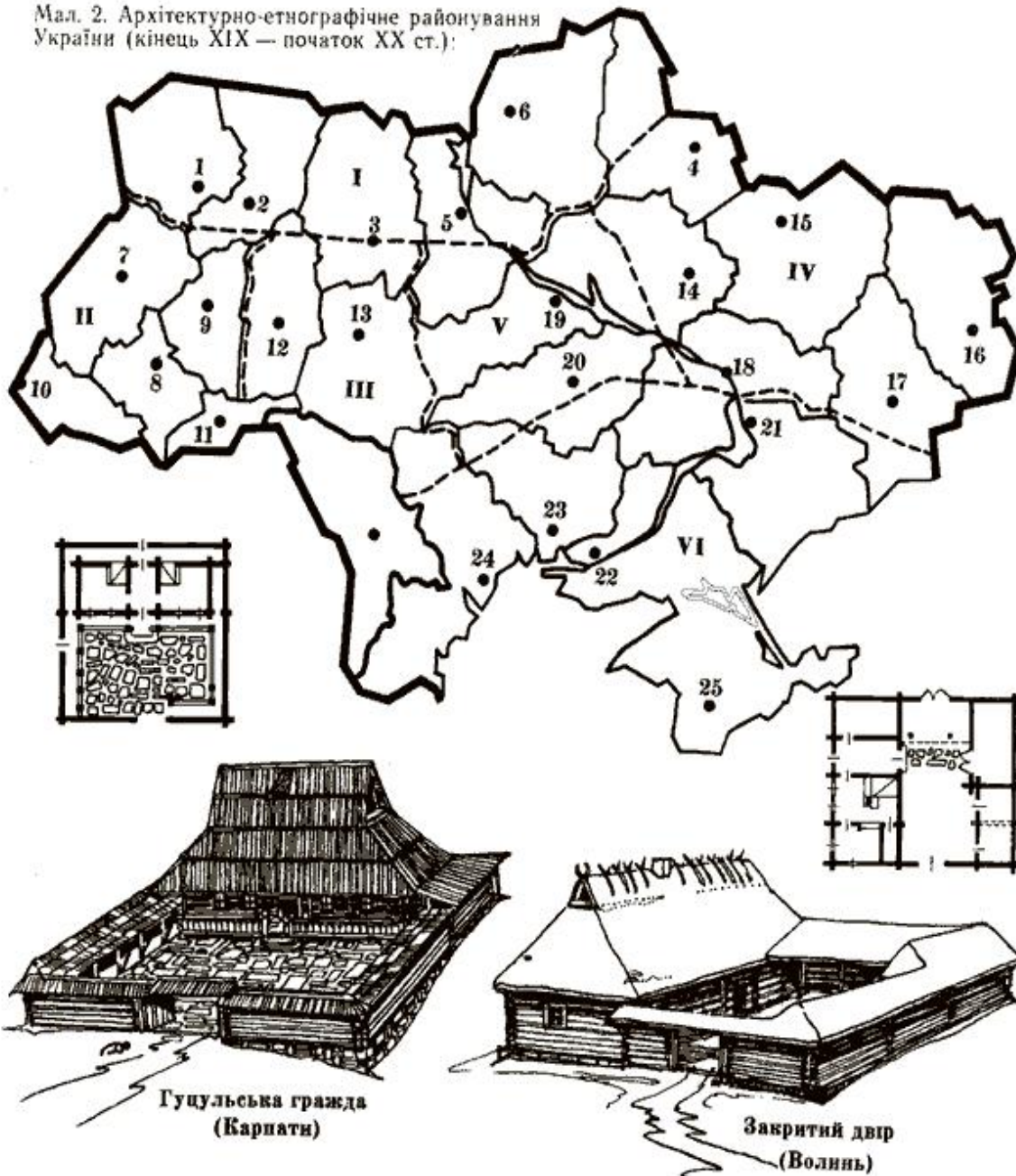
Щодо розміщення хати відносно вулиці український двір був представлений трьома варіантами – *віддаленим, наближеним та безпосереднім*.

В умовах народної колонізації земель виникали садиби переважно з віддаленим розташуванням хати відносно проїзних шляхів, постановкою її в глибині двору. Такий тип на Поділлі називався двором-проїздом, на Полтавщині та Дніпропетровщині – глибоким двором.

При наближеному розташуванні хати перед нею був невеликий земельний простір, на якому, як правило, висаджували дерева, кущі, квіти. Цей тип набув значного поширення на початку ХХ ст. майже по всій Україні, особливо в умовах нової садибної забудови вуличних поселень Лісостепу та Степу.

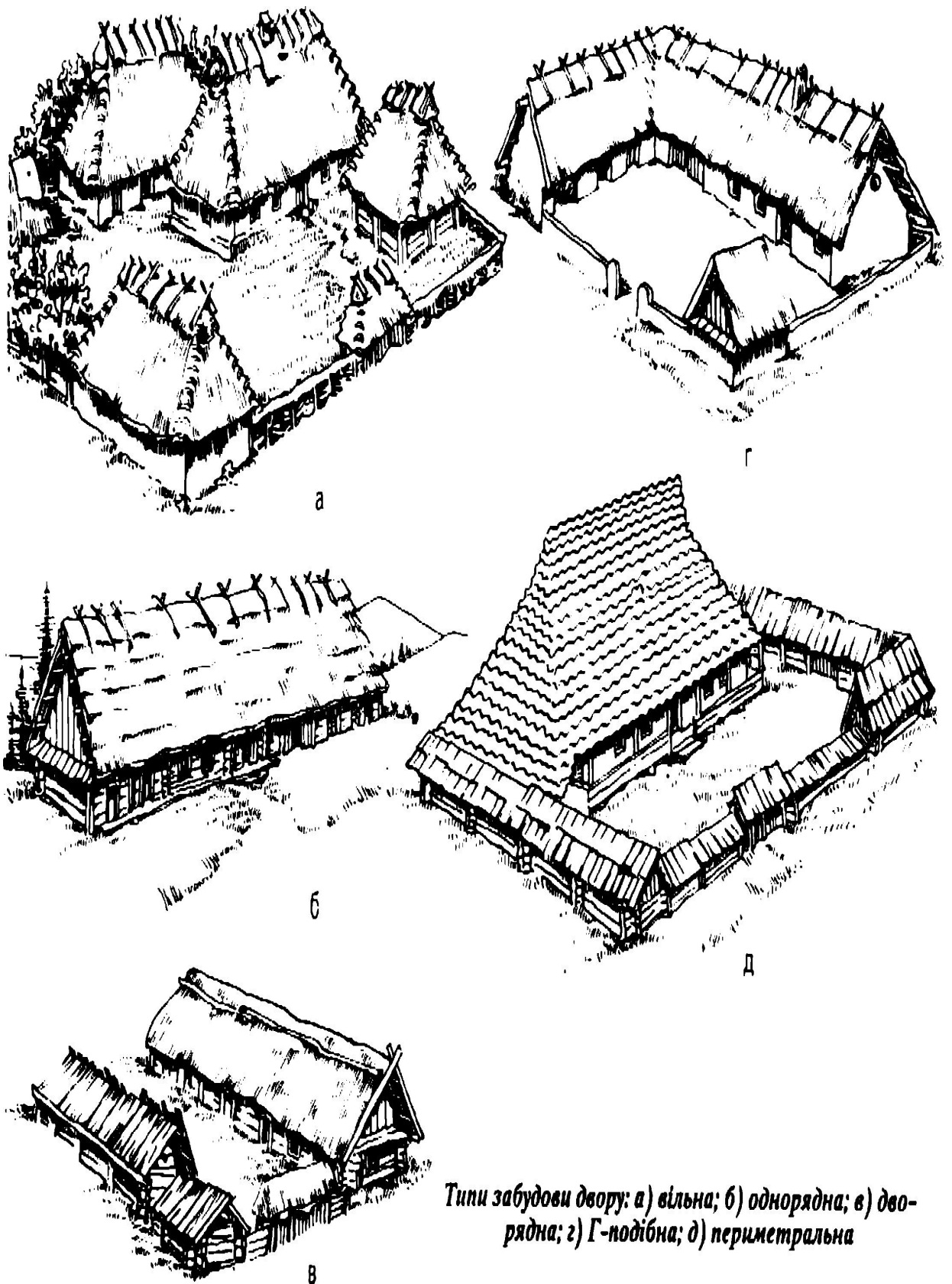
Безпосередній вихід хати на вулицю й розташування саме на межі садиби, яка прилягає до вулиці, є типом, який зустрічався дуже рідко – переважно в забудові садиб, котрі межували з ринковими майданами або жвавими торговельними шляхами. Під впливом білоруських та російських традицій цей тип наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. мав деяке поширення в порубіжних районах Полісся та Слобожанщини [64].

Мал. 2. Архітектурно-етнографічне районування України (кінець XIX — початок XX ст.):

1 — Полісся, II — Карпати і Прикарпаття, III — Поділля, IV — Слобожанщина і Полтавщина, V — Середня Наддніпрянщина, VI — Південь України; 1 — Волинська обл., 2 — Рівненська обл., 3 — Житомирська обл., 4 — Сумська обл., 5 — Київська обл., 6 — Чернігівська обл., 7 — Львівська обл., 8 — Івано-Франківська обл., 9 — Тернопільська обл., 10 — Закарпатська обл., 11 — Чернівецька обл., 12 — Хмельницька обл., 13 — Вінницька обл., 14 — Полтавська обл., 15 — Харківська обл., 16 — Ворошиловградська обл., 17 — Донецька обл., 18 — Дніпропетровська обл., 19 — Черкаська обл., 20 — Кіровоградська обл., 21 — Запорізька обл., 22 — Херсонська обл., 23 — Миколаївська обл., 24 — Одеська обл., 25 — Кримська обл.

Рис. 8. 1. Архітектурно-етнографічне районування України; кінець XIX — початок XX ст. (за В. П. Самойловичем) [110]

*Типи забудови двору: а) вільна; б) однорядна; в) дво-
рядна; г) Г-подібна; д) периметральна*

Рис. 8. 2. Типи забудови двору [144, с.16]

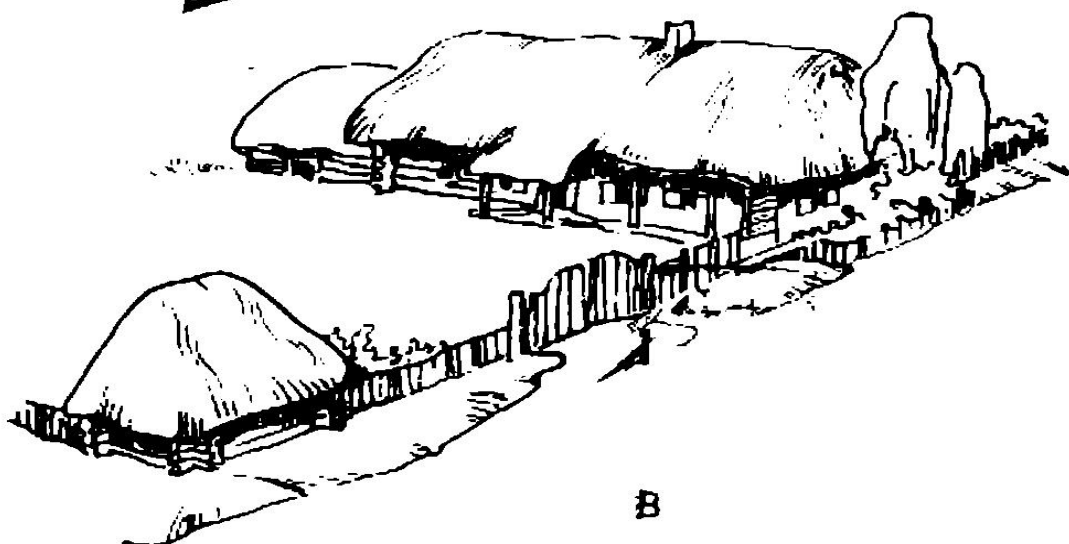

Рис. 8. 3. Розташування хати відносно вулиці:
а – віддален; б – наближене; в – безпосереднє [144, с.17]

Досить цікаві закономірності розміщення хати в садибі за зміни географічної орієнтації прилеглої до ділянки вулиці, які дослідив К. Куниця [70]. Вирішальним чинником здебільшого є орієнтація житлових приміщень на сторони світу. Цікаво те, що під час розміщення житлових приміщень господарі нехтували навіть вимогами до їх розміщення щодо вулиці. У садибі, поверненій на південь, коли вулиця пролягала у напрямі схід–захід, хату розташовували в глибині двору і вона була повернена головним фасадом у бік вулиці; господарські будівлі виходили на червону лінію забудови. Якщо садиба орієнтувалася на північ, то хату розміщували на червоній лінії глухою північною стіною без вікон, господарські споруди – у глибині двору. Якщо вулиця була з напрямом північ–південь, хату повертали до неї боковим фасадом, а головний – завжди орієнтували на південь [9].

Кількість будівель у садибі залежала від економічного стану господарства, особливостей його виробничої спеціалізації. За зернового напрямку основне місце у садибі займали клуня та стодола, у яких сушили, зберігали й молотили сноповий хліб. Обмолочений хліб зберігали у коморах. У великих господарствах їх розміщували окремо, у малих – вбудовували в об'єм хати. Приміщення для тварин, як правило, було об'єднане під одним дахом, якщо воно було невеликих розмірів, то приєднувалося до житлових приміщень.

Необхідність відповідних господарських будівель двору зумовлював землеробсько-тваринницький напрям господарства. Їх характер і кількість безпосередньо залежали від соціально-економічного стану господарства. Кількість і специфіка цих споруд (окремішність чи входження в блок з іншими спорудами), характер розташування в садибі тощо у різних районах мали свої локальні особливості.

Про господарські будівлі, зокрема, їх побутування в XIII – XVII ст., маємо вкрай мало відомостей. Припускають, що капітальні господарські будівлі, зокрема, клуні та хліви, почали масово споруджувати в XVI ст., коли підсічне рільництво, кочове скотарство були витіснені орним рільництвом,

яке потребувало угноєння полів. Поштовхом до цього переходу стало формування зовнішнього та внутрішнього ринків [55].

Найбільш характерними господарськими будівлями двору на Україні були: хлів – для великої рогатої худоби; стайня – для коней; саж, куча, кармник – для свиней; курник – для домашньої птиці; кадуб, вулик, довбня – для бджіл. Зерно в снопах зберігали в клуні, стодолі, половнику; хліб та продукти домашнього вжитку, збіжжя – у коморі; сіно й солому – в оборозі, сіннику, одрині; кукурудзу в початках – у коші, кошниці. Для зберігання сільськогосподарського реманенту слугували возовня, піднакат, сарай, шопа, повітка.

Більшість господарських будівель двору зводили з найменш цінних матеріалів. Винятком були дві споруди – комора та клуня, оскільки в них зберігали найкоштовніші запаси землеробської сім'ї.

У своїх працях дослідниця Т. Косьміна поділяє всі господарські будівлі на групи за їх функцією – будівлі для зберігання продуктів землеробства: клуня (стодола), комора (шпіхлір), коші (кошниці), льох (погріб, катрага, катрана); будівлі для худоби: хлів, хлівець, стайня, обора (гобора), саж (бурдей), курник; будівлі для схову сільськогосподарського інвентарю: повітка, шопа, возовня, піддашшя; інші будівлі двору: літні кухні, бані, сушні тощо; малі архітектурні форми: вулики, кролятники, криниці, огорожі [64].

До будівель, у яких зберігали продукти землеробства, належать *стодоли, комори, обороги, кошниці та пивниці*.

Стодола (клуня) – необхідний елемент землеробського господарства. Кількість таких споруд та їх розміри залежали від майнового стану селянина. Траплялися випадки, коли заможні селяни мали по дві клуні – для хліба та сіна. Безземельні й малоземельні селяни складали снопи необмолоченими у стіжки, зберігаючи їх так до весни [63, с. 86].

У стодолі зберігали збіжжя, обмолочені сніпки, солому, сіно, полову, а також обмолочували зерно. Стодолу розташовували на досить значній

відстані від житла. За способом блокування з іншими спорудами побутовали стодоли двох типів – не поєднані і поєднані з іншими будівлями двору.

Як окремі будівлі стодоли побутовали на всіх теренах північно-західної частини Східної Галичини та південно-західної частини Волині. За планом такі стодоли були три- і дводільними [103].

Здебільшого стодоли блокували зі стайнею, спорадично – з іншими спорудами двору (шопами, коморами, возівнями, дровітнями тощо). На заході та півдні обстеженої території переважали стодоли каркасної конструкції із заповненням ділями, плотом, інколи – глиновальками.

Для зберігання сіна, соломи, сніпків, збіжжя служили також обороги. Ці споруди побутовали лише в північній і південній частинах України.

Важливою спорудою в господарстві українців була комора. Вона призначалася для зберігання запасів зерна, господарського інвентарю та речей вжитку. Майже всюди в Україні вона була при хаті, вхід – найчастіше з сіней, у Карпатах – переважно окремий, з подвір'я. Зрідка траплялися комори, до яких входили просто з житлового приміщення. Окремі будівлі для комор у ХІХ ст. мали тільки заможні селяни, а також ті господарства, де відчувалась потреба в тривалому зберіганні зерна. Для будівництва добирали переважно широкі дубові плахи, які найчастіше залишали відкритими. Майже всюди навпроти вхідних дверей комори влаштовували піддашшя або галереї. Вони захищали вхід від опадів і одночасно збагачували пластику об'ємів комор. Перекривали комори чотирисхилими дахами. Були й двосхилі, з трапецієподібними чільним і тильним фронтонами. Піддашок галереї, який влаштовували при вхідних дверях, спирався на 2–4 стовпчики. Закривали комори зсередини дерев'яними замками [113].

Р. Радович зазначає, що комори призначалися для зберігання зерна, борошна, одягу та іншого майна. За способом поєднання з іншими будівлями комори можна поділити на три групи: а) комори, не поєднані з іншими будівлями двору; б) комори, які становлять складову житлової будівлі; в) комори, зблоковані з іншими господарськими будівлями двору. Окрема

комора (шпихлір, надвірна комора) була ознакою багатих господарств. На півночі та півдні стіни виконували здебільшого у зрубній техніці, в середній смузі – у каркасній із заповненням (інколи – глиновальками чи плотом) [113].

На південно-східних окраїнах Галичини траплялися «кошниці» – виплетені з лози чи ошальовані дошками споруди, призначені для зберігання кукурудзи в качанах.

Під час улаштування приміщень для збереження коренеплодів (картоплі, буряків, моркви, петрушки та деяких інших городніх культур) зважали передусім на їх теплолюбність. За терміном користування ці приміщення можна поділити на три групи: односезонні, кількасезонні й стаціонарні. За заглибленістю тут, як і в інших регіонах України, розрізняли землянкові, півземлянкові та наземні будівлі.

Р. Радович у своєму дослідженні наголошує, що за призначенням будівлі для утримання домашніх тварин та птиці можна поділити на дві групи: а) для утримання великої рогатої худоби, коней, овець та кіз; б) для утримання свиней, домашньої птиці тощо. Кількість таких будівель залежала від майнового стану господарства. Споруджували їх окремо, поєднували між собою чи з іншими будівлями двору, блокували із житлом [103].

Приміщення для утримання великої рогатої худоби називали хлівом, коней – стайнею. У північних районах їх означували терміном «хлів», у південних – словом «стайня».

На території України слово «хлів» уперше згадується в XI столітті. Ще у XVIII ст. на півдні лише третина селян мала хліви, близько третини – тільки піддашся, а решта – ніяких будівель для худоби [164]. Утримувати худобу в хлівах на Півночі України почали з XVI ст. для того, щоб поліпшити продуктивність тварин, звільнити хати від молодняка, який іноді тримали тут взимку.

Найважливішими спорудами в садибі були клуня та хлів. У клуні розміщували тік, де обмолочували збіжжя, а також засторонки, у яких тримали привезені сніпки пшениці, жита, ячменю, обмолочену соломку. Клуні

на великій території України мали не тільки різні розміри, форми, а й назви, наприклад, у Карпатах – боїще, боїсько, на Прикарпатті – стодола, на Поліссі, крім відомої назви «клуня», зрідка вживали також тік, ток, стодола. Тік робили з глини.

Клуні в Україні мали високі дахи і низькі стіни з високими, найчастіше двостулковими, в'їзними воротами. У плані вони були квадратні, прямокутні, наближені до овалу. Дахи в клунях тримались на ключинах, які лежали на сволоку, покладеному на поставлені в ряд сохи – основні конструкційні елементи стіни. Останні, залежно від місцевості – бувають дерев'яними або виплетеними з лози, очерету. На Полтавщині їх зашивають дошками вертикально, на Поліссі та в Карпатах роблять зрубними. Цікавим різновидом багатокутних клунь є семи- і восьмикутні будівлі, за формою наближені до овалу. Будували їх із соснових плах, з'єднаних по кутах простими замками. Стіни головного фасаду дещо виступали вперед і, таким чином, ворота створювали тут ще одну грань, а протилежні з'єднувалися у формі тупого кута в пазах стовпа. У такий спосіб збільшувалась площа клуні.

Худобу утримували в хлівах (стайнях – на Прикарпатті, одринах – у деяких місцевостях Полісся, кошарах – у Карпатах). Будували хліви з тих же матеріалів, що й хати. На Півдні України їх приміщення були або земляні, або очеретяні, у середній смузі – майже всюди плетені з лози або хмизу, на півночі і в Карпатах – зрубні, каркасно-дильовані. Хліви плетені обмазували рідко, зокрема, ті, у яких утримували корови і вівці. Іноді їх робили з подвійної огорожі, набиваючи простір між плотами гноєм із землею. На Подністров'ї хліви будували з каменю. На Бойківщині в стайні влаштовували причу – ліжко з дощок, підняте над підлогою. Тут іноді спав господар. Стеля була дощаною. На Гуцульщині вхід до стаєнь переважно був із причілкового боку, будівлю обладнували продухами (спеціальними дерев'яними трубами на стелі), якими виводилось застоєне, важке повітря із стайні. Свиней відгодовували у спеціальних спорудах, які на Прикарпатті називають «кучами» [113], а на Придніпров'ї й Лівобережжі – саж. Вони завжди були

зрубні й мали оригінальне пристосування – ляду, тобто ящик, куди засипали корм, не відкриваючи дверей (рис. 8.4)

Рис.8.4. Саж (куча) для годівлі свиней

Овець утримували у вівчарниках, овечниках, а домашню птицю та свиней – у хлівцях (хлівчиках, стаєнках, курниках). Траплялося, що приміщення для свиней називали кучами, свинарниками, кармниками. Домашню птицю утримували переважно у хлівах для корів, свинарниках, зрідка виділяли окремі приміщення у хліві чи хлівці або прибудовували їх до причілка хліва. Такі прибудови називалися курниками. Ці споруди будували передовсім у каркасній техніці; у північній і південній частинах досліджуваного краю інколи застосовували зрубну техніку, у центральній частині траплялися споруди, складені з каменю. Покривали їх солом'яними частіше очеретяними дахами.

Спеціальні сушарні належать до малих архітектурних форм. Їх споруджували у місцевостях із розвинутим садівництвом. Вони побутували двох типів: димові або буди (більш давні), і теплові (новітні). До інших будівель двору та малих архітектурних форм належать шопи, возівні та

дровітні, які як правило, примикали до причілків інших господарських будівель. Це були навіси-піддашся з однією, двома чи трьома стінами.

У кожному господарстві були повітки (в західних областях – шопи), тобто навіси, відкриті з одного боку будівлі. Там складали дрова, сільськогосподарське знаряддя, ставили вози й сани. На Поліссі для цього в деяких місцевостях при хаті відводили окремі приміщення – колешні. У Придніпровському регіоні, як правило, робили навіси – відкриті споруди, які мали чотири стовпи та лише очеретяний або солом'яний дах.

Сіно зберігали в засторонках клунь, на горищах хліва чи стайні, а також в оборозі – простій споруді із чотирьох стовпів, над якими споруджували пересувний (по вертикалі) солом'яний дашок.

У пасіках використовували здебільшого рамні вулики. У 1814 році видатний український бджоляр П. І. Прокопович (1775–1850) першим у світі винайшов рамковий (втулковий) вулик вертикального типу, від 1 до 1,5 м висотою. Цей вулик складався з першого корпусу (гніздовий) 444 мм висотою і 300 мм шириною. Над цим корпусом ставились рамки з прорізами 300 x 300 мм, закріплені у втулки. Між гніздовим і рамковим відділом ставили дерев'яну дошку з решітками, через яку могли проходити тільки робочі бджоли. Стінки вулика мали товщину 3–4 см. Хоча до початку ХІХ ст. та у лісистих районах аж до середини ХХ ст. використовували довбанки – без рамковий вулик, виготовлений з колоди товстого дерева. Інколи пасіки утримували у спеціальних зрубних будиночках – бджільниках [113].

Давнішим типом криниць були копанки, стіни яких обкладали деревом чи каменем. Криниця як символ накопичення і збереження води завжди була у повазі в українців. У народному фольклорі досить пісень, легенд, казок, які оспівують святість криниці. Українці поважали майстрів, котрі вміли розшукувати підземні джерела, тобто місця для копання криниці, вміли їх копати, а, що найголовніше, чистити згодом у разі забруднення. Навіть ще у першій половині ХХ ст. та майже до 70-х років ХХ ст. селяни нашого регіону почасти ходили пішки від села до села, тому, коли траплялася по дорозі

польова криничка чи джерельце, не тільки чистили його, а й ніколи не забруднювали, пам'ятаючи сакральне «не плюй в криницю – раптом прийдеться з неї питися».

Усі будівлі двору об'єднувались в один ансамбль за допомогою огорож. Водночас вони були перешкодою для худоби й лісових звірів. Прохід до садиб забезпечувався через ворота, які на Гуцульщині, наприклад, були високі, мали дашки, у лісостеповій частині України – низькі, двостулкові [110]. Форми та матеріал, з якого виготовляли огорожу, значною мірою створювали виразність сприйняття сільської забудови того чи іншого району України. Найдавнішою формою огорожі були вали (окопи) із землі та глини, перемішаних зі м'ятою соломою. Поверх них висаджували кущі та дерева. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у переважній більшості районів лісостепової та степової смуги поширилися плетені з лози тини. У лісових районах огорожу робили з тонких стовбурів дерев, горизонтально покладених між подвійними вертикально вбитими в землю стовпчиками. На Західному Поліссі подекуди зберігалися такі архаїчні форми огорожі як сторч, сторчівка, частокіл – зроблені з кругляків, вертикально вбитих у землю, та паркани – із закладених у пази вертикальних стовпчиків горизонтальних плах чи горбилів. У південних районах, багатих на камінь, огорожі робили з груботесаних брил (плиток) значних розмірів, поставлених на ребро (плетняки), або ж викладали з дрібного каміння без розчину (мури). Огорожа мала в'їзні ворота – браму, вхідні двері – фіртку та перелаз – підвищений над рівнем землі отвір для проходу людини, утруднений для худоби та птиці [113].

Матеріал, конструктивні та художні особливості огорож безпосередньо залежали від місця їх розташування (від вулиці, городу тощо). Найбільш поширеним типом огорожі були горизонтально заплетені плоти (хворостяники, лежачі плоти) та плоти вертикального плетіння (востроїж, шторцівка, тин). У багатих господарствах переважали дощані паркани. Городини і садки обгороджували переважно воринням [110].

На сучасному етапі типи забудови дворів та їх варіанти значною мірою втратили свою локальну специфіку, що зумовлено як соціально-економічними чинниками, так і появою стандартних будівельних матеріалів.

Рис. 8.5. Погріб

Для нашого регіону характерна вільна забудова, коли всі будівлі двору не пов'язані між собою спільним дахом і розташовані без певного регулярного порядку. На подвір'ї, як правило, розміщували цілий комплекс житлових та господарських споруд, які забезпечували всі потреби родини протягом року. На ньому, крім хати, стояли різні споруди, які залишилися типовими і в господарстві сучасного селянина, хоча деякі з них уже втратили своє практичне значення і зникли або поступово змінилися іншими. Наприклад, для утримання худоби будували хліви, пізніше корівники. А от клуня, або стодола, використовувалась як будівля для обмолоту, сушіння снопів, зберігання жита, пшениці, ячменю, соломи.

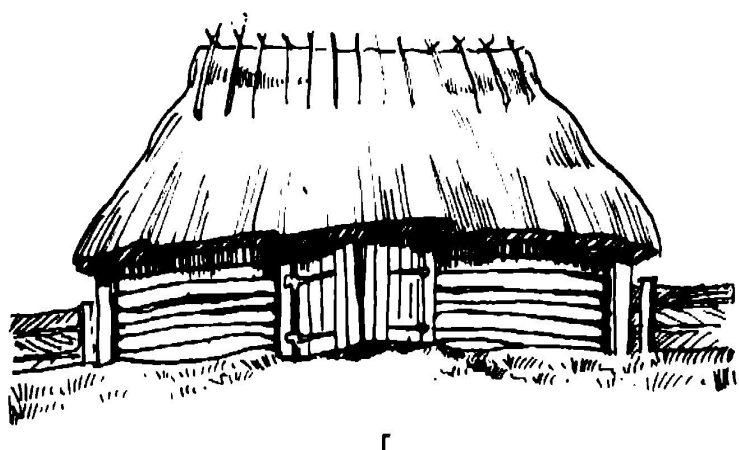
Унікальними для нашого регіону є забудови споруд для збереження продуктів харчування взимку – погріб. Він був різної форми і мав різні назви. Так приміщення, у якому яма для збереження продуктів викладалася з буту

(натуральний кар'єрний камінь) до якої вели кам'яні східці, котрі називалися «погребиця», називалося – «льоох». У льооху як правило зберігали продукти харчування для всієї родини: картопля, соління, фрукти (яблука, груші), вино тощо (рис. 8.6). Інший вид погребя, який називали просто погріб або яма мав конструкцію простішу: викопана яма глибиною 2–2,5 м, яка накривалася лядою (дерев'яною кришкою). В яму вставлялася дерев'яна драбина. Поверх ями для утримання тепла ставився дашок з соломи. У таких спорудах, як правило, зберігали продукти для тварин (рис. .

Характерні також два варіанти розташування будинку відносно вулиці, так зване «курдонерне», при якому будинок від вулиці відділяла невелика відстань (в 3–5 м), засаджена деревами, кущами або квітами, і глибоке розташування, коли будинок стояв у глибині двору, а до вулиці примикали господарські прибудови або великий простір займав сад.

Рис. 8.6. Погріб (с. Гречане Петриківського р-ну)

Господарські будівлі двору: а) хлів; б) саж; в) курник; г) клуня; д) камора; е) оборіг

Рис. 8. 7. Типи господарських будівель двору за А. П. Пономарьовим [144, с. 25]

Різновиди відкритого двору з вільною забудовою були зумовлені добробутом родини і до деякої міри формою, розміром площі садиби і характером розміщення житла. Характерною рисою народного будівництва в цілому і Придніпровського регіону зокрема була стилістична єдність усіх елементів сільського двору. Це пояснюється застосуванням у житлових і господарських спорудах аналогічних архітектурних форм, будівельних матеріалів, декоративного оздоблення. Так, у районах поширення настінного малювання (Петриківський, Криничанський, Новомосковський) орнаментами прикрашали не лише хати, а й хліви, курники, погрібники, повітки.

Щоправда, малюнок і колористика декору мали свої особливості в різних будівлях, проте загалом селянський двір становив гармонійну цілісність.

Отже, специфіка і унікальність українського двору Придніпровського регіону полягає у вільній забудові, наявності господарських споруд, кожна з яких має своє призначення та сакральний зміст. Обов'язкова наявність саду та огорожу, квітника робили двір ошатним і красивим.

Розділ 9. ДНІПРОПЕТРОВЩИНА – КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ:

ТИПИ ТА ВИДИ КОЗАЦЬКИХ ЗАБУДОВ

Запорізька Січ була військовим та адміністративним центром українського козацтва протягом тривалого часу. Внаслідок багатьох військово-політичних причин вона змінювала своє місце розташування, але незмінно залишалась осередком спротиву пригніченню та несправедливості, захисту православ'я. І після ліквідації вона залишилась у народних думках, піснях, переказах та легендах.

Історія Придніпровського регіону нерозривно пов'язана з історією козацтва, що відбилося в наших традиціях, у світогляді та в розвитку будівельних технологій.

Історик Г. Крапивка зазначає, що місце Січі традиційно обиралося дуже захищене – звичайно на острові або на мисі, утвореному степовою річкою та руслом Дніпра. З одного або декількох боків місце Січі примикало до крутих схилів та урвищ, які утворювали природні укріплення. Запорізькі Січі різнилися плануванням, системою укріплень, типами церков, конструкцією та розмірами куренів, наявністю та функціональним призначенням інших будівель. Згідно з даними історико-архівних джерел, зазначає науковець, починаючи з Чортомлицької Січі, вже існувало торгово-ремісничє передмістя [66].

Через обмежену джерельну базу з історії України XVIII ст., відомостей про окремі поселення, які виникали й розвивалися протягом XVIII ст. на теренах колишніх Запорізьких Вольностей, тобто в межах сучасної Дніпропетровщини, небагато. Засновані козаками поселення найчастіше називаються слободами, а поселення селян, вихідців із Гетьманської і Правобережної України, – селами. Основою поселень були окремі житла запорозьких козаків – бурдюги, курені, зимівники. За час свого існування запорозьке житло пройшло розвиток від архаїчної однокамерної напівземлянкової форми до наземної багатокамерної оселі, вельми раціональної каркасно-плетеної конструкції, з якої поступово складався

південний тип житла українців, остаточно сформований на початку XIX століття.

Первинним стаціонарним житлом місцевих жителів на нашій території була напівземлянка, яку козаки називали «**бурдюгом**» (походить від татарського слова «бурдюк», що означає вивернуту цілком шкуру тварини, просмолену і вживану як посудина для води). У запорізьких козаків бурдюгами називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорізьких вольностей. У них жили козаки, що шукали повної відокремленості як від бурхливого січового, так і від важкого родинного хутірського життя.

Бурдюг як тип житла добре досліджений археологами в нижньодніпровських поселеннях X – XIV століть. Він був прямокутної форми переважно з розмірами 3 x 5 м, середньою площею – 12 – 16 м², заглиблений у материк в середньому на 1 м, хоча, як пише А. Брайчевська, були і наземні споруди [14, с. 178]. Підлога була земляна або глинобитна в кілька шарів, стіни – стовпової конструкції плетеного легкокаркасного типу, обмазані глиною. Були стіни й зрубної конструкції [61, с. 8]. Щодо конструктивних особливостей бурдюга Д. Яворницький зазначав, що у викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмащували знадвору глиною і кізяком і обставляли кураєм, у стінах залишали отвори для круглих віконечок [170, с. 190], які були маленькі, у вигляді тарілочок, зроблених з рябого зеленого з камінцями скла. Рами склалися з чотирьох трісочок [5].

Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: піч заміняла «мечеть» – споруда на кшталт печі, низенька, зроблена з каменю, на котрій пекли хліб, та «кабиця», на котрій варили страви, обидві робили з дикого каменю [170, с. 190]. Коли запалювали «мечеть», каміння розігрівалося до почервоніння, приміщення швидко нагрівалося – достатньо, щоб пережити будь-які морози [5, с. 6]. У деяких бурдюгах зустрічалося умеблювання: лави, зброя, образи,

килими тощо. Бурдюги ніколи не замикались, вони були відкритими для всіх завжди [170, с. 190].

У конструктивних деталях, матеріалах, розмірах великих відмінностей між слов'янськими землянками XII – XIV ст. і запорізькими бурдюгами XVIII ст. не спостерігається, а тому цей тип житла слід визнати автохтонним [88].

Курінь – первинно тимчасова будівля різних розмірів, призначена для ночівлі, зимівки. Походження слова ймовірно пов'язане зі словом «курити» (випускати дим). Як примітивне козацьке житло курені розташовувалися на берегах річок, у ярах і байраках, де зручно було займатися рибальством і мисливством. У Запорізькій Січі курінь – це одночасно і хата для проживання козаків, і підрозділ, закріплений за даною хатою.

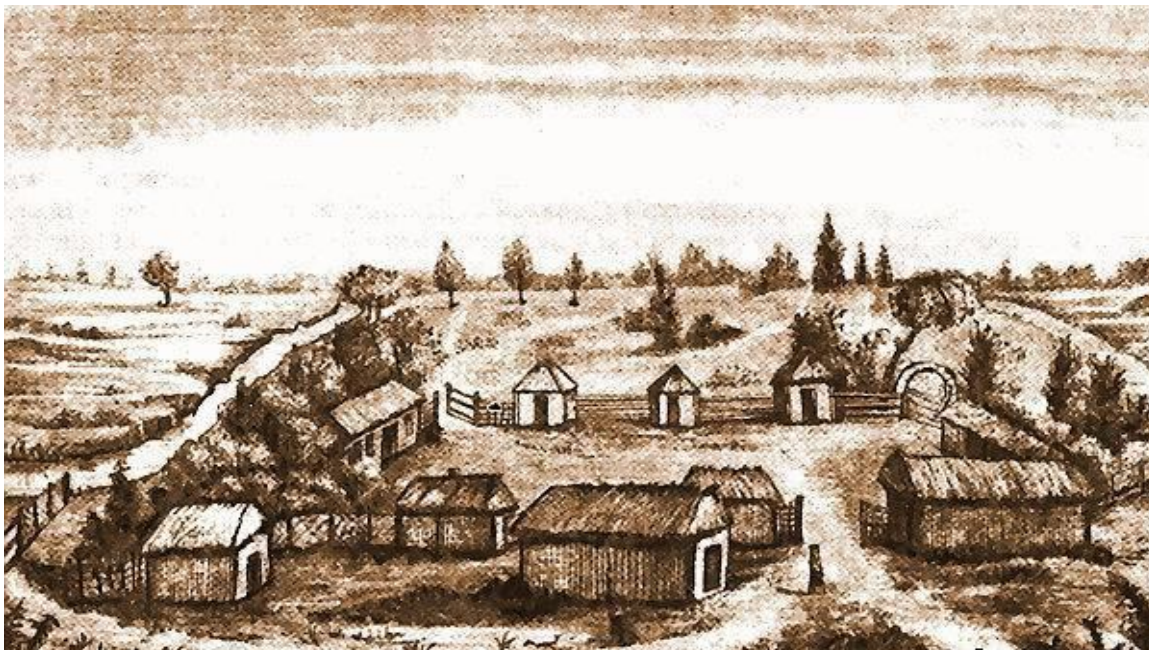
У різних Січах курені відрізнялися розмірами та будівельними матеріалами. У Базавлуцькій Січі – це була однокамерна напівземлянка з турлучними стінами, зробленими із жердин, що поставлені горизонтально, переплетені хмизом, лозою, очеретом та обмазані глиною. Зовні верхня частина напівземлянки була обкладена дерном для утеплення. Дах у такій будівлі був двосхилий, «на сохах», критий очеретом. Курінь Базавлуцької Січі за розмірами міг бути довжиною – 10 м, шириною – 4 м, висотою – 2,5 м [66].

У Кам'янській Січі курінь являв собою стовпову напівземлянку з входом-сіньми, двосхилою покрівлею, критою очеретом, з долівкою, заглибленою на 0,4 м. Загальний розмір куреня був: довжина – 12 м, ширина – 6,4 м, висота – 2,5 м. Обшивка стін була зроблена з хмизу та лози, обмазаних глиною. Такий курінь мав сіни розміром 3,5 м x 2,2 м. Стіни сіней мали турлучну конструкцію. Однією з найважливіших конструктивних деталей куреня Кам'янської Січі був сволок, прикрашений різьбленням. Декорувались також вертикальні частини одвірок – лутки [66].

Великими і просторими будівлями були курені Нової Січі, про що ми маємо свідчення сучасників. Запорожець М. Корж згадував: «Куринь строился подобно трапезной, без всяких чуланов и перегородок» [66].

П. Калнишевський зазначав, що козаки будували свої курені та інші споруди просторими, добротними і міцними. Він перелічував 38 куренів, кожен з яких разом із кухнею мав розміри 20 х 6 сажнів (42,7 м х 12,8 м) і мав трисхилий дах на кроквах, критий драницею. За описом Д. Яворницького, курені будували з рубаного та різаного дерева (дуба, липи, осики). У курені влаштовували чотири квадратні прямокутні вікна з чотирма круглими шибками, а сіни освітлювали двома вікнами по обидва боки від дверей [66].

Ще одним видом поселень козаків були **зимівники** – своєрідні хутори, що виникли в першій половині XVI ст. і були основною формою господарства на Запоріжжі. До речі, перша письмова згадка про зимівники датується 20 серпня 1576 року, проте в жалуваній грамоті Стефана Баторія є свідчення, що вони з'явилися набагато раніше і в XV ст. були поширені на значній території – від Самари до Дону.

Рис. 9. 1. Зимівники (Д. Яворницький)

Д. Яворницький зазначає, що у кожному зимівнику містилося дві – три хати й різноманітні господарські будівлі. Кожна хата мала посередині кімнату й комірчину. Хати ставили посеред двору, обнесеного плетеним тином або частоколом. До господарських споруд належали: сараї для худоби, комори, стайні, льохи, зимівники для бджіл. При таких зимівниках господарі обов'язково тримали коней і худобу, іноді будували млин. Зимівники рідко будував один господар, частіше їх було троє–четверо³ – 4. У кожного господаря було троє–четверо або п'ятеро–шестеро козаків, а при них – із десяток молодиків з управителем. Тут проживали здебільшого сімейні запорожці, або ті, що покинули службу на Січі [170, с. 250–251].

Зимівник – поселення козаків у паланках – адміністративно-територіальних округах, на які поділялася територія Запорозької Січі. Історик О. Олійник стверджує, що щільність зимівників у тій чи іншій паланці різнилася і залежала від її наближеності до ринків збуту, наявності вільних робочих рук, розвитку комунікацій, наявності незайнятих земель і територій, необхідних для ведення окремих галузей господарства, а також від рівня безпечності та захищеності [88]. Загалом на території усіх Вольностей нараховувалось близько 9 тисяч зимівників, що мали чотири основні типи:

1) *Куговий* – визначався наявністю примітивного житла землянкового чи напівземлянкового типу. Таке господарство можна назвати консервативним та самодостатнім, оскільки надлишок певного виду продукції шляхом простого обміну реалізовували не заради прибутку, а задля придбання інших продуктів і знарядь. Через це його досить умовно можна вважати спеціалізованим – пасіка, рибний став.

2) До *класичного типу* зимівничих господарств слід віднести новоутворені зимівники переважно одружених козаків. Рідко коли таке господарство обслуговувалося ще кимось, крім родичів власників. Його міг заснувати один або кілька компаньйонів, що разом зі своїми сім'ями проживали під одним дахом.

3) До *фермерського типу* господарств належали зимівники заможнішої частини неодружених запорожців. Спеціалізованих головним чином на скотарстві, їх, крім родичів господаря, обслуговували десяток і більше найманих робітників, для яких будували окреме житло.

4) До *поміщицького типу* господарств належали великі багатопрофільні господарства товарного спрямування, які широко використовували вільнонайману працю. За своїми розмірами і рівнем взаємостосунків вони скидалися на поміщицькі маєтки. Біля них осідало чимало сімей, перетворюючи такий зимівник на село чи невелике поселення з церквою. Таким великим господарством керував один чи кілька управителів. Основні прибутки йому давало не тільки розгалужене господарство, а й посередницька торгівля та лихварство [88].

У період існування Нової Січі зимівники перетворилися на великі багатогалузеві господарства, де поряд із землеробством розвивалися скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство, інші промисли та ремесла. Особливо інтенсивно у запорозьких зимівниках, на природних степових випасах, розвивалося скотарство та конярство.

На середину 1780-х років усі запорозькі зимівники були перетворені на хутори при слободах, зимівчани продовжували жити й господарювати в цих хуторах, побудувавши будинки в містах і слободах.

Основу запорозького обійстя хутора-зимівника становила добре відома хата-мазанка, крита соломною або очеретом. Саме хата-мазанка захоплювала подорожніх іноземців: «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не задовольняються тим, що кожної суботи миють їх, як це роблять голландці, але ще й раз на два тижні білять житло. Від того хати на Україні виглядають вельми чепурно, немовби свіжовибілене полотно», – писав у 1838 році німецький географ Коль [121, с.75].

Запорожці білили хати зовні і зсередини. Широко застосовували художні оздоблення, так зване «квітчання», яке не лише мало естетичне

значення, а й виконувало деякі магічно-культові функції. Декоративне кольорування було присутнє в кутах, попід стріхою, навколо вікон і дверей, фарбування призьби в червоний колір мало охороняти житло. Через ці «вогняні кільця» до оселі не могла пробратись ні хвороба, ні лиха істота [135, с. 83]. Квітчали різним орнаментом і ставні на вікнах.

Широкого розповсюдження на запорізьких вольностях мали й рублені з дерева хати. Це стосується перш за все північних, більш залісених територій Війська Запорозького. Наприклад, у розповіді колишнього запорожця М. Коржа фігурує хата «построєна з липового дерева різаного, і вся рублена, невелика з сіньми» [154, с. 5 – 6]. Його обійстя розташовувалося в більш безпечній і порівняно залісеній території Кодацької паланки. Тут мова йде про двокамерне житло, яке складалось власне із світлиці і сіней. Хоча досить поширені були і трикамерні помешкання. У згаданому вже описі козацьких зимівників зазначено, що хата складалась з однієї теплої кімнати, сіней і комори.

Внутрішнє оздоблення більшості запорозьких помешкань було досить бідним, зокрема, Н. Полонська-Василенко зазначала, що крім речей культу (ікон) немає нічого, що свідчило б про розкіш, багатство, навіть елементарний комфорт [95, с. 248].

Територія Дніпропетровська охоплює добрий десяток колишніх слобод та фортець. Починаючи з кінця XVIII ст. до сьогодні, межі міста включили в себе козацькі містечка Новий Кодак і Самар, слободи Половицю, Лоцманську Кам'янку, Мандриківку, Діївку, Сухачівку, Таромське, Одинківку, Обухівку та інші поселення.

Найяскравішим свідченням козацьких традицій на території сучасного міста Дніпропетровська є залишки **Кодацької фортеці** у селі Старі Кодаки Дніпропетровського району, що була споруджена у 1635 р. у пониззі Дніпра на правому березі навпроти Кодацького порога. Більшість дослідників пов'язують виникнення поселення Кодак (Старий Кодак) із заснуванням фортеці.

У містобудуванні надзвичайно важливою, часто – вирішальною, була роль організаторів заселення нових теренів та фахівців із розпланування поселень. Методика роботи, зумовлена практичною необхідністю враз розселити кілька сот, а то й тисяч людей, визначала майже одночасне розпланування фортеці, посаду і ближніх слобід. Саме це й було розроблено для нового міста Кодак і величної фортеці, що мали з'явитися на високому скелястому березі Бористена (р. Дніпро) як значне фортифікаційне утворення Речі Посполитої на теренах Надпоріжжя [104].

У кінці XVII – на початку XVIII ст. забудова Старокодацького поселення почала потроху розростатись завдяки переселенцям із Гетьманщини. Адже з ліквідацією у 1775 р. Запорозької Січі Старий Кодак було визначено державною слободою, а його населення поповнилося колишніми запорозькими козаками, яких зганяли з насиджених місць у слободи й містечка [104].

Про забудову внутрішнього простору Кодацької фортеці лишилися спомини сучасників. М. Дуб'єцький зазначав: «Певна кількість малих, вкопаних в землю землянок, де пухирі служили замість скла і вікон, та дерев'яний будинок з гонтовим дахом, зроблений з балок, сплавлених з лісів самарських, призначений на мешкання коменданта. Тут же склади, порохівня і в'язниця. Все це утворювало будови фортеці...» [104, с. 21]. В. Заруба наводить ще один спогад про фортецю: «...На її території спорудили дерев'яний будинок, покритий гонтою, для коменданта, зліпили кілька мазанок. Побудували багато повіток для припасів, льох-в'язницю, глибоку криницю, з якої таємний хід виводив до Дніпра» [48, с. 26 – 27]. Отже, у фортеці був єдиний дерев'яний будинок – дім коменданта, решта – землянки й напівземлянки та велика кількість господарських споруд.

У ранніх Січах кошовий отаман мешкав разом із козаками в куренях. Однак уже в період Нової Січі будинок кошового виділяється в окремий об'єкт. Зовнішній вигляд будинку кошового нагадував той же курінь, тільки в меншому розмірі, а за внутрішнім оздобленням та обладнанням наближався

до хат заможних українських селян. Про розміри будинку кошового знаходимо відомості в листах П. Калнишевського від 1763 року, в яких зазначається, що дім старшини та канцелярія з відповідними прибудовами мали 15 сажнів (32 м^2) [66]. Д. Яворницький, описуючи дві пам'ятки, що залишилися від запорозьких козаків у Нікополі, звертає увагу на «срубленный дом, 18 аршин длины (12,8 м), 8 аршин ширины (5,7 м) и 3 высоты (2,2 м), который принадлежал двум запорожским старшинам» [170].

Досить швидко навколо Кодацької фортеці виросла невеличка слобода: «...Поза валами ще скромніший вигляд мала купка землянок, ліплянок, які становили початок майбутньої осади... Дерево і земля були єдиним матеріалом, вжитим до будови...» [48, с. 26–27].

Про зовнішній вигляд укріплення й поселення поряд у 1647 р. маємо опис Б. Маскевича: «...Вал був таким високим, що ледве можна було бачити верх замкового будинку. У пана капітана була та повинність, щоб кожного року на лікоть підсипав вали навколо замку. Під валом є глибокий рів, а в самому замку повно було маленьких халупок-мазанок (в деякі доводилося рачки лізти). В цих мазанках жили різні ремісники. Біля валу постійно працювали полонені татари... У слободі під замком було з 60 будинків, у котрих мешкали прийшли люди. Землю тут не обробляли через ординську небезпеку, а якщо хто й обробляв, то небагато й обережно... Над самим Дніпром був базар, де продавали ремені й інші дрібниці. За півмилі від Кодака стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола. На цій вежі стояла постійна сторожа...» [104, с. 22].

Обов'язковим видом ремесла у січах було гончарство. Оскільки історичних відомостей щодо січової гончарні не збереглося, Г. Крапивка пропонує реконструювати її вигляд за допомогою даних археологічних досліджень на території Кам'янської Січі та аналізу конструктивних особливостей аналогічних споруд XVII – XVIII століть. Житло-майстерня гончара, як і курінь Кам'янської Січі, мало турлучну конструкцію, тобто

складалося з вертикально вкопаних по кутах та вздовж стін стовпів, до яких кріпилися жердини, переплетені хмизом та обмазані глиною. Освітлювалась майстерня через скляні шибки круглої форми. Біля майстерні розташовувався виробничий майданчик розміром $5 \times 4,5$ м, який з'єднувався з південною частиною гончарні та не мав стін. Дах його був критий очеретом і спирався на стовпи діаметром $0,2$ м. Біля житла-майстерні знаходився гончарний горн двоярусного типу овальної форми. Діаметр горна сягав $2,5$ м, ширина – 2 м, глибина стінок горна – до $2,5$ м [66].

У другій половині XIX ст. значно зростає чисельність мешканців села Кодак. Через брак вільного місця садиби зводили навіть у залишках фортеці. Ось як про це пише наприкінці XIX ст. Д. Яворницький: «...Теперь в бывшей крепости стоит десять крестьянских хат и кроме того большая усадьба купца Зверева» [168, с. 112]. До наших днів збереглися два бастіони і частина валів фортеці, а також колишній цвинтар.

Частина населення Кодака переселилася в 1650 р. у містечко коло перевозу Новий Кодак, в якому також поселилась велика кількість переселенців із Гетьманщини із сім'ями та своїм майном [125, с. 30].

Забудова Нового Кодака почала розростатись під кінець XVII століття. О. Харлан, досліджуючи питання архітектури і забудови Нового Кодака [104], наводить дані про те, що станом на 1765 р. у цьому місті однієї з найбагатших паланок Вольностей Запорізьких – Кодацької, серед збудованих споруд існували військовий палац, помешкання полковника паланки, старшини, канцелярія. Укріплене місто із заходу і сходу оточували великі приміські слободи (передмістя), що у XVIII ст. називалися форштадтами [104, с. 44]. Тип міської структури у Новому Кодаку лишився таким самим, який був розповсюджений ще за княжої доби, але ускладнився внаслідок розширення селища. У межах міських укріплень розпланування було регулярним – порядковим. За межами фортеці, в приміських слободах, розпланування було вільним і залежало від форми укріплення (східна слобода), рельєфу (західна слобода) і гідрографії. Найбільша щільність

забудови і густота вуличної мережі були у межах укріпленої частини. Вулиці слобід орієнтовані на фортечні брами (східну і західну), перед східною баштою розташовувався величезний торговельний майдан. У цілому розпланування міста було хоча й ландшафтним, нерегулярним, проте суто функціональним [104, с. 44].

Масова забудова міста Новий Кодак, що відбувалась у XVII – XVIII ст., була садибною, одноповерховою, більшість будівель споруджували з місцевих матеріалів – глини, соломи, очерету, деревини, які найкраще пристосовувались до клімату.

На території сучасного Дніпропетровська (сел. Шевченко) існувало ще одне дерево-земляне укріплення – Старосамарський ретраншемент (**Богородицька фортеця**, Богородицький ретраншемент, Богородичне, Стара Самарь, Новобогородична фортеця).

Старовинне містечко Самар було засноване на великому мису, що утворився при злитті ріки Самари (на правому березі) і її притоки – невеличкої річки Кримки. За деякими джерелами, це місто засноване на початку XVI століття [11].

У 1688 році за планами царського уряду гетьман Мазепа зі старшиною повинен був збудувати на лівому березі Дніпра кілька фортець: «на реке Самаре и на Орели, и на устьях речек Берестовой и Орчика построить города и заселить малороссийскими жителями» [104, с. 57]. Новобогородицька фортеця була найважливішою зі згаданих укріплень.

У фортеці було зведено такі споруди: дерев'яна церква, двір для воєводи, 260 просторих хатин (включаючи 1 наказну та 3 воєводські), 2 порохівні льохи, 1 льодовня, 1 рублена лазня, а також 17 гарматних розкатів, 17 плетених повіток для полкових припасів (включаючи 3 сараї з байдачних дошок), 7 дворів із шістьма хатами (включаючи світлиці) гетьмана Мазепи, генеральної старшини і полковників. Із зовнішньої сторони фортеці було запроектовано посад, обведений «валовою фортецею» з сімнадцятьма «виводами» [104, с. 58].

Під спорудження Новобогородицької фортеці велика кількість матеріалів та продовольства постачалася з Кодацького острова, де розташовувалися укріплені склади та льохи царського уряду. У справах того часу зустрічається велика кількість інформації про споруди, що зводилися у фортеці козацькими та російськими військами. З Кодацького острова було перевезено: «Ратным людем для житья 170 изб двойных (маються на увазі двокамерні споруди), мерою по 3 сажени (6,4 м) изба, потолок кладен на 133 м венце, насыпаны землею, сверж земли выкладено дерном (покрівлю було зроблено із землі), в них по три лавки, по 4 окна. На полковые припасы 3 сарая, рублены ис струговых досок в длину по 17 (36,3 м), поперег по 4 саж. (8,5 м) сарай, крыты лубьем и дранью...». Величезна кількість хлібних запасів була доставлена в стругах Дніпром до Таромської забори, а далі на легких суднах перевезена у фортецю, в спеціально влаштовані комори: «и те онбары крыты лубьем и дранью накрепко...» [104, с. 58 – 59].

Богородицька фортеця була зруйнована у 1711 році згідно з умовою Прутського договору між Росією і Туреччиною. Документи 1779 року свідчать, що на місці будівництва губернського міста Катеринослава I в 1778 році (при гирлі річки Кільчень) розташовувалось передмістя Богородицької фортеці, яку в 1786 році перейменовано в місто Новомосковськ [104, с. 68–69].

Наведені вище описи забудови фортифікаційних укріплень були традиційними для Запорозьких Січей.

Переважаюча більшість **сакральних об'єктів** на території Дніпропетровського краю була представлена православними закладами, що задовольняли духовні потреби невеликих груп людей: похідні (переносні) церкви, каплиці тощо, які розташовувалися в невеликих зимівниках, хуторах, фортецях. На території сучасного міста Дніпропетровськ налічувалося дев'ять козацьких поселень, що мали статус слободи, а отже, в них були релігійні заклади: Таромське, Мандриківка, Сухачівка, Діївка, Половиця, Мануйлівка, Краснопілля, Ігрен, Одинківка, крім того існували поселення

навколо фортифікаційних укріплень – Старокодацької та Новобогородицької фортець, а також у містечку Нові Кайдаки й функціональному поселенні Лоцманка-Кам'янка. Приходські храми, які локалізувалися у великих слободах та містечках (Одинківка, Старі Кайдаки та інші) були дерев'яними, а тому й нестійкими до зовнішніх впливів (підтоплень, надмірних опадів, пожеж). Через пожежі зникло дві церкви (Старокодацька та Петропавлівська в Половиці), п'ять – із зникненням поселень, в яких вони розташовувалися: зимівників, фортець тощо. Наприкінці XVIII ст. розпочалася розбудова кам'яних церков та храмів на місці старих. Така відносно невелика кількість знищених духовних об'єктів та значна частина відновлених пояснюється високою суспільно-історичною значимістю, а також тим, що більшу частину переселенців склали православні християни. Тому створені в козацьких поселеннях церкви продовжували задовольняти духовні потреби мешканців навіть після зникнення інституту козацтва [142, с. 241–242].

Найстаріші зі збережених козацьких храмів – **Китайгородські церкви**, комплекс храмів у Царичанському районі Дніпропетровської області, що складається з трьох мурованих барокових церков – Успенської, Варваринської та Миколаївської, споруджених коштом китайгородського сотника Павла Семенова у 60-х роках XVIII ст. Успенська і Варваринська церкви за своїм композиційним рішенням не мають аналогів в українській архітектурі [10].

Серед найвизначніших архітектурних пам'яток сакрального будівництва козацької доби на Дніпропетровщині – унікальна споруда Троїцького собору в м. Новомосковськ – дерев'яний дев'ятибанний храм, збудований в 1775 – 1778 роках на кошти запорозьких козаків народним майстром, уродженцем Слобожанщини Якимом Погребняком. Цей храм став перлиною української дерев'яної архітектури, пам'ятником національного значення, подібного якому у світі немає [10].

Споруджували собор із вікових дубів, якими тоді було багате узбережжя Самари. Стругані чотиригранні балки скріплювали дубовими

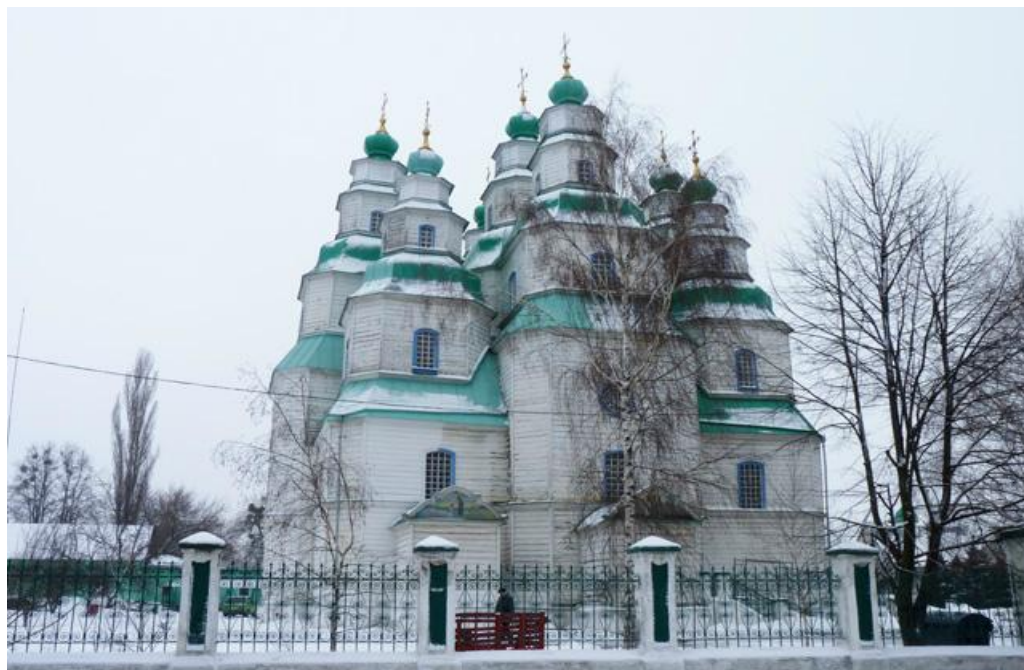
тиблями або нагелями, а не залізними цвяхами. І не тільки тому, що негоже у храмі Спасителя, розіп'ятого на хресті й прибитого до нього цвяхами, кріпити дерево залізом, а тому, що залізо швидко піддається корозії, а через це конструкції слабнуть. Виростаючи, собор усе більше вражав усіх грандіозною монументальністю та вишуканою стрімкістю й легкістю форм.

Рис. 9.2. Дніпропетровська обл., м. Новомосковськ, Троїцький собор, рисунок Сластьона, 1928 рік [Таранушенко, 138, с. 53]

Яким Погрібняк поєднав конструктивний принцип візантійського зодчества із прийомами рельєфного виділення вигадливих і пишних об'ємів, як це впродовж віків практикувалося у нашій народній архітектурі. Не менш хвилюючою таємницею є геніальне моделювання замкненого простору, що охоплює людину в інтер'єрі храму. Світлі площини стін, які у стрімкому злеті перетинаються, створюють атмосферу величного спокою. Ізсередини храм здається більшим і вищим, ніж насправді, бо має в інтер'єрі лише чотири опори. Духовному піднесенню відвідувачів сприяє відкритий аж до верхівки пірамідальний простір центральної бані, який спрямовує дух і молитви парафіян угору, до неба. Містично-загадковим є й те, як Якову Погрібнякові вдалося при незначній кількості віконних отворів спрямувати

потоки денного світла таким чином, щоби досягнути рівномірного м'якого освітлення усього собору.

Рис. 9.3. Троїцький собор у наші часи (фото 2013 р.)

Секрети й загадки Троїцького собору вже здавна бентежать уяву вчених, архітекторів, митців, письменників. Це особливо відчують майстри пензля, яких приваблює собор як одна з найвизначніших архітектурних перлин світу. До цього залишається лише додати, що Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) внесла Троїцький собор у Новомосковську до світових пам'ятників зодчества.

Яків Погрібняк, біографія якого ще й досі не вивчена, будував свої дерев'яні храми так, щоб вони якомога довше слугували людям. У рідній Меремі його п'ятиверхова церква простояла понад півтора століття і загинула під час пожежі. Троїцький собор, на щастя, пережив революції і війни, боротьбу із «релігійним дурманом» комуністичних «юшкоїдів» (за визначенням О. Гончара).

Отже, Дніпропетровщина – це унікальний край в якому жило, формувалося славетне українське козацтво, що полишило своїм нащадкам не тільки волю і силу духу, а й неоціненний вклад в матеріальну культуру краю.

ПІСЛЯМОВА

На сучасному етапі свого розвитку Дніпропетровська область повноправно посідає лідируючі позиції в економічному, науковому та культурному житті нашої країни. Займаючи 5,3 % території України та складаючи 7,4 % її населення, Дніпропетровщина виробляє 100 % марганцевої руди та 81,9 % залізної руди, 75,4 % труб та 57 % феросплавів. Науково-технічні роботи в області виконують 15 наукових установ академічного профілю, 71 – галузевого профілю, 12 вищих навчальних закладів та 5 установ заводського профілю. За кількістю вищих навчальних закладів область посідає одне з перших місць в Україні. Мережа ВНЗ представлена 62 закладами I–II рівнів акредитації та 22 закладами III–IV рівнів акредитації, в яких навчається 157,7 тисячі студентів.

Славну історію краю гідно продовжують сучасники. Вшанований Дніпропетровський край працею будівельників і металургів, ракетобудівників і хліборобів, педагогів і лікарів. Славетний він науковцями і робітниками, ветеранами й молоддю. Потенціал області в усі часи служив на благо народу України. Так було! Так є! І так завжди буде! Його не можна виміряти тільки стабільно зростаючими обсягами валового продукту. Потенціал краю – це наші люди. Держава високо оцінила внесок громадян Дніпропетровщини у справу захисту і розвитку нашої країни. Тільки за роки Великої Вітчизняної війни 574 захисники нашої землі отримали звання Героя Радянського Союзу. Понад 3,5 тисячі наших земляків відзначено державними нагородами за роки незалежності, великій групі виробничників і науковців Дніпропетровщини вручені свідоцтва лауреатів Державної премії в галузі науки і техніки. Тут, на цій землі, наш родовід, наше домашнє вогнище, материнська пісня, батьківська хата, найбільші святині в людському житті. Тож бережімо і примножуймо багатства своєї рідної землі.

Забудовуючи нові міста і села в сучасній Україні, молодому поколінню інженерів-будівельників потрібно якомога більше приглядатися до пам'яток народної архітектури і вивчати їх. Прилучаючись до спадщини предків, ми стаємо зріліші, прозорливіші, впевненіші в собі, бо завжди відчуваємо пульс могутнього культурного пласту, на якому творимо сьогоднішні цінності. Звертаючись до минулого, ми не лише шукаємо, що можна запозичити в ньому для нашого життя, а й прагнемо пізнати самих себе, відкриваємо джерела високих моральних якостей людини праці. Вивчення пам'яток культури минулих епох, зокрема, української хати, ніколи не може завершитися чи завмерти, адже воно нескінченне і дає змогу безмірно заглиблюватись у свої багатства. Нині нам украй потрібен накопичений віками «запас краси», який заповіли творці української хати.

Вивчення і творче використання національної архітектурної спадщини фахівцями-архітекторами, інженерами-будівельниками сприятиме сучасному розвитку архітектури українського села, оскільки народні традиції найбільш послідовно розвиваються у планувально-просторовій організації сіл, коли ретельно вивчаються мережа вулиць, вузлові акценти поселень, місцеві матеріали та технології, масштабне співвідношення забудови з природними факторами тощо.

У сучасних документах міжнародних форумів із розвитку сучасного суспільства зафіксовано, що будь-якому суспільству необхідне оновлення для забезпечення інтелектуальної незалежності, вироблення і просування знань, підготовки і формування відповідальних громадян і кваліфікованих фахівців, без яких неможливий ні економічний, ні соціальний, ні політичний прогрес нації. Але це оновлення мусить відбуватися на національному ґрунті. Саме такого оновлення і потребує наш регіон.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Астахова О. В. Свята та побут Слобожанщини : [альбом] / О. В. Астахова, Т. М Крупа., В. А. Сушко. – Харків : Колорит, 2004 – 125 с. : іл. – (Українська колекція).
2. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. С Афанасьев-Чужбинский. – Санкт-Петербург : Герман Гоппе, 1861.
3. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края : издание губернского земства к XIII Археологическому съезду (с 75-ю фототипиями, рисунками и чертежами в тексте) / В. А. Бабенко. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1905. – 142 с. : ил.
4. Багaley Д. И. Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багaley. – Москва : Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1887. – 614 с. : 1 л. карт.
5. Багaley Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багaley – Киев, 1889. – 118 с.
6. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорозького й Новоросійського края) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків : Союз, 1920. – 34 с.
7. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків : Основа, 1991. – 256 с.
8. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Ленинград:Наука, 1983. – 188 с.
9. Баранович А. Проектування селянських фермерських дворів та принципи їхньої організації [Електронний ресурс] / А. Баранович, Л. Баранович // Вісник Львівського національного аграрного університету. Сер. Архітектура і сільськогосподарське будівництво. – 2014. – № 15. –

- С. 181–186. – Режим доступу: [http : // nbuv.gov.ua/j-pdf/Vldau_2014_15_33.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vldau_2014_15_33.pdf).
10. Баришева Л. Сім чудес Дніпропетровщини / Л. Баришева // Вісті Придніпров'я. – 2012. – № 14. – С. 14.
  11. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом : краеведческий очерк / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Днепропетровск : Пороги, 2000. – 156 с. : ил.
  12. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Труды Института этнографии Акад. наук СССР. – Москва, 1956. – Т. 31. – С. 3–458.
  13. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн : пер. з фр. / Гійом Левассер де Боплан ; АН УРСР, Археогр. коміс., Ін-т історії, Ін-т сусп. наук, Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – Київ : Наук. думка, 1990. – 254 с. – (Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники).
  14. Брайчевська А. Т. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя / А. Т. Брайчевська // Археологічні пам'ятки УРСР : зб. наук. пр. / Акад. наук УРСР, Ін-т археології. – 1962. – Т. 12. Дослідження пам'яток Древньої Русі. – С. 155–181.
  15. Будівництво. Глинобитні будинки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://budivlya-zhitla.net/novinki-vid-rozrobnikiv-shho-novogo-v-sviti>.
  16. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – Київ : Довіра, 1992. – 414 с.
  17. Бутник-Сиверский Б. С. Народные украинские рисунки / Б. С. Бутник-Сиверский. – Москва : Сов. художник, 1971. – 184 с.
  18. Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво / Б. С. Бутник-Сиверський. – Київ : Наук. думка, 1966. – 226 с.

19. Буценко А. О. Планування і забудова сіл УРСР / А. О. Буценко. – Київ : Держ. вид-во техн. літ. України, 1947. – 122 с.
20. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.
21. Войтович В. М. Міфи та легенди давньої України / В. М. Войтович. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2009. – 392 с.
22. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай. – Київ : Оберіг, 1993. – 589 с.
23. Глинобитні будинки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://budkom.kiev.ua/glinobitni-budinki/>.
24. Горчаков Г. И. Строительные материалы : учеб. для строит. спец. вузов / Г. И. Горчаков, Ю. М. Баженов. – Москва : Стройиздат, 1986. – 686 с.
25. Губко О. Психологія українського народу : наук. дослідж. : в 4 кн. / Олексій Губко. – Київ : Вид. Сергій Наливайко, 2010. – 502 с.
26. Гудченко З. С. Народні традиції в сільській архітектурі / З. С. Гудченко // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 4. – С. 27–30.
27. Гумилев Л. Н. География этноса и исторический период / Л. Н. Гумилев. – Ленинград : Наука, Ленинград. отд-ние, 1990. – 279 с.
28. Гумілевський Ф. Историко-статистичний опис Харківської єпархії / Ф. Гумілевський. – Харків, 1857. – С.
29. Данилюк А. Г. Давня архітектура українського села : етнографічний нарис / А. Г. Данилюк. – Київ : Техніка, 2008. – 256 с. – (Народні джерела).
30. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. – Київ : Наук. думка, 1991. – 112 с.
31. Данилюк А. Замкнені двори на Поліссі / А. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 102–103.
32. Данилюк А. Традиційна поліська садиба і типи її забудови / А. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 2. – С. 53–58.

33. Данилюк А. Традиційне і нове в бойківському житловому будівництві / А. Данилюк, М. Шпак // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 9–11.
34. Дмитренко М. Народні повір'я / М. Дмитренко. – Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1997. – 68 с.
35. Добрянська І. О. Настінний розпис Лемківщини / І. О. Добрянська // Жовтень. – 1968. – № 7. – С. 94–101.
36. Добрянська І. О. Хатні розписи українців Західних Карпат / І. О. Добрянська // Матеріали з етнографії та художнього промислу / Акад. наук УРСР. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1954. – Вип. 1. – С. 45–55.
37. Довженко О. Хата / О. Довженко // Олександр Довженко вчора і сьогодні: затемнені місця в біографії : зб. матеріалів / упоряд. Є. Сверстюк. – Луцьк : Терен, 2005. – 200 с.
38. Дорогоцінна енциклопедія народознавства / [ред.-уклад. О. В. Зав'язкін]. – Донецьк : БАО, 2011. – 288 с.
39. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1880 гг. / Е. И. Дружинина. – Москва : Изд-во АН СССР, 1959. – 282 с.
40. Дудко Ф. С. Валковые постройки (с 20 рисунками в тексте) / Ф. С. Дудко. – Киев : М-во земледелия. Отдел сел. стр-ва, 1916. – 31 с.
41. Дяченко В. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / В. Дяченко. – Київ, 1993. – С.
42. Дяченко Д. Будова села [Електронний ресурс] / Д. Дяченко. – Київ : Червоний шлях, 1924. – 92 с. – (Бібліотека «Знання». Серія технічної освіти). – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=433>.
43. Етнічна культура в глобалізації світу : зб. наук. праць II Міжнар. наук. конф. студ., аспірантів та молодих вчених, присвяченої 200-річчю Т. Г. Шевченка / наук. ред.: В. Г. Кушнір, О. В. Сминтина ; ОНУ ім. І. І. Мечникова, Іст. ф-т, Каф. археології та етнології України, Наук. етнол. студ. т-во (НЕСТ). – Одеса, 2014. – 212 с. – Рез.: рос., англ. – Бібліогр. в кінці ст.

44. Етнографія України : навч. посіб. для студ. істор. ф-тів ВНЗ / за ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
45. Євсєєва Г. П. Петриківський розпис – перлина народного мистецтва світового рівня / Г. П. Євсєєва // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2013. – № 11. – С. 55–58.
46. Єгорова В. С. Настінний розпис як різновид декоративно-прикладного мистецтва / В. С. Єгорова // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2013. – № 11. – С. 58–62.
47. Жайворонюк В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонюк. – Київ : Довіра, 2006. – 703 с.
48. Заруба В. М. Кодак. Нарис історії фортеці : навч. посіб. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2004. – 60 с.
49. Збудую хату з лободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volfoto.inf.ua/pagesi/istomist/statti/2011rik/dm110526/t1105030/loboda>.
50. Здоровега Н. І. Нариси народної обрядності на Україні / Н. І. Здоровега. – Київ : Наук. думка, 1974. – 160 с.
51. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Харьков : Изд. Харьков. статист. комитета, 1898. – Т. 1. Старобельский уезд. – 1012 с.
52. Иванов П. В. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы, загадки, относящиеся к малорусской хате: (Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / П. Иванов // Харьковский сборник / под. ред. Касперова В. И. – Харьков : Типография Губернского правления, 1889. – Вып. 3. – С. 35–66.
53. Іларіон (Огієнко І. І.) Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / митрополит Іларіон (Іван Огієнко). – Вінніпег : Волинь, 1965. – 424 с.

54. Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції / [укл. І. І. Сметана]. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2012. – 416 с.
55. Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон ; НАН України. – Київ : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII–першої половини XVII століть / В. С. Александрович [та ін.] ; голов. ред. Я. Д. Ісаєвич. – 848 с. : іл.
56. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан ; отв. ред. Л. Г. Бескровный ; Ин-т истории АН СССР. – Москва : Наука, 1976. – 306 с. : табл.
57. Каленик Л. В. Производство саманного кирпича и возведение из него построек в колхозах / Л. В. Каленник. – Минск : Гос. изд-во БССР, 1949. – 40 с.
58. Київ : енциклопед. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ : Гол. ред. УРЕ, 1981. – 736 с. : іл.
59. Килимник Степан // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : [у 10 т.] / Наукове товариство ім. Шевченка ; гол. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954. – 1989. – Т. 3. – С. 1028.
60. Кісь Р. Я. Глобальне – національне – локальне (соціально-антропологія культурного простору) / Роман Кісь ; Ін-т народознавства НАН України. – Львів : Літопис, 2005. – 300 с.
61. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. / А. О. Козловський ; Акад. наук України, Ін-т археології ; відп. ред. О. П. Моця. – Київ : Наук. думка, 1992. – 184 с.
62. Коліко Ю. Л. Будівництво з ґрунтоблоків / Ю. Л. Коліко. – Київ ; Львів : Держ. вид-во техн. літ-ри, 1946. – С.
63. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст. : іст.-етногр. дослідження / Т. В. Косміна ; Акад. наук УРСР, Ін-т мистецтвозн., фолькл. та етногр. ім. М.Т. Рильського ; відп. ред. В. І. Наулко. – Київ : Наук. думка, 1980. – 191 с. : мал., фото.

64. Косміна Т. В. Поселення, житло, забудова [Електронний ресурс] / Т. Косміна – Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/etnografia/et15.htm (дата звернення 28.01.2016).
65. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : (іст.-етногр. нарис) / О. М. Кравець ; Акад. наук УРСР, Ін-т мистецтвозн., фолькл. та еногр. ім. М. Т. Рильського ; відп. ред. В. Т. Зінич – Київ : Наук. думка, 1966. – 197 с. : фото.
66. Крапивка Г. А. Наукове обґрунтування будівництва історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» [Електронний ресурс] / Г. А. Крапивка ; Запоріж. відділ. н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту істор. України Нац. акад. наук України. – Режим доступу: <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?fmode=inject&url=http%3A%2F%2Fdonklass.com%2Farhiv%2Fhistdisk%2Finskoz%2Finskoz%2Fstati%2Fkrap2.htm&tld=ua&lang=uk&la=1453396352&tm=1454413518&text=http%3A%2F%2Fdonklass.com%2Farhiv%2Fhistdisk%2Finskoz%2Finskoz%2Fstati%2Fkrap2.htm&l10n=ru&mime=html&sign=2160dd222f2bfc3193bdd068e2a2d5e&keyno=0>.
67. Красиков М. М. Дещо про слобожанські звичаї, пов'язані з будівництвом хати / М. М. Красиков // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. (Досвід ретроспективного аналізу) : Міжнар. наук. конф., присвяч. 85-річчю Харків. єпархіального музею : зб. наук. ст. за матер. конф. (м. Харків, 2-3 черв. 1999 р.) / під заг. ред. Ю. М. Дмитрієнка. – Харків, 1999. – С. 99–102.
68. Кржемінський К. Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту / К. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський : Вид-во КПХПШ, 1928. – 17 с. : 50 табл.

69. Культура і побут населення України : навч. посіб. для вузів / І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.] ; гол. ред. С. В. Головка. – 2-е вид., доп. та перероб. – Київ : Либідь, 1993. – 287 с. : 33 арк. іл.
70. Куниця К. Н. Садиба і житло колгоспника: (За матеріалами Полтавщини) / К. Н. Куниця // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 8. – С. 16–20 : фото, іл., плани.
71. Куцань П. Глиносолом'яні стіни / П. Куцань. – Харків : Рад. селянин, 1929. – 29 с.
72. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – 3-є вид., стереотип. – Київ : Знання-Прес, 2005. – 591 с.
73. Легенди України. Ч. 1. Карпати: гори, ріки та озера, рослини, персоналії, поселення, замки, храми / ред.-уклад О. Волосевич. – Львів : Априорі, 2013. – 168 с.
74. Лобачевский В. С. Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году.) / В. С. Лобачевский // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1888. – № 13; 1891. – № 10–14; 1892. – № 17; 1893. – № 12.
75. Лозко Г. С. Українське народознавство / Галина Лозко. – Вид. 5-те, зі змін. Та доповн. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 512 с.
76. Лукомський В. К. Старинні садиби Харківської губернії / В. К. Лукомський // З української художньої спадщини / Г. К. Лукомський. – Київ : Укр. пропілеї, 2004. – С. 18–154.
77. Маланчук В. А. Інтер'єр українського народного житла / В. А. Маланчук. – Київ : Знання, 1973. – 46 с.
78. Маляр О. В. Традиції петриківського розпису [Електронний ресурс] / О. В. Маляр // Краса родом з Пертиківки / О. В. Маляр // Петриківська середня загальноосвітня школа. – 2008. – Березень. – Режим доступу : http://petdnepr.at.ua/publ/petrikivskij_rozpis/17-1-0-452.

79. Марзеев А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины / А. Н. Марзеев. – Харьков : Науч. мысль, 1927. – 196 с. : планы, карты, ил.
80. Маруневич М. В. Народное жилище гагаузов Днестровско-Прутского междуречья (XIX–нач. XX вв.) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.07 «Этнография, этнология и антропология» / Мария Васильевна Маруневич ; Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Кишинев, 1977. – 27 с.
81. Мысько Ю. В. Почитание печи у восточных славян (по археологическим данным Днепровского Правобережья) / Ю. В. Мысько // Хлеб в народной культуре : этногр. очерки / Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; ред. и авт. предисл. С. А. Арутюнов, Т. А. Воронина. – Москва : Наука, 2004. – С. 83–90.
82. Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1997. – 175 с.
83. Міжнародна науково-практична конференція "Традиційна народна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації", 18-20 верес. 2004 г. : зб. матеріалів / Харк. держ. акад. культури. – Харків : Регіон-інформ, 2004. – 202 с.
84. Музей народної архітектури та побуту УРСР : фотопутівник / авт.-упоряд.: А. В. Матвієнко (кер.), С. В. Верговський, Н. О. Зозуля [та ін.] – Київ : Мистецтво, 1981. – 94 с. : цв. іл.
85. Муравський шлях–97 : матеріали фольклор.-етногр. експедиції «Муравський шлях–97» (по селах Богодух., Валків., Краснокут. та Нововодолаз. р-нів) [Харк. обл.] / упоряд. : М. М. Красиков, Н. П. Олійник, В. М. Осадча, М. О. Семенова. – Харків, 1998. – 360 с. : нот.
86. Мусіхіна Л. Магія українців устами очевидця / Лілія Мусіхіна. – Київ : Гамазин, 2012. – 400 с.
87. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине : (истор.-этногр. очерк) / Всеволод Иванович Наулко, Ин-т искусствовед. фолькл.

- и этногр. им. М. Ф. Рыльского АН УССР. – Київ : Наук. думка, 1975. – 276 с. : черт., 17 л. ил. и карт.
88. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. – Запоріжжя : Дике Поле, 2005. – 256 с.
89. Орел Л. Мальоване дерево. Наївний живопис українського села : альбом / Лідія Орел. – Київ : Родовід, 2003. – 231 с.
90. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елизаветградского уезда: историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание // Сборник Херсонского земства. – 1890. – № 12. – С. 84–100; 1891. – № 2. – С. 1–32; 1891. – № 7. – С. 62–81; 1891. – № 11. – С. 38–58.
91. Парамонов А. Ф. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини / А. Ф. Парамонов, Р. К. Рибальченко – Харків : ХПММС : Стилос, 2007. – 104 с. : іл., портр.
92. Петрова З. О. Благоустрій сільського житла / З. О. Петрова. – Київ : Будівельник, 1979. – 128 с.
93. Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах / З. А. Петрова. – Ужгород : Карпати, 1972. – С. 97–100.
94. Матійчук М. Південна хата [Електронний ресурс] / М. Матійчук // Етнографічний комплекс "Українське село". – Режим доступу: <http://etno-selo.com.ua/ua/muzej/pivden/pivden-na-khata> (дата звернення 02.02.2016).
95. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина : в 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – 397 с.
96. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій. – К.:Либідь, 1996. – 272 с.
97. Похилевич А. Ф. Инструкция по землебитному строительству / А. Ф. Похилевич, Е. И. Марковская ; Всеукраинский НИИ коммунального хозяйства НККХ УССР. – Харьков : [б. и.], 1934.
98. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу / М. П. Приходько. – Київ : Наук. думка, 1964 – 67 с.

99. Приходько М. П. Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю / М. П. Приходько // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 30–34.
100. Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н. П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы : сб. статей / отв. ред. М. Г. Рабинович. – Москва, 1975. – С. 132–139.
101. Про Україну : Архітектура : Сільські поселення та селянський двір : Хата - обрядовість, семантика житла [Електронний ресурс] // Про Україну. – Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?text=152>.
102. Про Україну : Квіти символи [Електронний ресурс] // Про Україну. – Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?page=52>.
103. Радович Р. Б. Традиційне житлово-господарське будівництво українців північно-західної Галичини і південно-західної Волині другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: етнічні риси і локальна специфіка : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05 / Р. Б. Радович ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т народознав. НАН України. – Львів, 2007. – 17 с.
104. Репан О. А. Палімпсест. Коріння міста: поселення ХVІ – ХVІІІ століть в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – Київ : Українські пропілеї, 2008. – 270 с.
105. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – Київ : Мистецтво, 2009. – 384 с.
106. Савчук Б. Українська етнологія:навчальний посібник / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея, 2004. – 558 с.
107. Самарська Г. М. Земле моя, моя Україно : альбом / Ганна Самарська. – Дніпропетровськ : АРТ-Прес, 2008. – 182 с.
108. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / В. П. Самойлович. – Київ : Держбудвидав, 1961. – 341 с.
109. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. По материалам УССР / В. П. Самойлович. – Киев : Будівельник, 1977. – 219 с.

110. Самойлович В. П. Українське народне житло (кінець ХІХ–початок ХХ ст.) / В. П. Самойлович. – Київ : Наук. думка, 1972. – 56 с.
111. Самойлович В. П. Дім на вибір : альбом / В. П. Самойлович, М. А. Соломонов. – Київ : Будівельник, – 1971. – 23 с. – (Житлове будівництво на селі).
112. Самойлович Ю. В. Орнаментальний декор в оздобленні сучасного сільського житла // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 2. – С. 68–70.
113. Селянський двір та господарські споруди [Електронний ресурс] // Студопедія. Ваша школопедія. – 2014. – 13.02. – Режим доступу: http://studopedia.com.ua/1_65304_selyanskiy-dvir-ta-gospodarski-sporudi.html (дата звернення 02.02.2016).
114. Сеченонок М. М. Як збудувати будинок з саману. Стенограма публічної лекції / М. М. Сеченонок. – Київ, 1949. – 30 с.
115. Символи та обереги двору нашого / упор. О. П. Макаренко. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2012. – 128 с. – (Наші обереги).
116. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1853. – Ч. II : Хозяйственная статистика Новороссийского края. – С. 148–149.
117. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. – Одесса : Типография Неймана и Ко, 1848. – 156 с.
118. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; пер. з рос.: О. В. Завгородня. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
119. Скачков А. И. Самодельное строительство жилого дома. Общедоступное руководство / А. И. Скачков. – Москва : Изд-во Акад. арх-ры СССР, 1947. – 160 с.
120. Скрамтаев Б. Г. Строительные материалы / Б. Г. Скрамтаев, Н. А. Попов, Н. А. Герливанов, Г. Г. Мудров ; под. общей ред. Б. Г. Скрамтаева. – 6-е

- перераб. изд. – Москва : Гос. изд-во лит. по строит. материалам, 1954. – 643 с.
121. Скуратівський В. Т. Берегиня : художні оповіді, новели / В. Т. Скуратівський. – Київ : Рад. письменник, 1987. – 276 с.
122. Скуратівський В. Т. Народне житло басейну Тетерева / В. Т. Скуратівський // Народна творчість та етнографія. – 1974. – № 6. – С. 98–99.
123. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка ; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. – 2-ге вид., доповн. і виправлене. – Київ : Міленіум, 2002. – 260 с.
124. Сорокин Г. И. Местечко Дмитровка (Опыт историко-статистического и этнографического описания) / Г. И. Сорокин // Сборник Херсонского Земства. – Херсон, 1889. – № 3. – С.
125. Старостін В. С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ : нариси з історії міста / В. С. Старостін. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2004. – 279 с. : іл.
126. Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні : історико-етнографічне дослідження / Г. Ю. Стельмах. – Київ : Наук. думка, 1964. – 231 с.
127. Стельмах Г. Ю. Маршрутна етнографічна експедиція до Черкаської, Запорізької, Полтавської, Дніпропетровської та Кіровоградської областей в 1955 р. / Г. Ю. Стельмах // Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії Академії наук УРС. / за ред. К. Г. Гуслистого, Г. Ю. Стельмаха. – Київ, 1958. – Т. 4. : Українська етнографія. – С. 139-143.
128. Стельмах Г. Ю. Поселення, садиба, будівлі // Українці. Історико-етнографічна монографія [Машинописний рукопис] / ред. колегія К. Г. Гуслистий, Ф. С. Лось, М. Т. Рильський, Г. Ю. Стельмах, С. П. Толстов. – Київ, 1959.

129. Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. – Київ : Наук. думка, 1964 р. – 230 с.
130. Стельмах М. Щедрий вечір : повість / Михайло Стельмах. – Київ : Дніпро, 1967. – 144 с.
131. Струнка М. Л. Українське народне житло Миколаївщини / М. Л. Сумська // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 2. – С. 63–67.
132. Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 240 с.
133. Сумцов М. Ф. Слобожане Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Акта, 2002. – 282 с.
134. Супруненко В. М. Ми – українці. Енциклопедія українознавства : в 2 кн. / В. М. Супруненко. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 1999. – Кн. 1. – 412 с.
135. Супруненко В. Народина. Витоки нації, символи, вірування, звичаї та побут українців / В. Супруненко. – Запоріжжя : Березина, 1993. – 136 с.
136. Сушко В. А. Українська народна архітектура Слобожанщини : інформ. посіб. / В. А. Сушко, В. П. Чугаєва ; Харк. обл. станція юних туристів. – Харків, 2006. – 51 с.
137. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / Таранушенко С. – Київ : Мистецтво, 1976. – 335 с.
138. Таранушенко С. А. Пам'ятки архітектури Катеринославської губернії. – Харківський приватний музей міської садиби, 2013. – 84 с. (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису)
139. Таранушенко С. Старі хати Харкова / Таранушенко С. – Харків : [б. в.], 1922. – 17 с. : іл. (Матеріали до історії українського мистецтва ; [вип.] 1. : Будівництво).
140. Токарев С. А. Северо-украинская экспедиция 1945 г. / С. А. Токарев // Краткие сообщения / Акад. наук СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва ; Ленинград, 1947. – [Вып.] 2 / [отв. ред. М. Г. Левин]. – С. 27–35.

141. Токарєв С. До методики етнографічного вивчення матеріальної культури / С. Токарєв // Радянська етнографія. – 1970. – № 4. – С. 5–12.
142. Троценко О. В. Втрачена сакральна спадщина міста Дніпропетровська: облік та історико-географічний аналіз / О. В. Троценко // Наукові записки. Серія : Географія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 237–245.
143. Українська етнологія : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / [за ред. В. Борисенко]. – Київ : Либідь, 2007. – 399 с.
144. Українська минувшина : іл. етногр. довід. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна [та ін.]. – 2-е вид. – Київ : Либідь, 1994. – 256 с.
145. Українська оселя [Електронний ресурс] // Аратта. Український національний портал. – Режим доступу: http://aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=88.
146. Українська хата та її інтер'єр [Електронний ресурс] // Український сувенір. – Режим доступу : http://www.ukrsov.kiev.ua/interior/ukr_hata.
147. Українське народне житло : комплект листівок / упоряд. та автор тексту Т. В. Косміна ; худож. З. О. Васіна. – Київ : Мистецтво, 1986. – С.
148. Українське народознавство / за ред. Павлюка С. П., Горинь Г. Й., Кирчіва Р.Ф. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
149. Українські традиції і звичаї. Дитяча енциклопедія / авт.-упоряд. В. М. Скляренко, А. С. Шуклінова, В. В. Сядро. – Харків : Фоліо, 2013. – 318с.
150. Українці. Історико-етнографічна монографія [Машинописний рукопис] / ред. колегія К. Г. Гуслистий, Ф. С. Лось, М. Т. Рильський, Г. Ю. Стельмах, С. П. Толстов. – Київ, 1959. – 829 с.
151. Украинцы [Электронный ресурс] / К. Г. Гуслистий, А. П. Могила, Г. Е. [и др.] // Народы Европейской части СССР : в 2 т. / Акад. Наук СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая ; под общ. ред. С. П. Толстова. – Москва, 1964. – Т. 1. – С. 572-779. – (Народы мира.

- Этнографические очерки). – Режим доступа:
<http://www.ethnos.nw.ru/doc/narod/t1/graf/nrd-t1.htm?1>.
152. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., приміт., біогр. нариси А. П. Пономарьов, Т. В. Косміна, О. О. Боряк [та ін.]. – Київ : Либідь, 1991. – 638 с. : іл. – (Пам'ятки історичної думки України).
153. Улашківський І. Саманні будівлі / І. Улашківський. – Київ : Рілля, 1912. – 16 с.
154. Усна оповідь колишнього запорожця, жителя катеринославської губернії та повіту, села Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа [Електронний ресурс] / пер. з рос. Т. С. Завгородньої // Днепропетровск: городской сайт. – 1996. – Режим доступа:
https://gorod.dp.ua/history/doc/korzha_opovid.pdf. – Текст друкується за виданням: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.
155. Файник Т. М. Народні традиції дерев'яного житлового будівництва в Українських Карпатах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Тетяна Мар'янівна Файник ; Нац. акад. наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – 24 с.
156. Фольклорні записи Марко Вовчок та Опанаса Марковича / відп. ред. Н. Є. Крутікова. – Київ : Наукова думка, 1983. – 528 с.
157. Харлан О. Церква в ім'я Архангела Михаїла в містечку Старий Кодак : архітектурно-історичний нарис : бібліографія / О. Харлан ; упоряд. І. Голуб ; Дніпропетр. обл. універс. наук. бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія. – Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2010. – 46 с. – (Святині Запорізького краю).
158. Харузина В. Н. Заметки о крестьянском жилище в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии / Харузина В. Н. // Этнографическое обозрение / ред. Янчук Н. А., Императорское общество любителей

- естествознания, археологии и этнографии (ИОЛЕАЭ) при Московском университете. – Москва, 1905. – № 2-3. – С.7-13
159. Чайка О. Етноелементи в сучасному інтер'єрі [Електронний ресурс] / О. Чайка // Наше слово. – 2011. – № 11. – 13 березня. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl>.
160. Черняк І. Традиції планування селянських господарств в Україні та принципи їх просторової організації / І. Черняк // Вісник Львівського державного аграрного університету. Серія: Архітектура і сільськогосподарське будівництво. – Львів, 1996. – С. 7–19.
161. Чижикова Л. Н. Жилище русских / Л. Н. Чижикова // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище / Акад. наук СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; отв. ред. М. Г. Рабинович. – Москва, 1979. – С. 69–70.
162. Чижикова Л. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Чижикова. – Москва : Наука, 1988. – С. 70–115.
163. Чижикова Л. Н. Этнокультурная история южнорусского населения // Этнографическое обозрение. – 1988. – № 5. – С. 34.
164. Шенников А. Распространение животноводческих построек у народов Европейской России (К дискуссии об агроэтнографии) / А. Шенников // Советская этнография. – 1968. – № 6. – С. 99–105.
165. Шкода М. Н. Люба моя Україна: свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М. Н. Шкода. – Донецьк : БАО, 2008. – 544 с.
166. Щербаківський В. Архітектура у ріж[з]них народів і на Україні / В. Щербаківський. – Львів ; Київ, 1910. – 260 с.
167. Юшко В. А. Вступ до будівельної справи. Тексти лекцій / В. А. Юшко ; М-во освіти і науки України, Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 77 с.

168. Яворницький (Эварницький) Д. И. Запорожье в остатках старины и преданіяхъ народа = Запорожье в остатках старины и преданиях народа : в 2 ч. / Д. И. Яворницький (Эварницький). – Санкт-Петербург : Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1888. – 687 с.
169. Яворницький, Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – 2-е изд., доп. – Дніпропетровськ : Січ, 1996. – 277 с.
170. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків : у 3 т. : пер. з рос. / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990-1992. – Т. 3. – 1992. – 456 с.
171. Яворницький Д. До історії степової України / Д. Яворницький ; пер. з рос. Г. Ніколенка [та ін.]. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 444 с.
172. Матійчук М. Традиційні техніки покриття дахів на Бойківщині // Вісник Львівського університету. Серія Історична.– вип. 47.– Львів, 2012.– С. 373-392.
173. Сідлецький Р. Обрядове будівельне деревце («вільце») на Поліссі // Вісник Львівського університету. Серія Історична.– 2008.– вип. 23.– С. 382-420
174. Даренська В. М. Сакральність простору українського житла // Новий край.– 2009.– №1.– С. 4-10

ГЛОСАРІЙ

Аршин ,– а, чол., заст. – давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнює 0,711 м. Зимом були великі сніги, так деінде закидало, що аршинів у три було (Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 144).

Балка, – и, жін. – дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги і т. ін.). *Стіна тріснула, розійшлася, балки підгнівали — падали* (Панас Мирний, IV, 1955, 16).

Брус, – а, чол.– обтесана чи обпиляна чотиригранна колода, що застосовується на будівництві. *Вся хата була зложена з липових .. брусів* (Олекса Стороженко, I, 1957, 226).

Вальок – валька, чол. грудка мокрої, змішеної з соломою глини для спорудження глиняних будівель або обмазування стін. *Стара Кайдашиха не поклада своїми руками ні одного валька глини* (Нечуй-Левицький, II, 1956, 305); *На виліплених до половини стінах копирсалися мурувальники. Вони добирали останні вальки глиняного замісу* (Спиридон Добровольський, *Тече річка..*, 1961, 212).

Варцаб – лутка. *Сьогодні діду Семену будівельна бригада закладала хату, і сьогодні ж на ній вирости віконні варцаби* (Михайло Стельмах, *Правда..*, 1961 371).

Вершок – міра довжини, що дорівнює 4,4 см і застосовувалася в Україні до запровадження метричної системи мір.

Вишивка – вид декоративно-ужиткового мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, виконане різними швами.

Віра – не обґрунтоване розумом прийняття існування чогось (Бога, долі, моральних чеснот іншого) за істину і дії у відповідності з цим прийняттям.

Вірування – релігійні уявлення людей, які сприймаються на віру і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів.

Вихоть , -хтя – жмут клоччя, шматок старої тканини тощо для миття й чищення чого-небудь.

Вигін, гону, чол. – простора вільна ділянка біля села або в селі, куди виганяють пастися худобу, птицю.

Глина – багатомінеральна гірська порода, перев. осадочного походження, яка з водою утворює пластичну масу; широко використовується у будівництві, гончарстві, скульптурі тощо.

Глиця – поперечна планка, яка що-небудь з'єднує.

Горище, а, сер. – приміщення між стелею і покрівлею будинку.

Двір, двору – господарська ділянка, на якій розміщені садибні будівлі, та місце біля них (часто відгороджене); сільська хата з усім господарством при ній; присадибне господарство землевласника – поміщика, монастиря й т. ін.; маєток.

Декор, у, чол. – сукупність елементів, що становлять зовнішнє оформлення архітектурної споруди або його інтер'єрів.

Долівка, и, жін. – утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в приміщенні; взагалі підлога.

Дранка, и, жін. збірн. – тоненькі дощечки для оббивання стін і стелі під штукатурку, для покриття дахів і т. ін.

Етнографія – історична наука, яка вивчає культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини; народознавство; сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури якого-небудь народу, народності, місцевості.

Житло – приміщення, пристосоване, призначене для життя людей; дім, оселя.

Забудова – спорудження будівель на якій-небудь ділянці.

Завилькуватість, тості, жін. – вада деревини, що полягає у хвилястому або гвинтоподібному розміщенні волокон у стовбурі. Завилькуватість виявляється в неправильному хвилястому розміщенні волокон деревини. Такі випадки часто зустрічаються у деревині берези (звичайної), в'яза, клена, горіха і сосни (Столярно-будівельна справа, 1957, 50).

Закидка – заповнення (й заповнювач) простору між деталями каркаса при каркасному будівництві (наприклад, дерев'яна закидка, валькова закидка тощо).

Замовляння – словесна формула, яка супроводжує обряди та ритуали, має магичну силу та здатність впливати на навколишній світ людей та духів з метою отримання певної користі.

Зелень брильянтова, фарм. — аніліновий барвник, що застосовується в медицині як антисептичний засіб. Цікаво, що багато фарб є одночасно й ліками. Давно відома жовта фарба акрихін виявилася сильним засобом у боротьбі з малярією, брильянтову зелень застосовують замість йоду.

Інтер'єр — внутрішня частина, середина — від лат. *inferior* — ближчий до середини): архітектурно й художньо оздоблена внутрішня частина будинку.

Кильована хата — див. «Мазанка».

Ключина — жердина, якою притискають солом'яну скірту або солом'яній покрівлі.

Клямка, и, жін.— пластинка з важільцем, якою зачиняють і відчиняють двері, хвіртку тощо.

Комиш, у, чол. — (*Scirpus*, L.). Висока водяна або болотяна багаторічна рослина родини осокових.

Комора — окрема будівля для зберігання зерна тощо; приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо.

Косошарість, рості, жін., спец. — вада деревини — гвинтоподібне розташування волокон.

Клуна — будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотби, віяння й т. ін.; стодола.

Ковадло, а, сер. — залізна або сталева підставка певної форми, на якій обробляють метал, кують металеві вироби. *Добреє ковадло не боїться молотка (Номис, 1864, № 7357).*

Крень — вада деревини, яка виникає під час росту дерева, полягає у нерівності стовбура.

Криниця — глибоко викопана й захищена цямринами від обвалів яма для добування води з водоносних шарів землі; колодязь; джерело.

Кроква, и, жін. — два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра (Нечуй-Левицький, II, 1956, 364); Держачися крокви, по латах, мов по сходах..., доліз [злодій] до бантини (Іван Франко, II, 1950, 24); Високо зводилися вгору крокви рублених приміщень (Олекса Десняк, II, 1955, 466).

Кросна, сен, мн. (одн. кросно, а, сер.). – ручний ткацький верстат. *Господарям — поле орати, А господиням — на кроснах ткати (Нечуй-Левицький, II, 1956, 462).*

Лата, и, жін., буд. – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек крокв.

Лежанка, и, жін. – низька піч у вигляді тапчана для лежання. *Хата вже старенька і холодна. Хоч як натопи лежанку звечора, а однаково до ранку вихолоне (Василь Кучер, Трудна любов, 1960, 363).*

Лимпач (лампач) – необпалена цегла з глини з домішкою соломи або інших органічних речовин; саман.

Лоза – народна назва деяких кущових порід верби.

Лутка, и, жін., – бокова частина віконної або дверної рами, стесана навскіс; *З хати вже вирвані лутки дверей і вікон, і вона, біла, дивиться на світ проваленими страхітливими очима (Олександр Довженко, Зач. Десна, 1957, 552).*

Магія – система обрядів, пов'язаних з віруваннями у здатність надзвичайним чином впливати на людей, тварин, сили природи, на божества та духовний світ з користю для живих.

Мазка – те саме, що штукатурка.

Мазанка – хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною.

Мисник – дерев'яна полиця для зберігання посуду.

Морозовина, и, жін. – тріщина кори або стовбура дерева, що з'являється внаслідок сильного морозу. Периферійна частина стовбура від морозу стискується більше, ніж внутрішня, не витримує стиску і з тріском розривається. Так утворюються тріщини — морозовини (Столярно-будівельна справа, 1957, 48).

Обаніл, пола, чол. – дошка з крайньої зовнішньої частини колоди, розпиляної вздовж.

Образ – те саме, що ікона; картина.

Обряд – виконання людьми символічно-умовних дій, якими супроводжуються певні події життя людини, календарні свята, окремі трудові процеси.

Одвірки, *рка, чол.* – боковий або верхній брус рами дверей; (тільки мн.) рама дверей. *У сінешні двері хтось як застука, — аж одвірки затряслися!* (Панас Мирний, IV, 1955, 369); *Одвірки коло дверей були помальовані.. ясно-синьою фарбою* (Нечуй-Левицький, II, 1956, 125).

Окоренок, *нка, чол.* – нижня частина дерева, що прилягає до кореня.

Опалубка – дерев'яна або металева форма для виготовлення бетонних та залізобетонних конструкцій, яку тимчасово встановлюють на місці зведення споруд; обшивка, обкладка зовнішніх частин якої-небудь споруди, обладнання і т. ін.

Очерет – багаторічна водяна або болотна трав'яниста рослина родини злакових з високим стеблом і розлогою пірамідальною волоттю. *У кожному садку біліла хата, вкрита гонтом або очеретом* (Петро Панч, Гомон. Україна, 1954, 143).

Ощеп, *у, чол., діал.* – бруси й колоди для зведення стін дерев'яних будівель. — *Оце пішло б на сохи, — він провів долонею по шершавій корі.., — он ті осики — на ощеп* (Григорій Тютюнник, Вир, 1964, 436)

Перелаз – певним чином обладнана частина огорожі; місце, де перелазять або переступають, перескакують і т. ін. через неї.

Планиця – частина огорожі від стовпа до стовпа або планка в огорожі, що правила замість воріт.

Плаха, *и, жін. діал.* – шматок розколотої навпіл деревини, колоди. Хата з дубових плах.

Повітка – господарське приміщення для утримання домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна; покрівля на опорах для захисту від сонця, дощу і т. ін.; накриття.

Покуття – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.

Поперечка, *и, жін.* – поперечно прикріплений між двома опорами брус, дошка, палиця і т. ін.

Прядка, *и, жін.* – домашній верстат, призначений для ручного прядіння, який приводиться в рух ножним або ручним приводом. *Яка прядка, така й нитка (Українські народні прислів'я та приказки, 1955, 104).*

Призьба, *и, жін.* – невисокий, переважно земляний насип вздовж стін хати знадвору. *Призьба підмащена жовтогарячою глиною (Василь Кучер, Зол. руки, 1948, 102).*

Прискринок, *нка, чол., заст.* Невеличкий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині, скриньки. *Явдоха кинулась до прискринка, де завжди були гроші (Панас Мирний, IV, 1955, 39).*

Риштовання, риштування – тимчасове дерев'яне або трубчасте обладнання, що встановлюється біля стін споруди під час її відбудови, ремонту, реставрації і т. ін.

Садиба – ділянка землі, що відводиться комусь для забудови, під сад та город; житловий будинок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом, що разом є окремим господарством.

Саман – будівельний стіновий матеріал, що являє собою необпалену цеглу, виготовлений з глини з домішкою солом'яної січки, полови, гною та ін. і висушену на сонці; лимпач.

Сволок – балка, яка підтримує стелю в будівлях.

Символ – умовне позначення якогось предмета, поняття або явища.

Сіни – нежила частина селянських хат і невеликих міських будинків, яка з'єднує жиле приміщення з ганком, рундуком або ділить хату, будинок на дві половини.

Січ – організація українського козацтва у XVI—XVIII ст.; місце розташування цієї організації. Січ нагадувала велике городище, обведене частоколом, а від річки до річки тягся ще й глибокий рів.

Скриня – великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу, коштовних предметів тощо; традиційний вид меблів.

Слиж, *а, чол.* Поперечний брус у стелі з хмизу. *Стріха зайнялася. Мишко чув, як тріщить солома.. Колгоспники прибїгли, коли вже впали крокви й горіли слижі (Павло Загребельний, Європа 45, 1959, 293).*

Снівниця, *і, жін.* *Ткацьке знаряддя* – пристрій, на якому снують основу якої-небудь тканини. *В горницях було тихо, тільки було чути, як за стіною рипіла снівниця, неначе скреготала сорока (Нечуй-Левицький, VII, 1966, 118).*

Солома – сухі світло-жовті стебла злакових рослин, що залишаються після обмолоту і які використовують як корм скотині, паливо, а також для підстилки, покриття будівель і т. ін.

Соха – товста жердина, стовп, переважно з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою до чого-небудь.

Стайня – спеціальне приміщення, будівля, де тримають коней; конюшня.

Стебка – господарська споруда, що може періодично опалюватися зимою, призначена для зберігання овочів. Вона фактично замінює льох, який важко побудувати в деяких районах через високий рівень ґрунтових вод.

Стеля, *і, жін.* – верхнє внутрішнє покриття в будь-якому приміщенні.

Стовп – колода або товстий брус, установлені вертикально; колона, підпора, що підтримує склепіння, перекриття і т. ін.

Стоян (Стояк) – вертикальний брус, стовп, який служить опорою для чого-небудь, у якійсь споруді.

Суглинок – осадочна гірська порода, до складу якої входять пісок і глина (10 – 30 %), а також ґрунт такого складу. Лесоподібні суглинки окраїн Донецького кряжа використовуються для виробництва будівельних матеріалів.

Теплопровідність, *ності, жін., фіз.* – здатність тіла передавати тепло, що ґрунтується на теплообміні між атомами й молекулами тіла. Теплопровідністю називається здатність матеріалу проводити тепло через свою масу (Довідник сільського будівельника..., 1956, 363).

Терлиця, Терниця, *і, жін.* – знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т. ін.

Тин – огорожа, сплетена з лози, очерету, тонкого гілля, пліт; огорожа з жердин, покладених горизонтально й закріплених між стовпцями.

Тік – розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик надворі або в приміщенні для молотьби, очищення і просушування зерна. *Серед поля виднілась довга будова, крита важкою шапкою соломи. Низ її просвічувався. То критий тік (Юрій Збанацький, Над Десною, 1951, 189).*

Тічок, чка, чол. – утоптане, вирівняне місце.

Традиції – конкретні форми прояву звичаїв, звичок, обрядів і ритуалів, поведінки, дій, оцінок, які характеризуються особливою стійкістю та цілеспрямованими зусиллями людей з метою збереження та передачі їх наступним поколінням; форми передачі соціального досвіду.

Турлучна хата – житлова будівля, мала досить легкий каркас із густо поставлених стовпчиків, які скріплювалися кількома рядами горизонтальних жердок. Каркас вертикально заплітали хмизом, лозою, очеретом, а далі з обох боків обмазували товстим шаром глини.

Фронтон, у, чол., архіт. – верхня частина фасаду будинку, портика, колонади і т. ін., що становить собою трикутну площину, обмежену з боків двосхилим дахом, обрамлену біля основи карнизом. Основний прийом влаштування танку, характерний для більшої частини Української РСР (переважно лісостепової та північної смуг), це відкритий, на легких, іноді різьблених, стовпчиках навіс з фронтоном або без нього (Жилий будинок колгоспника, 1956, 109).

Фундамент – основа, звичайно підземна або підводна, з каменю, бетону і ін., на якій встановлюють будинки, конструкції, машини тощо. Вода просочується з гір скрізь з ґрунту й стікає по камінцях по вулиці, і для того всі хати ставлять на кам'яному фундаменті (Нечуй-Левицький, II, 1956, 401).

Хлів – будівля для свійської худоби та птиці.

Хмиз – невеликі тонкі гілки, відділені від дерева.

Шліхта, и, жін. – клейкий розчин з крохмалю, мила, гліцерину тощо, яким просочують основу розчину для надання стіні міцності й гладкості.

Штукатурка – будівельний розчин із суміші в'язучих речовин, піску й води, яким покривають поверхню будівель, внутрішніх приміщень.

Цямрина, и, жін. – верхня частина колодезного зрубу, складена переважно з дерев'яних колод або з каменю.

Рис. Д1.1. Хата на дві половини (дах солом'яний); Петриківський р-н, с. Галушківка

Рис. Д1.2. Хата двохкамерна; Петриківський р-н, с.Гречане

Рис. Д2.3. Стріха хати

Рис. Д2.4. Стріха

Рис. ДЗ.5. Стріха солом'яна

Рис. ДЗ.6. Стріха з очерету

*Рис.Д4.9. Вариста дворова піч (плита або кабиця)
с. Рубанівське Синельнівського р-ну*

Рис. Д4.10. Криниця –журавель; Петриківський р-н

*Рис. Д5.11. Причілок валькової хати
(на фото добре видно тришарову штукатурку)*

Рис. Д5.12. Причілок саманної хати (на фото добре видно саман)

Рис. Д6.13. Залишки турлучної хати

Рис. Д6.14. Залишки турлучної хати

Рис. Д6.15. Рештки стіни хати-мазанки

Рис. Д7.16. Повітка, вкрита очеретом

Рис. Д7.17. Залишки повітки

Рис. Д1.18. Штукатурка та шпарування хати

Рис. Д1.19. Залишки хати-мазанки (штукатурка та шпарування)

Рис. Д1.20. Накидана (набивана кулаками) стіна турлучної хати

Рис. Д1.25. Штукатурка глиносолом'яним розчином (тришарова)

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ЖИТЛО
Придніпровського регіону

(Середня та Нижня Наддніпрянщина:
Дніпропетровська область)

Програма-запитальник

Дніпропетровськ – 2014

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»**

**Український національний центр екологічної архітектури і зеленого
будівництва Придніпровської державної академії
будівництва та архітектури**

**Лабораторія історії та традицій українського хатобудування
Кафедра українознавства**

Програма-запитальник для збирання матеріалів
до регіонального історико-етнографічного опису
народного житла Придніпровського регіону
(Дніпропетровська обл.)

Дніпропетровськ – 2014

Програма-запитальник для збирання матеріалів до регіонального історико-етнографічного опису народного житла Придніпровського регіону (Дніпропетровська обл.) / (для студентів будівельних спеціальностей денної форми навчання, які вивчають курс «Українське народне житло: історія та традиції») / Укладач: Г. П. Євсєєва : ілюстрації О. Токарева, – Д. : ПДАБА, 2014. – 34 с.

Програма-запитальник підготовлена для проведення польових досліджень з історії і традицій українського народного житла, зокрема житла Придніпровського регіону. Вона вміщує обсяг питань до респондентів Дніпропетровської області з метою отримання інформації про історію та розвиток народного будівництва в регіоні.

Укладач:

Євсєєва Г. П., доктор наук держ. управ., професор, завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Ілюстрації:

Токарев О. , студент архітектурного факультету

Рецензент:

Кривчик Г. Г. доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства ДВНЗ ДНУЗТ ім. академіка В. Лазаряна

Затверджено на засіданні
кафедри українознавства
протокол № 13 від 8 квітня 2014 р.

© Г.Євсєєва

Передмова

Регіональний історико-етнографічний опис Дніпропетровської області, який створюють науковці та студенти **Лабораторії історії та традицій українського хатобудування Українського національного центру екологічної архітектури і зеленого будівництва Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (м. Дніпропетровськ)**, – велика вагома праця, що має відобразити багатство матеріальної культури, зокрема, житла і всього, що з ним пов'язане, та відтворити хліборобський дух українського селянина-трударя. Який власне, є основою духовної культури народу та на майбутнє може стати основою для оновлення в сучасних інтерпретаціях українських сіл.

Робота над регіональним історико-етнографічним описом українського житла Дніпропетровської області спланована на кілька років. Передусім будуть підготовлені теми для опису народного житла, господарських забудов, технологій зведення будівель та використання місцевих матеріалів та обладнань, традиційні звичаєві правила забудови, обереги житла, сакральні обряди та фіто і зоомагія в народному житлі, які в подальшому можуть бути застосовані в сучасній екологічній архітектурі та зеленому будівництві. Технології будівництва традиційних українських хат відзначаються екологічною безпекою, бо в основі традиційного будівництва лежало використання природних екологічно безпечних матеріалів.

Серед завдань лабораторії – організація досліджень особливостей будівництва традиційних українських хат, динаміки розвитку і трансформації будівельної галузі у сільській території Дніпропетровської області з виїздом на об'єкти досліджень.

Створення регіонального історико-етнографічного опису народного житла Дніпропетровської області матиме велике науково-теоретичне і **практичне значення**. Дослідження стане частиною наукових доробок, які створювали протягом десятиліть провідні науковці України, а також внеском у справу вивчення етногенезу, етнічної й культурної історії українського народу, послужити базою для подальших досліджень у галузі сучасного зеленого будівництва, сприяти використанню прогресивних народних традицій у сучасному будівництві.

Робота лабораторії відбувається у співпраці з кафедрою залізобетонних та кам'яних конструкцій, що започаткує наукові розробки сучасних технологій екологічно безпечного будівництва. Лабораторія історії та традицій українського хатобудування має **на меті**:

- ✓ отримання нових знань, постановку і вирішення актуальних питань на межі споріднених наук та міждисциплінарних зв'язків;
- ✓ висвітлення і поширення інформації про традиції українського хатобудування, у тому числі архітектурні, технічні, технологічні, регіональні та історичні ознаки традиційного українського житла як елемента самобутності та унікальності української традиційної культури у її синхронічному та діахронічному розвитку;

- ✓ висвітлення і поширення результатів науково-дослідницьких робіт;
- ✓ зв'язок із навчальним процесом, залучення викладачів, докторантів, аспірантів, магістрантів і студентів до виконання важливих наукових завдань;

Лабораторія створює, експериментує, випробовує та зберігає наукові та соціально значущі нововведення, умови їх забезпечення та впровадження. Лабораторія системно та комплексно створює, освоює та зберігає наукові та соціально значущі відомості про розвиток українського хатобудування в Придніпровському регіоні. До складу лабораторії входять провідні фахівці кафедри українознавства, зокрема: д-р н. держ. упр., проф. Г. П. Євсєєва – керівник наукового проекту; к. і. н., доц. В. А. Бабенко, к. і. н., доц. Г. І. Лисенко, к. і. н., доц. А. Г. Перетокін, к. і. н., доц. Ю. П. Дірявка, к. філол. н., доц. Л. Ю. Баранник, к. філол. н., доц. Л. Г. Богуславська, ст. викл. С. П. Волкова, ст. викл. О. В. Ткач, ас. Н. Г. Омелян-Скирта, студенти та магістри факультету промислово-цивільного будівництва.

Природно, що успіх роботи у справі збирання та систематизації матеріалів щодо особливостей українського народного житла на території Дніпропетровської області залежить від багатьох чинників. Великого значення набуває участь у ній широких кіл громадськості області: студентів, учнів і вчителів шкіл, працівників місцевих музеїв, усіх небайдужих мешканців області. На їх підтримку й допомогу розраховує колектив Лабораторії, випускаючи в світ Програму-запитальник регіонального опису українського народного житла Придніпровського регіону (Середня та Нижня Наддніпрянина: Дніпропетровська обл.).

Програму-запитальник склала д-р н., проф. Г. П. Євсєєва на основі узагальненого досвіду багатьох науковців, що працювали над історико-етнографічними описами українського житла (Л. Орел, К. Міщенко та ін.). Програма обговорена і схвалена на засіданні кафедри українознавства та наукової технічної ради ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» (протокол № 13 від 8 квітня 2014 р.; протокол № 3 від 16 квітня 2014 року).

Відповіді на програму-запитальник просимо надавати на адресу:
м. Дніпропетровськ, вул. Чернишевського, 24а, кім. В-608, Лабораторія історії та традицій українського хатобудування кафедри українознавства.

Галина Євсєєва

Вступні зауваження

Шановний друже!

Вивчати народне житло населеного пункту рекомендується в такий спосіб. Бажано взяти вибірково 20–30 хат, побудованих за радянського часу або раніше, не включаючи в цю групу будинків, споруджених за типовими проектами. Обійшовши ці хати, занотувати у відповідні графи аркуша-бланка відомості з питань, що стосуються таких ознак кожного житла: фундамент, матеріали і конструкції стін, підлога, конструкція стелі й даху, галерея, форма даху, способи вкриття, форми печі й димаря, способи опалення, план, внутрішнє планування, художня обробка. Детальна характеристика цих ознак подана в запитальнику.

Після цього встановити в кожній групі типи досліджуваних хат та кількість кожного з цих типів. В основу типології кладеться план. Досі встановлені такі основні типи: хата + сіни; хата + сіни + хата (типи ці давнього походження); однобічне житло – хата + хата + сіни, яке набуло поширення з кінця XIX ст.; подвійне житло (аналогічне п'ятистінці). Той чи інший характер названих ознак житла пов'язується з тим чи іншим його типом. Так, для хат стародавніх типів властиві і давніші конструкції стін, стелі й даху, матеріали і способи вкриття, внутрішнє планування тощо. У типах же новішого походження застосовуються новітні конструкції, галерея замінюється верандою, зникає традиційне внутрішнє планування, з'являються оздоби індустріального походження тощо. Проте і в цих типах жител зберігаються (частково або повністю) названі ознаки старішого походження, а в хатах давніших типів, які будувалися поряд із типами новішими, з'являлися нові конструктивні прийоми, груби замість печі тощо.

Таким чином, плани давнього походження або поєднуються з іншими ознаками давнього ж походження, або в цьому відношенні житло зазнає певних змін. Новішого ж типу житла мають усі ознаки або переважно, або повністю новітні. Трапляється в цих типах і повне збереження традиційних ознак. Отже, потрібно встановити в кожній групі наявні варіанти типів відповідно до зазначених випадків, а потім підрахувати ці варіанти. Далі слід обов'язково обміряти споруду, накреслити план, детально описати та за фотографувати по одному варіанту в кожній групі.

Усі типи житла, а також названі вище будівельні прийоми, які застосовуються в даному населеному пункті, повинні бути названі (описані) в графі про житла, включені до вибіркової групи. Повному виявленню цих типів та будівельних прийомів допоможе інформація місцевих майстрів та старожилів.

Вивчення будівництва за проектами відповідно до вказівок даного запитальника не становить труднощів. Досить назвати проекти і вказати, скільки за тим чи іншим проектом споруджено будинків, зафіксувати і суттєві відхилення від проектів.

Що ж до жител, побудованих у середині XIX ст. і пізніше (до 1980-х років), потрібно описати їх зразки, відзначивши всі особливості, характерні для даного населеного пункту. Потрібно також записати від старожилів

спогади про поширеність тих чи інших особливостей будівництва того часу. Аналогічний метод слід застосувати й до вивчення господарських будівель: комор, клунь, сушарень, стебок.

Висновки про поширення тих чи інших сучасних типів дворів, огорож, парканів та воріт можна зробити на підставі залучення більш чи менш масового матеріалу, підрахувавши наявність певних типів у великих частинах населеного пункту.

Реконструкція типів дворів, поширених за дореволюційних часів, провадиться на основі опитування населення. Зрозуміло, що відомості про поширення цих типів двору можуть бути тільки загальними.

Кількість громадських будівель (школа, лікарня, клуб, магазин), наявних тепер у селі, слід підрахувати в межах усього громадського округу. Потрібно також зафіксувати наявність громадських чи індивідуальних лазень у даному населеному пункті. Дані про факти дорядянського періоду можна добути шляхом опитування.

В усіх випадках, складаючи групи об'єктів, а також описуючи їх можна залучати лише ті об'єкти, походження яких точно датується.

АНКЕТА ОПИТУВАЧА:

1. Прізвище _____
2. Ім'я _____
3. По батькові _____
4. Рік народження _____
5. Місце народження _____
6. Факультет, група _____
7. Освіта _____
8. Майбутній фах _____
9. Дата виїзної експедиції _____
10. Ваша мала батьківщина _____

ПРОГРАМА ДЛЯ ЗБИРАННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО НАРОДНЕ ЖИТЛО ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ

1. Анкета інформатора
2. Народне будівництво
3. Інтер'єр хати
4. Основні заняття
5. Звичаї та обряди в будівельній обрядовості

АНКЕТА ІНФОРМАТОРА

11. Прізвище _____
12. Ім'я _____
13. По батькові _____
14. Рік народження _____
15. Місце народження _____
16. З якого часу проживає в цій місцевості _____
17. Освіта _____
18. Фах _____

НАРОДНЕ БУДІВНИЦТВО

1. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА ДОВІДКА ПРО СЕЛО (нанести на карті області)

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

2. Назва села:
3. Район:
4. До якої волості, повіту, губернії належало село?
5. Місцева вимова назви села (вказати наголос).
6. Чи відома якась інша, давня назва?
7. Назви кутків села.
8. Визначні старі будівлі:
  - а) церкви, костели, монастирі, каплиці, синагоги;
  - б) школи;
  - в) корчми, броварні, млини, тартаки;
  - г) давні хати та господарські будівлі;
  - д) замки, палаци, панські садиби, підземні ходи;
  - є) вали, рови, окопи;
  - є) будівлі радянського часу (школи, клуби та ін.).
- 8.1. Рік побудови;
- 8.2. Події, пов'язані з ними;
- 8.3. Як тепер використовуються;
- 8.4. Їх стан (Бажано короткий опис, малюнок або фото. Якщо були знесені, то ким і коли?)
9. Чи проходив поблизу села торгівельний або інший великий шлях?
10. Чи є придорожні хрести, фігури, пам'ятники (які), пам'ятні камені та дерева?
11. Місця поховання: цвинтарі, могильники, могили (козацькі, татарські; братські зі світових воєн, голодомору; стрілецькі та повстанські).
12. Якщо були знесені, то ким і коли?

2. ПОСЕЛЕННЯ, САДИБА

1. Де розташоване ваше село:
    - a. біля великої траси;
    - b. коло річки;
    - c. на горбі;
    - d. на межі лісів і полів?
  2. Яка форма села?
  3. Яке розташування вулиць?
  4. Намалювати схематичний план, зазначити сторони світу.
  3. Як розташовані хати :
    - a. стоять вікнами до вулиці;
    - b. повернуті глухою стіною до неї;
    - c. знаходяться в глибині садиби?

  4. Де на садибі розміщені двори:
    - a. біля вулиці;
    - b. в центрі;
    - c. з одного боку садиби чи займають ширину садиби?
- Нанести на план розташування цих дворів на садибі.
5. Як називалися двори та окремі їх частини?
  6. Яким було (є) взаємне розміщення житлових і господарських будівель?
  7. Чи є, чи був садок?
  8. Де і як він посаджений?
  9. Які у ньому ростуть дерева?
  7. Які дерева, кущі, багаторічні та однорічні квіти росли на садибі і де саме?
  8. Чи був квітник? Де?
  9. Які квіти у ньому росли?
  10. Чи висаджували квіти на городі? Які саме?
  11. На які свята, під час яких обрядів і як використовували квіти з власного квітника та з городу?

3. ВИБІР МІСЦЯ ПІД ХАТУ

1. Чи зважають на місце, на якому ставлять хату?
2. Що роблять, щоб знайти «добре місце» для хати?
3. Чи звертаються господарі до людей, щоб дізнатися про місцину під забудову?
4. До кого саме?
4. Які є добрі і лихі прикмети про місце під хату?
5. Чи стараються, щоб, по можливості, хата була на дідівщині?
6. Чи ставлять хату на токах або на млиновищах?
7. Чи ставлять хату на пожарищі; на місці, де стояв хлів; на роздоріжжі; там, де стався злочин або нещастя?
8. Якщо не можна, то чому?
9. Де краще ставити хату:
  - a. на пагорбах
  - b. чи в долині над водою?
10. Коли хату будують на чужій або новій садибі, яких обрядів і прикмет дотримуються, вибираючи місце?
11. Як вимежують границі купленої садиби, коли її куплено, на полі, вигоні чи в чужім селі?
12. Чи таку садибу окроплюють, обсаджують, обкопують і чим?
13. Коли переставляють хату, то посувають її назад чи вперед?
14. Куди виходять вікна? Чи обов'язково на осоння?
15. Коли хату ставлять на старому місці, чи не кажуть, щоб із старої хати те, що зі стріхи скапує, ні в якому разі не брати під нову хату?
16. Чому не можна?

ЗАКЛАДАННЯ ХАТИ

1. Чи зважають при закладанні хати:
  - a. на пору дня; _____
  - b. місяць; _____
  - c. рік? _____
2. Коли закладають протягом дня (вдосвіта, ранком, вдень, після обіду)?
3. Чи годиться закладати ввечері?
4. На молодика чи на підповні закладають'?
5. Яка для цього найкраща пора року: зима, літо, весна, осінь?
6. Який день для закладин вважають легким?
7. Важким?
8. На закладини кличуть людей чи ті приходять самі?
9. Як вибирають матеріал на будову?
10. З якого дерева не будують хату, взагалі уникають класти в будівлю (дерево, яке звалила буря або вдарила блискавка; у якому два стовбури: якесь інше)?
11. Чому уникають каменя, взятого з кладовища або з якогось іншого «нещасливого» місця?
12. Де беруть глину на підсипку, мащення?
13. Стовпи, які йдуть у землю, зовсім остругують, чи залишають трохи кори (щоб господар багатий був)?
14. В який кут і хто закопує першого стовпа?
15. Що кладуть під стовпи: збіжжя, вовну, свячені речі, гроші, живе срібло?
16. Хто повинен класти? Може, діти, «легкі на руку»?
17. Чи можна стукати балками при закладанні? Якщо не можна, то чому?

18. Чи зважають на те, щоб при закладанні не лежало дерево навхрест (і взагалі все дерево, з якого будують)?
19. Чи не замурують у стіни чогось свяченого? Кісток?
20. Чи існує думка, що майстер – «чарівник», «знахар», і коли його не задобрити, то він може закласти хату на якесь зло господарям?
21. Чи є така прикмета, що чужим не можна бути при закладах, зарубках хати, бо може на господарів упасти якась біда?
22. Як саме зводять сволоки на хату: хто підводить? Що прив'язують до сволока? Якщо прив'язують рушник, хустку, то хто забирає опісля?
23. Кому більше приділяють уваги: майстрам (старшому теслі) чи господареві?
24. Після перенесення старої хати піч руйнують зовсім, чи, може, кажуть не розкидати її?
25. Чи беруть із старої печі щось для побудови нової?
26. Хто і як убивав піч: чоловік, старі чи молоді жінки?
27. Як проходить убивання печі: урочисто чи звичайно?
28. Чи є пісні до мазання хати, печі?
29. Чи хрестять піч, коли закінчують її мазати?
30. Чи зважають на те, щоб хату не мазати в останні дні місяця, бо буде мокріти?
31. Чи годиться, щоб перший вальок глини клала стара жінка?
32. Якщо так, то чому?
33. Чи замішують щось до першого валька глини?
34. Чи весело мастять?

5. ВХОДИНИ

1. Чи зважають на пору дня і місяця при входиnah?
2. Чи не мастять чимось дверей і вікон?
3. Що беруть із собою, коли входять до хати вперше?
4. Чи є таке повір'я, що першу ніч не годиться людині ночувати в новій хаті, а треба випустити туди kota, пса або півня?
5. Якої масті повинні бути ці звірята? Чи обов'язково чорної?
6. Як довго сидять звірята в хаті? Одну ніч чи більше?
7. Що примічають (на що звертають увагу), коли випускають їх із хати?
8. Яка їх подальша доля? Може, ріжуть на порозі півня?
9. Чи замітають за собою стару хату, як переходять у нову?
10. Де дівають те сміття? Якщо несуть його із собою до нової хати, то де кладуть: під піч чи під покуття?
11. Чи годиться замітати стару хату востаннє?
12. Чи не кажуть, що в нову хату треба входити неодмінно з грішми?
13. Яке значення мають принесені із собою речі: хліб, сіль, свячені кістки, гроші тощо (охороняють хату від злих сил, від грому, повені і вогню, від хвороб)?
14. Які охоронні предмети («талісмани») рятують хату від злих сил (підкова, коса, вершок дерева, тіла хижих птахів)?
15. Яких звірів і птахів вважають охоронцями хати (ластівка, бусол-бузьок, черногуз, інші)?
16. Як ставляться до цвіркуна? Якщо його переносять із старої хати, то де кладуть?

6. ХАТА

1. Рік забудови

2. Господарі:

- а) самі будували
- б) купили готову хату
- в) добудовували
- г) інше

---

3. Фундамент:

- а) на фундаменті
- б) без фундаменту

4. Вид фундаменту:

- а) каміння
- б) бита цегла
- в) дерево
- г)

інше _____

---

5. Специфічні особливості забудови фундаменту. _____

---

6. Конструкція стін

6.1. З чого виведені стіни (матеріали):

- а) глини
- б) каменю
- в) ґрунту
- г) цегли
- д) бетону
- е) газобетону
- ж) дерева

з) інші матеріали _____

6.2. Технологія виведення хати:

- а)
- б)
- в)
- г)

1.6.3. Особливості технології:

назва – опис

6.4. Як зветься навкісне укладання вальків – «в ялинку» чи якоесь по-іншому?

6.5. Стіни литі або биті з глиносоломи (глинолитні чи глинобитні).

6.6. Стіни складені з природного каменю.

6.7. Стіни цегляні

6.8. Як називається кожне з приміщень, господарських споруд?

1.6.9. Чим заповнюються стіни каркасних (турлучних) жител?

а) лісою і яке її плетіння: горизонтальне чи вертикальне;

б) соломою; в) очеретом (описати й замалювати способи вказаних заповнень).

1.6.10. Описати, якщо зустрічаються, стіни: знизу турлучні, зверху рублені; знизу кам'яні, зверху саманні, а також стіни інших комбінованих конструкцій, наприклад, коли між деревом у зрублених і каркасних з дерев'яним заповненням стінах прокладають шар вальків. Чи кладуть між деревом мох?

6.11. Якщо каркас заповнений деревом, то як розміщені ці деревини: вертикально чи горизонтально?

6.11.1. Дізнатися від старожилів, коли в цій місцевості почали застосовувати вертикальну закидку. Якщо дерев'яна закидка утеплюється комишем, то замалювати (сфотографувати) спосіб, як це робиться.

6.12. Як ставлять стовпи: закопують у землю чи задовбують у підвалини; коли з'явився останній прийом?

6.13. Записати назви стовпів (щули, слупи тощо), а також назви жител каркасної конструкції з різними заповненнями каркаса.

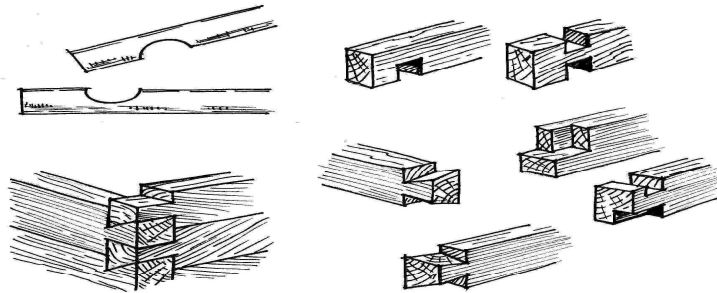

6.14. Якщо стіни зрубні, то з чого вони складені: з кругляків чи пластин (плах, обаполів) і як кріпляться вони на кутах?

а – «в цівку»; б – «в лапу»; в – «у замок простий»; г – «риб'ячий хвіст»; д – «канюки» (зазначте на малюнку).

6.15. Якщо зустрічаються інші назви скріплення зрубів на кутах то записати їх: _____

6.16. Чи мажуть зрубні стіни та стіни в закидку (замітку)?

Якщо так, то з яких боків (внутрішні чи зовнішні)? З яких боків білять стіни, обмазані й не обмазані?

6.17. Чи промазують шви в необмазаних зрубних хатах і хатах каркасної з деревним заповненням конструкції?

6.18. Чи облицьовують стіни всередині хати і чим:

- а) керамікою,
- б) шпалерами,
- в) обшивання дошками;
- г) інше _____

Коли з'явилися ці прийоми?

6.19. Чи спостерігається зовнішнє облицьовання стін цеглою, шлаком і коли почали їх застосовувати? _____

6.20. Чи виводяться стіни зі шлакобетону та інших матеріалів? _____

Коли почали застосовувати ці матеріали? _____

6.21. Чи штукатурять стіни. Якщо так:

- а) зовні
- б) зсередини
- в) з обох сторін.

6.21. Розчин для штукатурки:

- а) глина руда чи домішки
- б) які домішки
- в) інші матеріали

г) які: _____

6.22. Хата рамної (ригльової) конструкції

- а) як накидалася;
- б) чим (матеріал);
- в) технологія приготування;
- г) інше.

6.23. Яка висота стін?

- а) до 1 м 80 см;
- б) вище 1 м 80 см.

6.24. З якого матеріалу виводяться стіни комори – «кліті», прибудованої до хати? Вони підняті над землею чи ні?

6.25. З якого матеріалу стіни цієї комори? Чи вони обмазані і як оздоблені?

6.26. Як називається прибудована до хати комора (комора, будка тощо)?

6.27. Як називалися в минулому і називаються зараз окремі стіни хати (причількова, чільна, тильна, фасадна, торцева тощо)?

6.28. Які традиційні конструкції застосовуються у будівництві за проектами? _____

7. Вертикальний розвиток житла.

7.1. Чи є в хатах фундамент? Коли почали будувати хати на фундаменті і з чого його роблять?

7.2. Яка в хатах підлога (з чого зроблена; особливу увагу зверніть на земляну (долівку)?

7.3. Чи зустрічаються хати на палях?

7.4. Чи є традиційні двоповерхові будинки? Що в такому разі будується під хатою – комора, хлів, чи інші господарські будівлі?

7.5. Чи зустрічаються будинки з мансардою?

8. Стеля

8.1. Чи будувалися хати без стелі, а також з стелею не плоскою, а загнутою доверху?

Як вона зветься? _____

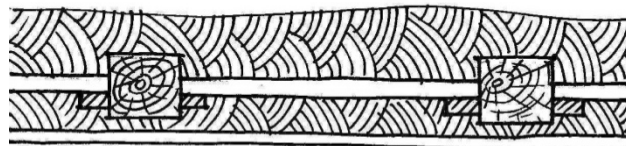
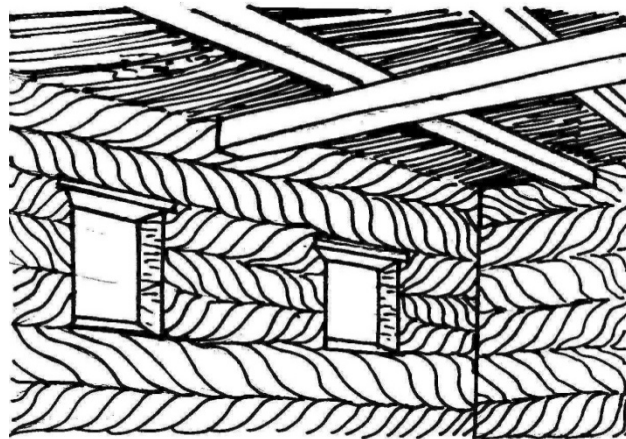
8.2. Як розміщені сволоки – повздовж чи поперек і скільки їх?

8.3. Чи буває комбінація волоків поперечних із поздовжніми. Скільки тих та інших?

8.4. Чи зустрічаються хати з одним поздовжнім волоком, підпертим стовпом?

8.5. Якщо зустрічаються, то коли саме з'явилася стеля, яку підтримують балки, запуснені одним кінцем у верхній вінець стіни, а другим – в поздовжній волок, як показано на рисунку? Що настиляють поверх балок: обаполи, дошки тощо? Як називається така стеля?

8.6. Волоки: а) лисі (не зафарбовані);
б) мають записи;
в) кількість;
г) ставлення до волока;
д) особливі звичаї.

8.7. Стеля підбита:
а) дрібними дошками
б) дратвою;
в) іншими.

8.8. Стеля штукатурна:
а) _____
б) _____
в) _____

9. Форми і конструкції даху:

9.1. Форма даху:
а) двосхилий;
б) трисхилий;

- в) чотирисхилий;
- г) односхилий.

9.2. Співвідношення висоти і даху

- а) 1 : 1;
- б) 1 : 2;
- в) 1 : 3.

- 9.2.1. а) чому таке співвідношення
б) особливі звичаї щодо стелі.

9.3. Фронтон наявний:

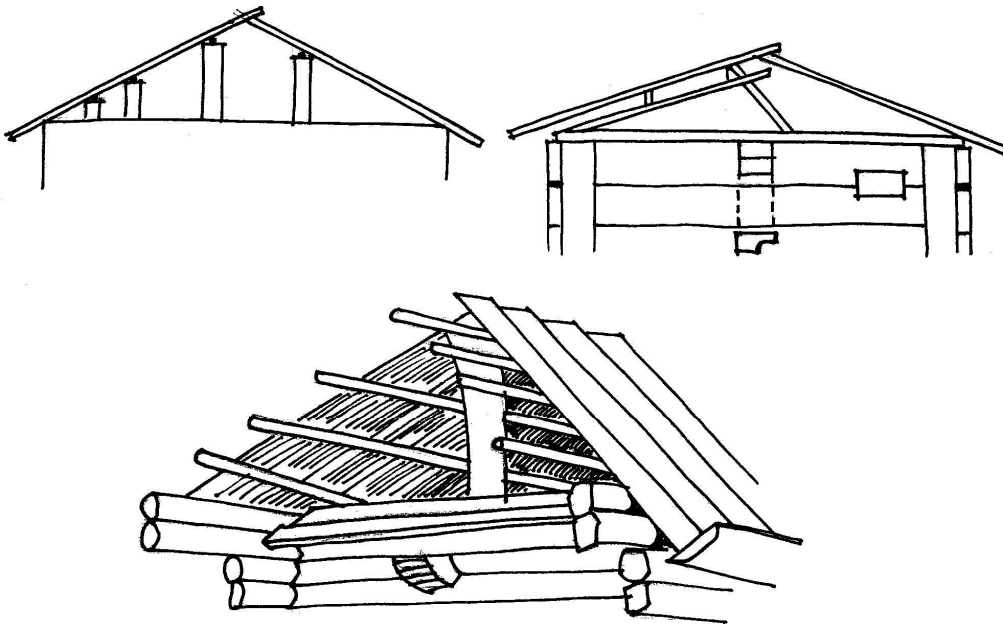
- а) прямий;
- б) усічений.

9.4. Замалюйте дах, покажіть конструктивні особливості.

9.5. Крокви : кріплення

- а) врубування;
- б) в повздовжній балці;
- в) винесені за стіну;
- г) в поперечні балці.

9.6. Замалюйте.

10. Матеріали й спосіб покриття даху.

1.10.1 Якими матеріалами покривають дах (тесом, дранкою, гонтом, соломною, шифером, металочерепицею, єврочерепиця, м'якою покрівлею тощо)?

7. ІНТЕР'ЄР ХАТИ

1. Вариста піч:

- а) підвалини печі (матеріал, розміри, форма закінчення, чи є під ними стояни); б) під печі (розміри, висота, матеріал, техніка виготовлення, чи є підпіччя, його розміри, форма, використання);
- в) припічок (розміри, висота та ін.);
- г) лежанка (з яких матеріалів, як перекрита, куди виводився дим);
- д) пічне склепіння (розміри, матеріал та техніка виготовлення);
- є) черінь (висота, розміри, матеріал, техніка виготовлення);
- є) пічурки (де, яких розмірів, як використовувалися);
- ж) чи був над челюстями виступ для збивання полум'я, як називався, якої форми та розмірів;
- з) обробка поверхні печі (де натуральні матеріали, де обмазано глиною, де побілено, пофарбовано кольоровою глиною, що розмальовано та ін.).

2. Чи є в хаті груба і чи з'єднана вона з піччю? Якої вона форми? _____

3. Замалуйте форму груби.

4. **Меблі:** а) жердки, або гряди (де, якої довжини, на якій висоті, як кріпилися, як використовувались);

б) чи були на стінах полиці для зберігання хліба, як вони називалися;

в) тапчани (яких розмірів, скільки дощок, в якому напрямку, на якій висоті і на чому кріпилися)? _____

г) мисник (детально описати); _____

д) лави (висота, ширина, довжина, де і на чому стоять); _____

є) столи, стільці, ослони, ослінчики; божники, скрині та ін. _____

ж) **Скриня:** форма і розміри (скрині з плоским, опуклим віком). Як їх прикрашали? Де виготовляли скрині (по можливості дати відомості про майстрів)? _____

5. **Тканини.** Які і де використовувалися в інтер'єрі хати (килими для застеляння підлоги чи ліжка, килими на стінах над ліжком, тканини для застеляння лав, лежанок; рушники над іконами, картинами)?

Їх назви. _____

---

10. ОГОРОЖІ Й ВОРОТА

1. Замалювати (зробити фото) огорожі та воріт, які були в селах. По можливості, встановити від старожилів назви різних видів огорож, їх вигляд, технологію виготовлення.
2. Окремо сфотографувати або намалювати декоративне оздоблення воріт.

11. ГОСПОДАРСЬКО-ВИРОБНИЧІ БУДІВЛІ

1. Які господарсько-виробничі будівлі й механізми були в селі і кому вони належали (водяні і вітряні млини, сукновальні, кузні, лісопильні (тартаки), олійні)?
2. Зробити фото або малюнки, а також короткий опис процесів перемелювання зерна, видушування олії тощо.

12. ГРОМАДСЬКІ БУДІВЛІ

1. Дати фото й опис громадських будівель: церква, школа, корчма, шпиталь (будинок для сиріт і людей похилого віку), гамазей, амбар, комора.
2. Пам'ятки монументальної архітектури (церкви, дзвіниці, каплички, колишні панські палаци). Подати короткі їх описи, обміри та фото, малюнки.

13. МАЩЕННЯ ТА ПІДВОДКА ХАТИ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРУД

1. Чим мастили стіни хати всередині і зовні (глиною, крейдою, вапном та ін.)?
2. Де видобували матеріал для білення та мащення (купували на ярмарку чи брали в місцевих родовищах)?
3. Чи мастили долівку у хаті, сінях, коморі? Як мастили лежанку, припічок, запічок, підлавічки та ін.?
4. Якого кольору була підводка? Де саме: чи тільки по долівці, чи й на стінах, на карнизах комина?
5. Якою вона була в будень і в свято?

5. Чи були мальовані килимки на стіні і на долівці?

6. Як мастили хату знадвору (з фасаду і з тилу)? Чи хата була одного кольору, чи якусь її частину мастили іншим кольором?

7. Якого кольору та розміру була призьба? _____

8. Чи розмальовували хату знадвору? _____

9. Де саме і як? _____

10. Як обмащували повітку, хлів, курник тощо знадвору і всередині?

11. Які прикмети й обереги щодо господарських будівель побутують?

Д л я н о т а т о к

Д а т а о п и т у в а н н я _ _ _ _ _

П і д п и с
о п и т у в а ч і в _ _ _ _ _